

NL-g [187].

AFDELING AGRARISCHE GESCHIEDENIS
LANDBOUWHOGESCHOOL

A.A.G. BIJDRAGEN 18

SUMMARIES

A. M. VAN DER WOUDE

The use of social science concepts in analysing the economic and social facts of the past

21

P. M. M. KLEP

The household in Western North-Brabant: structure and development, 1750-1849

90

WAGENINGEN 1973

6252 - 10 8

HET GEBRUIK VAN BEGRIPPEN ONTLEEND AAN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN BIJ HET ANALYSEREN VAN ECONOMISCHE EN SOCIALE VERSCIJNSELEN IN HET VERLEDEN*

A. M. VAN DER WOUDE

In het mij opgegeven congressthema bespeur ik op twee punten een geschiedwetenschap, die zoekend naar nieuwe vormen haar traditie niet kan vergeten. Het luidt: 'Het gebruik van moderne begrippen bij het beschrijven van feiten uit het verleden'. Onmiddellijk doet zich de vraag voor: wat wordt bedoeld met 'moderne begrippen'? Milieuvervuiling? Data-bank? Meteorologische oorlogvoering? Kennelijk niet. Ik meen de bedoeling goed te begrijpen wanneer ik veronderstel, dat het over 'begrippen uit de sociale wetenschappen' moet gaan. Dan rijst onmiddellijk de tweede vraag: zijn zulke begrippen bedoeld als instrument van beschrijving? Sociale wetenschappen willen meer analyserend dan beschrijvend zijn. Mist de historicus dan niet de boot, wanneer hij hun begrippen voor beschrijving wil gebruiken? Kortom ik geloof dat de bedoeling goed is, maar de verwoording een typisch produkt van wetenschappers, die nog niet gewend zijn hun begrippen scherp te definiëren, die niet uit de traditie van analyseren en definiëren komen, maar uit die van beschrijven en vertellen. Ik haast mij nu twee dingen te doen. Allereerst mijn verontschuldigen aan te bieden aan degenen die het thema geformuleerd hebben. Ik wilde niet kwetsen, maar de problemen waarover het gaat scherp stellen. Wil de geschiedwetenschap naar een begripsdenken in de trant van de sociale wetenschappen toe, dan zal zij zich daarnaar moeten gaan gedragen. Dat begint bij het stellen van zo scherp mogelijke formuleringen. Vervolgens ga ik over tot een herformulering van mijn onderwerp. Het luidt dan: 'Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden'.

Wanneer ik dan om praktische redenen maar stilzwijgend aanneem dat wij gelijk denken over de inhoud van de begrippen 'sociale wetenschap', 'economisch' en 'sociaal' dan moet ik in ieder geval nog spreken over het begrip 'begrip'. En dan zullen wij vooral zijn geïnteresseerd in de vraag wat de sociale wetenschappen onder een 'begrip' verstaan en welke functie het daar heeft. Als wij die vraag hebben beantwoord, weten wij tenminste wat wij in ons vak willen

* Voordracht gehouden op het 29e Vlaams Filologencongres, april 1973 te Antwerpen

binnen halen. Voor die vraag is alle reden, wanneer men weet dat de algemene wetenschapstheorie over de wetenschappelijk begripsvorming opmerkt, dat het expliciet duidelijk maken van begrippen en het invoeren van nieuwe begrippen in het wetenschappelijk denken tot de belangrijkste opgaven van iedere wetenschapper behoort. Deze kan daarbij zowel bij het voorwetenschappelijke taalgebruik aansluiten als nieuw gevormde woorden invoeren. Definities van de begrippen spelen in beide gevallen een belangrijke rol. Maar als wij dan horen, dat er nominalistische en realistische definities bestaan, dan beseffen wij in oude en onopgeloste filosofische strijdvragen terecht te komen¹. Nominalisme en realisme, idealisme en positivisme: Huizinga heeft behartenswaardige opmerkingen gemaakt over de betekenis van deze antinomie voor het proces van de historische kennisvorming².

Zelf ben ik niet competent in te gaan op de ontologische vragen, die daarmee worden opgeroepen. Maar het is wel goed zich het bestaan van deze vraagstukken te realiseren. Is er bij de introductie van moderne begrippen meer aan de hand dan alleen het verrichten van een technische handgreep? Huizinga stelde geschiedwetenschap en sociologie, geschiedwetenschap en 'systematische geesteswetenschappen' (wij spreken nu van sociale wetenschappen) tegenover elkaar. Maar hij zegt toch ook, dat wij historici het onontkoombare nominalisme met een even onvermijdelijk realisme moeten aanvullen. 'Wij moeten abstraheren'. Voor hem waren twee eigenschappen echter onverbrekkelijk aan de geschiedwetenschap verbonden: haar onsystematisch, beschrijvend karakter en het vereiste haar object in beweging (*in actu*) waar te nemen. Hij onderkent dan wel, dat daardoor drie gevaren de geschiedwetenschap bedreigen: dat van schablonen, van anthropomorphisme en van inflatie der termen (lees: begrippen). Ook Jan Romein merkte op, dat de historicus met vage begrippen moet werken, omdat zijn object zich niet voor exacte waarneming leent³. Wij zijn ongetwijfeld bij kennis-theoretische problemen beland. Het gaat om vraagstukken, die de aard van het werken van de historicus en de historische kennisvorming raken. Ik speel ze in eerste instantie gaarne door naar de theoretische geschiedwetenschap maar zal er later in mijn betoog opnieuw tegenaan lopen. Nu eerst terug naar het begripsdenken in de sociale wetenschappen.

¹ *Philosophie*, herausgegeben von A. DIEMER und J. FRENZEL (Fischer Lexikon), Frankfurt a.M. 1958, blz. 243, 271 en 327-330.

² J. HUIZINGA, De wetenschap der geschiedenis, in: *Verzamelde Werken VII*, blz. 134-142.

³ J. ROMEIN, Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap, in: J. ROMEIN, *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam 1971, blz. 111-112.

Bij het doornemen van sociaal-wetenschappelijke handboeken valt het op, dat in de economie het begrippenapparaat als zodanig geen onderwerp van wetenschappelijke overdenking is. Veel meer dan het woord 'begrip' lijken daar de woorden 'theorie' en 'model' een centrale plaats in het methodologische denken in te nemen⁴. Naar het terrein van de politicologie en van de anthropologie heb ik mijn onderzoekingen niet uitgestrekt, maar enkele literatuurverwijzingen wekken het vermoeden, dat daar wel – maar met mate – over het begrip 'begrip' wordt gefilosofeerd⁵. Het zijn vooral de sociologie en de psychologie die aan deze term een ruime plaats toekennen. Het blijkt daarbij echter om geheel verschillende zaken te gaan. In de psychologie, en met name in de denkpsychologie, zijn begrip en begripsvorming object van wetenschappelijk onderzoek. Het gaat om de vraag naar hoe het denkproces zich in de menselijke psyche voltrekt. Vragen naar het verband tussen denken en spreken en dergelijke worden daarbij gesteld. Het is duidelijk dat dit hier niet aan de orde is⁶. Zo blijft dan alleen de sociologie voor mij over als de sociale wetenschap, die het bestaan zelf van haar begrippenapparaat tot onderwerp van overdenking heeft gemaakt. Naar mijn stellige overtuiging is het congressthema dan ook te beschouwen als een produkt van de invloed die van de sociologie op de geschiedwetenschap uitgaat. Of van de geschiedwetenschap uit bezien: als resultaat van de aantrekkingskracht, die het sociologisch denken thans op de geschiedwetenschap uitoefent.

Maar ook binnen de sociologie bestaan interessante verschillen. De Franse sociologen maken zich niet of nauwelijks druk over het feit dat het denken in begrippen in hun wetenschap zo'n grote rol speelt. Het lijkt hen vermoedelijk een voor de hand liggende zaak, die geen verdere bezinning vereist. Bij hun Duitse confraters ligt het niet anders. Het *Wörterbuch der Soziologie*⁷ van 1969 bv. kent het trefwoord 'Begriff' zelfs niet. In dit opzicht biedt het minder dan zijn voorganger uit 1931, het door Alfred Vierkandt uitgegeven *Handwörterbuch der Soziologie*⁸. Daarin gaat Vierkandt er uitvoerig op in,

⁴ Ook bij de economen is men zich echter zeer wel ervan bewust, dat het begripsdenken verschilt van dat van de historici. R. ANDREANO, *Four recent studies in economic history: some conceptual implications*, in: *New views on american economic development* (R. ANDREANO, editor), Cambridge Mass. 1965, blz. 13–26.

⁵ *American history and the social sciences* (E. N. SAVETH, editor), Glencoe Ill. 1964.

⁶ H. H. KENDLER, *The concept of the concept*, in: *Symposium on the psychology of human learning*, Univ. of Michigan 1962, New York 1964, blz. 211–236.

⁷ *Wörterbuch der Soziologie*, herausgegeben durch WILHELM BENS DORF, Stuttgart 1969.

⁸ *Handwörterbuch der Soziologie*, herausgegeben von ALFRED VIERKANDT, Stuttgart 1931.

dat wetenschappelijke begrippen duidelijk van het algemeen geldende spraakgebruik onderscheiden moeten worden. Bij de bespreking van de kennissociologie zet Karl Mannheim uiteen, dat de inhoud van een begrip afhankelijk kan zijn van het standpunt van de beschouwer. Veel uitvoeriger gaat Waldemar Mitscherlich op het begrip 'Begriff' in, wanneer hij erop wijst, dat de wetenschap enerzijds met onveranderlijke studieobjecten te maken heeft, en anderzijds met objecten, die zowel in de tijd als in de ruimte veranderingen ondergaan. Talrijk zijn volgens hem deze laatste en hier liggen moeilijkheden voor de begripsvorming. 'Wenn auch die veränderlichen Objekte oft einer nur ganz langsamen Veränderung unterliegen, so müssen sich trotzdem ihre Begriffe dem Wandel anpassen'. Hij voert dan het onderscheid in tussen 'starre Begriffe' en 'bewegliche Begriffe'. Het doet mij terugdenken aan de woorden van Huizinga, toen hij het beschrijvende karakter en de noodzaak de dingen in beweging waar te nemen essentieel voor de geschiedwetenschap noemde. Is hier verband? Voert het tweede (waarneming *in actu*) tot een beschrijvend karakter met gebruik van vaag omliggende begrippen en tot begrippeninflatie? Laten wij het antwoord voorlopig nog schuldig blijven en ons eerst naar de engels-talige sociologische literatuur wenden.

Daar betreedt men een heel andere wereld. Vooral de Amerikaanse sociologen maken zich zeer druk over de woorden 'concept', 'conceptual', 'conceptual framework', 'to conceptualise', 'conceptualization' en dergelijke vormen meer. Men hoeft geen inhoudsanalyse-techniek te hanteren om vast te stellen, dat het begrip 'concept' een sleutelpositie in hun denken inneemt, die weinig minder belangrijk is als het begrip 'theorie' voor de economen. Men vindt het woord 'concept' en daarvan afgeleide vormen niet alleen met hoge frekwentie in hun teksten, maar ook in de titels van artikelen, hoofdstukken en boeken. In 1962 verscheen er zelfs een handboek met als titel '*Conceptual Sociology*'⁹. Nadat ik eerst gesteld heb, dat het congressthema door het sociologisch denken geïnspireerd is, durf ik dat nu nog verder te concretiseren door te zeggen dat de behoefte het sociaal-wetenschappelijke (overwegend sociologische) begrippenapparaat voor historisch gebruik te beproeven voornamelijk van Amerikaanse herkomst is. Met algeheel voorbijgaan van de Duitse geschiedwetenschap, waar het historisch-sociaalwetenschappelijke gesprek zowel theoretisch als praktisch in de voorbije decennia nauwelijks heeft bestaan, meen ik over de Franse geschiedwetenschap te kunnen opmerken, dat de verhouding tussen de geschiedwetenschap en de sociale wetenschappen sinds Braudel's be-

⁹ O. N. LARSEN and W. R. CATTON JR., *Conceptual Sociology*, New York 1962.

faamde artikel 'Histoire et sciences sociales. La longue durée'¹⁰ uit 1958 verder geen opzienbarende beschouwingen heeft opgeleverd. Daarbij zie ik de debatten rond het werk van de groep van Marczewski c.s. niet over het hoofd. Onze Franse collega's doen op vele raakvlakken van geschiedenis en sociale wetenschap prachtig werk, maar zij streven zeker geen totale integratie van de sociale wetenschappen in de geschiedenis na.

Naar mijn mening begaat de discussie tussen geschiedenis en sociale wetenschap in de Verenigde Staten en veel principiëlere weg en heeft dit gedurende de laatste 25 jaar zijn weerslag gevonden in een reeks van publikaties. Het is niet de bedoeling daarvan hier een overzicht te geven, maar een opsomming van de belangrijkste evenementen maakt deze ontwikkeling wel duidelijk. Het Committee on Historiography van de Social Science Research Council is voor twee belangrijke publikaties verantwoordelijk: *The social sciences in historical study* (1954) en *Generalisation in the writing of history* (1963). In laatstgenoemd jaar verscheen ook de bundel met de bijna gelijklopende titel *Generalizations in historical writing*. In het volgende jaar, 1964, verschenen twee belangrijke bundels met zeer veel bijdragen, die hetzij methodologische beschouwingen over of case-studies van sociaal-wetenschappelijke historische studies brachten. Het waren *American history and the social sciences* met de veelzeggende inleiding van Saveth 'The conceptualization of American history' en de bundel 'Sociology and history. Theory and research'. Met hun case-studies nemen zij de draad op van het in 1957 gepubliceerde *Common frontiers of the social sciences*, waarin een deel History and social research. In 1967 publiceerde Mark Krug reeds een boek over dit thema ten behoeve van het geschiedenisonderwijs op de high school, *History and the social sciences*, waarin hij in navolging van Saveth sterk de nadruk legde op het interdisciplinaire karakter van sociaalwetenschappelijke begrippen. 'History as taught on the high school level, if it is to become the core of the social studies curriculum, must be ready... to become hospitable to selected concepts and materials of the social sciences. ... Social science concepts... make it possible for the historian to look at the past from different and potentially rewarding angles'. Weer een jaar later, in 1968, verscheen *Sociology and history: methods*, ook een bundel met theoretische en methodische studies, in 1971 gevolgd door *History as a social science* van Landes and Tilly¹¹, het jongste rapport van het Committee on Historiography.

¹⁰ F. BRAUDEL, Histoire et sciences sociales. La longue durée, *Annales E.S.C.*, 13 (1958) blz. 725-753.

¹¹ *The Social sciences in historical study*. Research Council, New York 1954. *Generalization in the writing of history* (L. GOTTSCHALK, editor), Chicago 1963.

In de toenadering tussen geschiedwetenschap en sociale wetenschap in de V.S. speelde in de jaren vijftig het door Arthur Cole gestichte Research Center in Entrepreneurial History met zijn tijdschrift *Explorations in Entrepreneurial History*, en boeken als *Change and the entrepreneur* (1949), *Men in business* van Miller (1952) en *Railroad leaders* van Thomas Cochran (1953) een belangrijke rol. Geïnspireerd door Schumpeter's ideeën over de figuur van de ondernemer, kon de entrepreneurial history niet anders dan interdisciplinair van geest zijn. Of, zoals Arthur Cole het formuleerde, zou zij niet alleen zwaar leunen op economie en economische geschiedenis, maar ook adviezen, gegevens en 'conceptual apparatus' moeten ontlenen aan de sociale en politieke geschiedenis, de sociologie, de toegepaste anthropologie, de sociale psychologie, politicologie, rechtswetenschap en business administration¹². In de praktijk bleek men meer van sociologische dan van economische begrippen en theorieën gebruik te maken. Maar dat veranderde volkomen toen in de jaren zestig de New Economic History opkwam, die een zeer vergaande integratie van economische theorie, statistiek en geschiedwetenschap baarde. De feitelijke onderzoeken en methodologische beschouwingen verschenen in artikelvorm in vele economische en historische tijdschriften. Een speciale vermelding verdienen echter wel de *Explorations in Entrepreneurial History*, second series, sinds kort omgezet in de *Explorations in Economic History*. Een aantal belangrijke methodologische opstellen werd gebundeld in *The new economic history: recent papers on methodology* (1970). Van de vele boeken noem ik maar niet meer dan de bekende *Railroads and economic growth*, *The economics of slavery* en *The reinterpretation of american economic history*¹³. De artikelen in Amerikaanse historische tijdschriften veranderden niet alleen diepgaand van thematiek en ka-

Generalizations in historical writing (A. V. RIASANOVSKY and B. RIZNIK, editors), Philadelphia 1963. *American history and the social sciences* (E. N. SAVETH, editor), Glencoe 1964. *Sociology and history. Theory and research* (W. J. CAHNMAN and A. BOSKOFF, editors), Glencoe 1964. *Common frontiers of the social sciences* (M. KOMAROVSKY, editor), Glencoe 1957. M. M. KRUG, *History and the social sciences*, Waltham 1967. *Sociology and history: methods* (S. M. LIPSET and R. HOFSTADTER, editors), New York 1968. *History as social science* (D. S. LANDES and C. TILLY, editors), Englewood Cliffs 1971.

¹² *Change and the entrepreneur. Postulates and patterns for entrepreneurial history* (A. H. COLE, editor), Cambridge Mass 1949, blz. VI-VII.

¹³ *The new economic history. Recent papers on methodology* (R. L. ANDREANO, editor), New York 1970. R. W. FOGEL, *Railroads and american economic growth. Essays in econometric history*, Baltimore 1964. A. H. CONRAD and J. R. MEYER, *The economics of slavery and other studies in econometric history*, Chicago 1964. *The reinterpretation of american economic history*, (R. W. FOGEL and S. L. ENGERMAN, editors), New York 1971.

rakter, maar het interdisciplinaire kwam zelfs tot uiting in de oprichting van tijdschriften die dit streven in hun naam droegen zoals *Comparative Studies in Society and History* (sinds 1958) en *The Journal of Interdisciplinary History* (sinds 1971).

Een apart aspect van de versociaalwetenschappelijking van de geschiedwetenschap vormt het gebruik van kwantitatieve gegevens en technieken. Ook daarover zijn – ten dele in de hiervoor genoemde studies – in het afgelopen decennium in Amerika vele artikelen gepubliceerd. De laatste jaren groeit dit uit tot hele boekwerken. Ik noem *Quantitative history* van Rowney en Graham (1969), *Quantification in American history* van Swieringa (1970), *Quantification in history* van Aydelotte (1971), *The historian and the computer* van Shorter (1971) en *Historian's guide to statistics* van Dollar en Jewson (1971)¹⁴.

De opsomming moge dor zijn, zij laat wel zien, dat vooral de laatste tien jaar er in de Verenigde Staten veel werk wordt gemaakt van het versociaalwetenschappelijken van de geschiedwetenschap en dat dit tot belangrijke resultaten heeft geleid. Het streven naar 'conceptualization of history' speelt daarin duidelijk uitgesproken of stilzwijgend steeds een belangrijke rol. Het lijkt mij daarom raadzaam nu toch echt eerst eens een poging te ondernemen de betekenis en de rol van het 'concept' in de engelstalige sociologie te achterhalen. Hier volgen een aantal uitspraken.

'Concepts are in our estimation the most important of all sociological research tools' schrijven Nye en Berardo¹⁵. En Faris vergelijkt hun functie voor de socioloog met die van de telescoop en spectroscop voor de astronoom¹⁶. Hertzler schrijft: "The concept is, in effect an ordered "mental image", an "imaginative synthesis", or a "convenient capsule of thought" ', welke gestalte geeft aan wat anders een chaotische ervaring zou zijn¹⁷. 'Concepts provide a means of ordering the vast diversity of empirical phenomena, (concepts) are essential in the process of generalizing' merken de Theodorsons

¹⁴ *Quantitative history. Selected readings in the quantitative analysis of historical data* (D. K. ROWNEY and J. Q. GRAHAM, editors), Homewood 1969. *Quantification in American history* (R. P. SWIERINGA, editor), New York 1970. W. O. AYDELLOTTE, *Quantification in history*, Reading Mass. 1971. E. SHORTER, *The historian and the computer. A practical guide*, Englewood Cliffs 1971. C. M. DOLLAR and R. J. N. JEWSON, *Historian's guide to statistics. Quantitative analysis and historical research*, New York 1971.

¹⁵ *Emerging conceptual framework in family analysis* (F. I. NYE and F. BERARDO, editors), New York 1966, blz. 4.

¹⁶ *Handbook of modern sociology* (R. E. L. FARIS, editor), Chicago 1964, blz. 22.

¹⁷ J. O. HERTZLER, *A Sociology of language*, New York 1965, blz. 27.

op¹⁸. Het *Dictionary of the social sciences* zegt, dat 'concepts' voor de sociale wetenschappen zowel de meest algemene instrumenten voor onderzoek vormen als ook objecten van speciale onderzoekingen zijn, vooral in vergelijkende studies¹⁹. 'The choice and definition of concepts is crucial for the progress of sociology as a science' lees ik weer in een ander sociologisch woordenboek²⁰. Daarmee komt de functie van het begrippenapparaat aan de orde. 'Een "concept" is een denkeenheid, kleiner dan een uitspraak, een stelling of theorie, maar een die daarvan een noodzakelijk onderdeel vormt. (...) Voor zover bepaalde theorieën bepaalde begrippen vereisen, en voor zover men kan zeggen dat begrippen theorieën omvatten, bestaat er geen scherpe scheidingslijn tussen de keuze van theorieën en van begrippen'. Bij theorieën denkt men aan 'juist of onjuist', bij begrippen meer aan 'bruikbaar of onbruikbaar'. Aldus de *Dictionary of the social sciences*²¹. Een ander merkt op: 'A concept in sociology is generally regarded as being at a lower level of abstraction than a theory, but a necessary part of any theory, since theories are formed from the concepts employed (...). In sociology the prime interest is in the usefulness of concepts for the formation of theories²². In zijn artikel *The basic concepts of sociology* schrijft Timasheff hierover: 'Een wetenschap is volwassen, indien zij een soliede basis heeft voor theorie-vorming. Die solide basis is een instrumentarium van algemeen aanvaarde en goed gedefinieerde begrippen, waarin de theorieën kunnen worden uitgedrukt'²³. Volgens de Theodorsons zijn 'wetenschappelijke begrippen denkvormen, die een bepaald standpunt weerspiegelen door op bepaalde aspecten van verschijnselen de aandacht te richten en andere te negeren'. Daarom heeft het gebruik van een begrip belangrijke gevolgen voor de waarneeming van de werkelijkheid. 'Scientific concepts form a part of scientific theory'²⁴. Wetenschappelijke begrippen, hun definities, de theorieën en modellen hangen dus zeer nauw samen. De 'concepts' vormen a.h.w. de basiselementen, waarmee het theoretische bouwwerk wordt opgetrokken. Het zijn abstracties van de werkelijkheid, maar staan niet los daarvan.

¹⁸ G. A. THEODORSON and A. G. THEODORSON, *A modern dictionary of sociology*, London 1969, blz. 68.

¹⁹ *A dictionary of the social sciences* (J. GOULD and W. L. KOLB, editors), New York 1964, blz. 120.

²⁰ *A dictionary of sociology* (G. DUNCAN MITCHELL, editor), London 1968, blz. 37.

²¹ *A.w.*, blz. 120-121.

²² *A dictionary of sociology* (MITCHELL), blz. 37.

²³ N. S. TIMASHEFF, *The basic concepts of sociology*, *The American Journal of Sociology*, 58 (1952) blz. 176.

²⁴ *A.w.*, blz. 68-69.

Discussies over definities van de begrippen zijn dan ook talrijk. Zij zijn essentieel voor de ontwikkeling van de sociale wetenschappen. De sociologie kent een type literatuur die men als de ontwikkelingsgeschiedenis van begrippen zou kunnen aanduiden. Catton zegt daarvan, dat het doel is om uit zijn ontwikkeling na te gaan wat nu de inhoud van het begrip is en in welke richting het zich ontwikkelt. Het begrip is dus in beweging, het is (nog?) geen vaststaande grootheid. Wat mij als historicus daarbij opvalt is de gedachte dat een begrip naar een steeds zuiverder, scherper omlijnde betekenis zou evolueren. Catton wijst voor een vergelijking naar de drie boeken van Max Jammer over de ontwikkeling van de begrippen ruimte, kracht en massa in de physica. Zo ging het begrip 'kracht' van zijn animistische betekenis via Galileo, Kepler, Newton, Leibnitz, Kant, Mach en Herz naar zijn hedendaagse vrijwel zuiver wiskundige uitdrukking²⁵. Het opvallende is, dat in de geschiedwetenschap de ontwikkeling dikwijls in tegengestelde richting gaat. De begrippen worden vager totdat zij tenslotte bijna zijn opgelost. Huizinga noemde dat inflatie der termen en heeft dat zelf aan de ontwikkeling van het begrip Renaissance gedemonstreerd²⁶. Maar met typisch historische begrippen als feodalisme, democratie, kapitalisme, industriële revolutie, imperialisme e.d. staat het niet beter. De vraag rijst of hier van toeval sprake is. Hoe dat zij, het maakt het wel begrijpelijk dat een historicus met een zekere afgunst naar de sociale wetenschappen kan kijken, waar dit probleem blijkbaar wel wordt opgelost. Het ligt daarom voor de hand, dat hij er zich op bezint hoe hij van dit apparaat van begrippen en theorieën gebruik kan maken. Om onnodige teleurstellingen, die de versociaalwetenschappelijking zouden kunnen frustreren, te voorkomen, moet de al te inhalige historicus zich toch nog even inhouden. Naar wij hoorden kan een begrip immers (nog?) in beweging zijn. De vraag is in hoeverre die beweging een ontwikkeling naar een definitief stadium is dan wél permanent is, zelf een stuk geschiedenis is. Hoe ligt de relatie tussen het begrip en de werkelijkheid?

De zojuist reeds geciteerde Catton wil ons doen geloven dat de ontwikkeling in de richting gaat van een apparaat van boven de werkelijkheid staande, vaste begrippen. 'Concepts have begun to

²⁵ W. R. CATTON in: R. E. L. FARIS (ed.), *Handbook*, blz. 935. M. JAMMER, *Concepts of force*, Cambridge Mass., 1957. Eenzelfde natuurwetenschappelijke methodologische benadering van sociaalwetenschappelijke theorievorming vindt men in het belangrijke artikel van D. WILLER and M. WEBSTER, *Theoretical concepts and observables*, *American Sociological Review* 35 (1970) 748-757.

²⁶ J. HUIZINGA, Het probleem der renaissance, *Verzamelde werken* IV, blz. 231-275.

stabilize, and with a recognition that clarity is a *crescive* rather than an enacted accomplishment, still further clarification will be achieved'. Zijn opmerking 'sociological concepts are not yet *wholly* (curs. Catton) value-free'²⁷, wil zeggen, dat zij zijns inziens toch al wel bijna waarde-vrij zijn, reeds betrekkelijk objectief buiten de onderzoeker bestaan. Maar er vallen ook andere geluiden te beluisteren, die veel meer aansluiten bij de reeds vermelde gedachten van Mannheim en Mitscherlich. Ook van de Theodorsons hoorden wij al de opmerking, dat wetenschappelijke begrippen denkvormen zijn, die het standpunt van de gebruiker weerspiegelen en die selectief bepaalde verschijnselen belichten om andere te veronachtzamen. Volgens de *Dictionary of sociology* zijn begrippen juist niet onveranderlijk en is het herformuleren van begrippen een voortdurende opdracht voor de socioloog. 'The range of disagreement on basic concepts in sociology is still very wide'²⁸. Blumer heeft een onderscheid ingevoerd tussen 'definitive' en 'sensitizing concepts'. De laatsten geven de gebruiker niet meer dan een algemeen idee van referentie, een beperkt houvast bij de benadering van de werkelijkheid. Niet alleen begrippen als cultuur, instelling, sociale structuur, zede en persoonlijkheid zouden daartoe behoren, maar hij is ervan overtuigd dat alle sociologische begrippen 'are fundamentally sensitizing instruments'²⁹. Saveth wijst erop, dat het lukte in de politicologische literatuur over internationale verhoudingen niet minder dan zeventien verschillende betekenissen van het begrip macht op te sporen³⁰. Een historicus, die over propaganda in de 16e eeuw wilde schrijven, vond vijf sociologische definities die voor zijn onderzoek echter geen van allen voldeden³¹.

Het sociologische begrippenapparaat is dus een veel minder voor onmiddellijk gebruik kant en klaar werktuig dan wij graag zouden willen geloven. De sociale wetenschapper is een belangrijk aantal van zijn begrippen voortdurend aan het herijken. Dat hangt natuurlijk in de eerste plaats samen met de vooruitgang van zijn wetenschap. In zoverre kan men staande houden, dat het begrippenapparaat wordt geperfectioneerd en dat het zich daardoor stabiliseert. Maar omdat er samenhang is tussen de inhoud van het begrip

²⁷ W. R. CATTON, *a.w.* (n. 25), blz. 947.

²⁸ *A dictionary of sociology* (MITCHELL), blz. 37.

²⁹ H. BLUMER, What is wrong with social theory?, *American sociological review*, 19 (1954) blz. 3-10.

³⁰ E. N. SAVETH, The conceptualization of american history, in: *American history and the social sciences* (E. N. SAVETH), blz. 15.

³¹ A. IMHOF, Ueber die Möglichkeiten internationaler Meinungsbeeinflussung um die Mitte des 16. Jahrhunderts am Beispiel des grossen Bauernaufbruchs in Südschweden 1542/43, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1972, blz. 153-181.

en de formulering van de theorie, zal het laatste van invloed zijn op het eerste. Abstraheren van de werkelijkheid betekent vaak een keuze doen, het innemen van een standpunt, het ontstaan van een subjectief moment. Of, zoals de politicoloog Lipset het uitdrukt, is de wijze waarop men naar de gegevens kijkt in sterke mate afhankelijk van de vragen, die gesteld, en van de theorieën en klassificaties, die gebruikt worden. Onderzoekresultaten zijn dikwijls alleen al niet met elkaar in overeenstemming door de inhoudelijk uiteenlopende begrippen, die de verschillende onderzoekers hebben gebruikt in verband met de door hen ontwikkelde theorieën³².

Voor het bezitten van operationaliteit vond ik, dat een sociaal-wetenschappelijk begrip aan drie eisen moet voldoen:

- precisie in de formulering;
- bruikbaarheid voor de vorming van theorieën, die verklarende kracht hebben voor het gestelde probleem;
- grond in de empirische werkelijkheid³³.

Vooral dit laatste – het verankerd zijn in de werkelijkheid – kan voor de historicus belangrijke consequenties hebben. Dit geldt dan niet alleen voor de begrippen. Ook de ermee samenhangende theorieën moeten ‘verklarende kracht hebben voor het gestelde probleem’ en derhalve met de werkelijkheid verbonden zijn. In dit verband is een opmerking van de econoom Davis niet mis te verstaan. ‘Theory *can* be useful in understanding history; it does not, however, follow that all theory is useful. A particular theory... can aid the understanding of the past only if it has some relevance to the conditions it is attempting to explain’³⁴. Wanneer het nu waar is, dat de sociale wetenschapper zijn begrippen en zijn theorieën om hen relevant te doen zijn in relatie moet houden met de door hem bestudeerde werkelijkheid, d.w.z. de hedendaagse samenleving en met het oog daarop zijn begrippen moet bijstellen en zijn theorieën daarop moet afstemmen, dan zal de sociaalwetenschappelijke historicus dat ook moeten doen, wanneer hij *zijn* werkelijkheden, d.w.z. de historische samenlevingen, bestudeert. Ook hij zal dus bestaande begrippen moeten herijken en zelf nieuwe moeten smeden, indien hij wil ontkomen aan de ‘conceptual gap’, een variant

³² *Sociology and history: methods* (LIPSET – HOFSTADTER), blz. 50. Een duidelijk voorbeeld van uiteenlopende resultaten bij het gebruik van weliswaar gelijke begrippen maar verschillende modellen geeft Davis aan de hand van de onderzoekingen van Fogel, Fischlow en Lebergott naar de betekenis van de ‘social savings’ van de spoorwegaanleg in de V.S. (L. E. DAVIS, And it will never be literature, in: *The New economic history, recent papers on methodology* (R. L. ANDREANO), blz. 69–70.

³³ *A dictionary of sociology* (MITCHELL), blz. 37.

³⁴ L. E. DAVIS, *a.w.* (n. 32), blz. 79.

van wat Robert Merton de 'conceptual lag' heeft genoemd³⁵. De daarbij behorende theorieën zou hij voor zijn object moeten omwerken of ontwerpen. Het is duidelijk, dat de historicus hier voor een onmetelijke taak staat. Zijn studieterrein is nagenoeg onbegrensd, de maatschappijvormen daarin zijn talrijk. Het telkens weer ontwerpen of aanpassen van het theoretische gereedschap is een bovenmenselijk te noemen opdracht. Naast andere oorzaken, zoals de narratieve traditie, het data-tekort e.d., is deze onmetelijkheid beslist een van de redenen, waarom de geschiedwetenschap in de ontwikkeling van theoretische apparatuur bij de andere sociale wetenschappen is achter gebleven. Historici zijn niet altijd gemiddeld minder begaafd geweest dan beoefenaren van andere sociale wetenschappen. Er bestaan buiten hen zelf liggende redenen voor het verschil in verwetenschappelijking.

Toch haast ik mij weer het nodige van de door mij opgeroepen dramatiek terug te nemen. Niet alles verandert. En zeker verandert niet alles in hetzelfde tempo. De historicus kan in meerdere tijdschalen denken. Dat houdt in, dat niet alle sociaalwetenschappelijke begrippen en theorieën een gelijke mate van (on)bruikbaarheid bezitten. Sommige zullen zich zonder enige moeite laten gebruiken; andere zijn voor een iets verder terug liggend verleden volstrekt onbruikbaar. Tussen deze uitersten kan een hele scala van begripsklassifikaties bestaan met uiteenlopende graden van toepasbaarheid al naar gelang het onderwerp, het tijdvak en de ruimtelijke situering van het objekt. Helaas heeft de wetenschapsfilosofie noch de sociale wetenschap veel werk van begripsklassifikatie gemaakt, zo min als van de vragen naar het wezen van het wetenschappelijk begrip en naar de precisie verhouding tussen begrip, generalisatie en theorie³⁶. Ik kwam tegen de indelingen: starr-beweglich; definitive-sensitizing; klassificerend-vergelijking-kwantitatief; klassificerend-verklarend-methodologisch; beschrijvend-verklarend; enkelvoudig-samengesteld; observable-theoretical construct; categoriserend-theoretisch; concreta-illata-abstracta-theoretische constructa. Maar het was meestal terloops, het bleef doorgaans onuitgewerkt en vaag³⁷.

³⁵ ROBERT K. MERTON, *Social theory and social structure*, revised edition, Glencoe 1957, blz. 92.

³⁶ E. N. SAVETH, The conceptualization, in *a.w.*, blz. 17-18. TALCOTT PARSONS, *The structure of social action*, New York 1937, blz. 39. A. BRECHT, *Political theory*, Princeton 1959, blz. 59. M. B. KING, Some comments on concepts, *Social forces*, 34 (okt. 1955) blz. 1-4. *Generalization in the writing of history* (L. GOTTSCHALK), blz. VI-VII. R. K. MERTON, *Social theory and social structure*, blz. 85-117.

³⁷ Een uitzondering moet worden gemaakt voor het voortreffelijke boek van R. W. BOESJES-HOMMES, *De geldige operationalisering van begrippen. Een voorstel*, Meppel 1970.

Het lijkt mij in ieder geval niet juist te menen, dat alle sociaal-wetenschappelijke begrippen 'beweglich' of 'sensitizing' van karakter zouden zijn. Vooral in de demografie, maar ook in de economie, worden veel voor altijd vaststaande begrippen gehanteerd. Leef-tijdsopbouw, sex-ratio, geboorte-overschot, sterftcijfer, huwelijks-leeftijd, sterftekans, netto-vervangingsfaktor e.d. zijn eens en voor altijd vast te stellen begrippen, waarmee de historicus de afgelopen decennia in toenemende mate werd geconfronteerd. Zij laten zich bij de bestudering van iedere cultuur op ieder tijdstip gebruiken. Zij danken dit aan het biologische aspekt, dat voor alle mensen geldt en dat zich kwantitatief laat bepalen. Ook de economie kent vele vaststaande begrippen, maar zij zijn niet altijd relevant. Wat moet men met de onderling samenhangende begrippen vrije concurrentie, conjunctuur en werkgelegenheid bij een studie van het Sowjet-Russische economische systeem? En het heeft al zeer weinig zin moderne conjunctuurtheorieën te gebruiken voor een studie van verder terugliggende perioden, waarin het optreden van een conjuncturele golfbeweging in het geheel niet is aangetoond. Hier stelt zich het probleem van het tijd- en situatiegebonden zijn, van het anachronisme in begrippen en theorieën. Pretenties van waardevrijheid en tijdloosheid zijn ook voor de economische theorie onwettelijk. Het streven rationeel-verantwoorde oplossingen te vinden voor vraagstukken met betrekking tot de allocatie van produktiemiddelen bevat altijd een waardering van het maatschappelijk gebeuren³⁸.

Dit vraagstuk van de historische toepasbaarheid van begrippen ontleend aan de hedendaagse sociale wetenschappen wordt evenmin tot een oplossing gebracht door die begrippen in te delen in kwalitatief-kwantitatief, daarbij veronderstellend dat deze indeling langs de scheidslijn 'niét en wél historisch toepasbaar' zal verlopen. Dit hangt onder meer samen met het feit dat kwalitatieve begrippen zich nogal eens kwantitatief laten uitdrukken. Zo zou men kunnen verdedigen dat er historische begrippen bestaan, die traditioneel als kwalitatief ervaren worden, maar waarvan het zich laat indenken dat zij in een kwantitatieve definitie om te zetten zijn. De tritsen van begrippen absolutisme-autocratie-despotisme en horigheid-lijfeigenschap-slavernij kunnen als kwantitatief oplopende vormen van persoonlijke onvrijheid en juridische willekeur voor het individu t.o.v. de staat en een persoonlijk heer worden gedefinieerd. Het is evenwel zeer de vraag of zij, aldus vastgelegd en ongetwijfeld exacter gemaakt, voor de historicus ook operationeler zouden zijn.

Het streven begrippen in exacte, liefst mathematische vormen

³⁸ C. J. RIJNVOS, *Waardering voor het economisch denken*, Leiden 1972, passim.

uit te drukken, respectievelijk te kwantificeren is in het algemeen eigen aan de moderne wetenschap. Hiervoor haalde ik als voorbeeld uit de natuurwetenschap de ontwikkeling van het begrip 'kracht' aan³⁹. Maar ook in de sociale wetenschap worden begrippen regelmatig in kwantitatieve vorm gedefinieerd. Voor de historicus behoort dit geen oplossing in te houden voor de moeilijkheden, waarmee hij te maken kan krijgen bij de toepassing van zo'n begrip. Als voorbeeld neem ik het begrip 'economische groei' dat ik in een ander verband ook al eens heb besproken⁴⁰. Op zichzelf is dit een heel ruim begrip, dat zeker ook kwalitatieve aspecten heeft in zoverre het ook een stuk welzijn omvat. Het begrip heeft echter voor de economische wetenschap operationele waarde gekregen, door het kwantitatief te definiëren als de 'toename van het reële nationale inkomen per hoofd van de bevolking'. In deze vorm neemt het begrip 'economische groei' een sleutelpositie in de economische wetenschap in sinds de tweede wereldoorlog⁴¹. De groeitheorie biedt een uitgebreid reservoir van analytische technieken, die de economische historicus bij zijn studie van het verleden moet proberen uit te buiten.

Maar na de beginselverklaring komen de moeilijkheden. Die zijn allereerst van praktische aard. De historicus zou voor het invullen en toetsen van de theoretische modellen de beschikking moeten hebben over (soms uitvoerige) betrouwbare kwantitatieve gegevens. In feite bestaat zo'n situatie nergens vóór een bepaald moment in de 19e eeuw en in de meeste gevallen komt dit moment niet eerder dan in de 20e eeuw. Voor het overgrote deel van ons verleden kunnen de groeitheorieën dus niet met de concrete werkelijkheid worden bekleed. Men zou dit willen weten, men zou dát willen weten, maar de gegevens zijn niet beschikbaar. De theorie kan dan echter wel dienen om gericht gegevens te gaan zoeken. Ook al zal men bij lange na niet alle gewenste data uit het bronnenmateriaal kunnen produceren, dan kan men toch met behulp van de theorie selectiever te werk gaan bij de keuze van wat men wel en niet zal proberen te verzamelen. Bij de aanwezigheid van een beperkte hoeveelheid gegevens zou men dan geleid door de theorie hypothetischerwijze meer inzicht in het economisch-historisch proces kunnen krijgen.

³⁹ Zie noot 25. Dezelfde auteur heeft ook de ontwikkeling beschreven van de begrippen 'ruimte' en 'massa' (M. JAMMER, *Concepts of space*, Cambridge (Mass.) 1954 en *Concepts of mass*, Cambridge (Mass.) 1961).

⁴⁰ A. M. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*, A.A.G. Bijdragen 16 (1972) blz. 605-609.

⁴¹ Een heldere bespreking van het begrip 'economische groei' is te vinden in de *International Encyclopedia of the Social Sciences*, D. L. SILLS Editor, IV, 2. pl., 1968, blz. 395-429.

Maar dan komen moeilijkheden van meer fundamentele aard. Waar de definitie spreekt over *nationaal* inkomen moet men eerst uitmaken wat men in de economische geschiedwetenschap onder een natie wenst te verstaan. Men zal dan onvermijdelijk terecht komen bij het begrip 'volkshuishouding'. Wat is een volkshuishouding? Wanneer kan men zeggen, dat die tot stand is gekomen? Was de Griekse polis een volkshuishouding? Het Romeinse Keizerrijk? Ik geloof van niet. Het rijk van de Karolingers? Lijkt mij helemaal van niet. Een Italiaanse stadsstaat? De Bourgondische Nederlanden? Het Engeland van Elizabeth? De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën? De Oostenrijkse Nederlanden? Rusland onder Peter de Grote? De gezamenlijke leden van de Zollverein? Daarop zou men toch eerst een antwoord moeten hebben. Misschien is er voor de historicus een oplossing te vinden door het woord nationaal te vervangen door regionaal of stedelijk of wellicht door het geheel weg te laten. Maar onmiddellijk rijst dan de vraag of de groeitheorie nog in zijn geheel toepasbaar blijft of slechts ten dele of in het geheel niet.

Als het al lukt deze complicaties te overwinnen, duiken er echter nog weer andere problemen op. De economen gaan ervan uit, dat de zich conjunctureel manifesterende economische groei plaats vindt in een op lange termijn oplopende lijn. F. J. de Jong drukt dit in zijn handboek als volgt uit: 'Het eigenaardige is nu, dat het plafond en de vloer van het economische proces niet *horizontaal* plegen te liggen, doch *schuin omhoog* lopen. Hun helling geeft de zgn. *trendmatige groei* van de volkshuishouding aan', en hij zegt verder nog hierover: '*De lange golf* en derhalve ook de *conjunctuurgolf* *schroeven*, in totaal genomen, *langzaam omhoog*; men drukt dit uit door te zeggen, dat de *conjunctuurgolf* een *voortdurend stijgende seculaire trend* vertoont' (curs. de Jong). En weer op een andere plaats: 'een zeer langzame voortdurende stijging van het levenspeil in wat men wel eens de beschaafde wereld noemt. Deze langzame stijging heet de *seculaire trend*' (curs. de Jong)⁴². De historici zijn er echter zo langzamerhand wel van overtuigd, dat de seculaire trend afwisselend fasen van expansie en contractie (c.q. stagnatie) te zien geeft. Zowel in de bevolkingsaantallen, de prijsniveau's als de totale fysieke produktie zijn er tekenen van een zeer lang gerekte schommelbeweging waar te nemen. Het is waar, dat wij de laatste twee eeuwen in een fase met een ongehoorde en met niets uit het verleden te vergelijken expansie geleefd hebben. In die periode is de economische wetenschap tot ontwikkeling gekomen, inclusief de groeitheorieën. Het is dus begrijpelijk,

⁴² F. J. DE JONG, *De werking van een volkshuishouding*, Leiden 1955-1957², I, blz. 164 en II, blz. 53 en 59.

dat economen stilzwijgend seculaire expansie als fundament voor hun groeitheorieën gebruiken. Niets kan echter waar maken dat seculaire groei ook in de toekomst altijd zal aanhouden. Als wij de vele sombere berichten uit de kring van de Club van Rome en nu weer die over een structureel voedseltekort op lange termijn horen, mogen wij eerder geloven een totale ondergang tegemoet te gaan. Maar ook zonder het zo somber te zien en zonder van Forrester's rekenmodellen gebruik te maken, kan men wel tot het inzicht komen, dat de groei op structurele gronden sterk zal moeten afnemen en dat opnieuw het beeld van de asymptotische s-vormige curve zal ontstaan.

In het verleden heeft de economische expansie in ieder geval niet altijd bestaan, en de vraag rijst wat in die situatie te beginnen valt met het begrip economische groei, gedefinieerd als de toename van het reële inkomen per hoofd van de bevolking, en met het gehele daarbij behorende theoretische apparaat. De seculaire fase van contractie, die in West en midden Europa tegen het midden van de veertiende eeuw inzet, wordt gekenmerkt door een sterke daling van de bevolking, een dalend prijspeil en vermindering van de fysieke productie (Wüstungen, e.d.). Toch lijkt dit eerder met een verbetering dan een verslechtering van de algemene levensstandaard te zijn samengegaan. Zou men nu van economische groei moeten spreken? Volgens de definitie wel en Cipolla is in zijn discussie met Lopez en Miskimin over de laat-middeleeuwse contractie dan ook in deze val gelopen door het bestaan ervan o.a. op deze grond te willen ontkennen⁴³. Het blijkt dat in een dergelijke situatie het begrip 'reëel nationaal inkomen per hoofd van de bevolking' veel van zijn operationele waarde verliest. Men realiseert zich dat nog scherper, wanneer men bedenkt dat zo'n getal een gemiddelde is dat niets zegt over de inkomensverdeling en over verschuivingen daarin. Het begrip in deze definitie blijkt typisch gesmeed voor het meten en sturen aan economische processen in moderne situaties. Het impliceert het bestaan van seculaire expansie en van niet al te grote polariteit in de inkomensstructuur, m.a.w. van onze geavanceerde economische en sociale verhoudingen. Heel anders ligt de situatie wanneer een gelijkblijvend of toenemend reëel nationaal inkomen per hoofd van de bevolking zou samengaan met een grote inkomensvermeerdering van een relatief kleine groep en verpaupering van andere, veel grotere groepen. Weer anders is de situatie, waarin bij een gelijkblijvend reëel nationaal inkomen het bevol-

⁴³ C. M. CIPOLLA, Economic depression of the Renaissance? *The economic history review*, second series, XVI (1963-1964) blz. 519-524.

kingsgetal daalt of wanneer op lange termijn zowel het aantal personen als het reële nationale inkomen in gelijk of ongelijk tempo gaan dalen. Dit laatste kan zowel een dalend, gelijkblijvend als zelfs stijgend reëel nationaal inkomen per hoofd van de bevolking betekenen. Men zal echter toch in geen enkel van deze gevallen van economische groei of zelfs stagnatie kunnen spreken. Een van de meest historische onder de economen, Simon Kuznetz, heeft dit ingezien en beperkt het standaardbegrip door uitdrukkelijk te spreken over 'moderne economische groei'⁴⁴. Dit is verstandig, maar biedt de historicus geen soulaas. Hij zal het begrip moeten herijken en geschikt maken voor gebruik in de concrete historische situatie.

Ik ben op het begrip 'economische groei' zo uitvoerig ingegaan omdat het zo'n centrale plaats heeft in een hedendaagse sociale wetenschap en het mij een duidelijk voorbeeld lijkt van de mogelijkheden, die overwonnen moeten worden bij het toepassen van een niet onbelangrijk aantal begrippen uit de sociale wetenschappen op historische situaties. Het is een voorbeeld uit meerdere, die te geven zijn. Hiervóór noemde ik de historicus die geen toepasselijke definitie van het begrip propaganda voor zijn case-studie over de 16e eeuw aan de sociologie kon ontleen⁴⁵. De psychiater van den Berg is van mening dat het niet toevallig is dat het bestaan van neurosen niet vóór Freud is aangetoond. Volgens hen zijn neurosen typische sociaal-psychologische produkten van een samenleving die in de loop van de 19e eeuw in bepaalde delen van de wereld ontstaat. Men zou dan ook beter van sociozen dan van neurozen kunnen spreken, vindt hij⁴⁶. Als dit waar is – en waarom zou de menselijke psyche niet aan sociaal-historische veranderingen onderhevig zijn? – kan de historicus een heel stuk dieptepsychologie niet meer zonder meer op het verleden los laten. Hieraan verwant zijn de opvattingen van Van Ussel over de 'sociogenese van het probleem der seksuele propaedeuse tussen de 16e en de 18e eeuw'. Hij schrijft letterlijk: 'De opkomst der burgerij veroorzaakte een nieuwe stratificatie en tevens een andere structurering en functionering der maatschappij. Aan deze sociologische verandering beantwoorden psychologische wijzigingen'. Hij schildert dan de verinnerlijking van de affekten en de privatisering van bepaalde gevoelens. Individueel-psychologisch kan men spreken over verhullen, bedekken, uit het bewustzijn verdringen; sociaal-psychologisch trad er een verpretingsproces op met een gebrekkige persoonlijkheidsvorming.

⁴⁴S. KUZNETS, *Modern economic growth*, New Haven-London 1966.

⁴⁵Zie noot 31.

⁴⁶J. H. VAN DEN BERG, *Metabologica*. Nijkerk 1957, blz. 125–201. A. BESANÇON, *Histoire et psychanalyse, Annales E.S.C.*, 19 (1964) blz. 237–249.

Het seksuele wordt een probleem⁴⁷. Enerzijds zijn toepassingen van dergelijke (sociaal)-psychologische theorieën en begrippen op het historische materiaal demonstraties van de mogelijkheden (of onmogelijkheden?), die ontstaan, wanneer de studie van het verleden met sociaal-wetenschappelijke inzichten wordt aangevat. Anderzijds laten deze voorbeelden juist zien, dat de menselijke psyche geen onveranderlijk gegeven is. Dit zou betekenen dat de psychologische inzichten over de moderne mens niet zonder meer toepasbaar zijn in verder terug liggende perioden.

Het sociaalwetenschappelijke begrippenapparaat en daarop gebouwde sociaalwetenschappelijke theorieën zijn voor de historicus geen pasklaar instrumentarium. Bij gebruik zal men zich telkens moeten afvragen of deze gereedschappen bruikbaar zijn en in hoeverre. De historicus zal de begrippen en theorieën nog al eens moeten aanpassen, herijken. Niet alleen de aard van onze gegevens stelt grenzen aan onze mogelijkheden. Ook het historische ontwikkelingsproces zelf dwingt tot een voortdurende evaluatie om een 'zeitgemässe' behandeling mogelijk te maken. Maar is dat wel zoiets nieuws? Leerde Lucien Febvre ons niet reeds dat wij met ons begrip 'ongeloof' niet in de 16e eeuw kunnen werken⁴⁸?

Bijna vijftien jaar geleden schreef ik met Dittrich in een artikel over de noodzaak tot versociaalwetenschappelijking van de geschiedwetenschap: 'Het historisch weten vormt geen aparte categorie van het menselijk weten, maar een integraal deel van het weten der wetenschappen; de geschiedenis kan haar taak alleen in nauwste samenwerking met andere wetenschappen, in de eerste plaats de sociale wetenschappen, met succes vervullen. Uitgaande van de definitie van P. Kirn: 'Als Quellen bezeichnen wir alle Texte, Gegenstände oder Tatsachen, aus denen Kenntnis der Vergangenheit gewonnen werden kann', stellen wij uitdrukkelijk vast, dat onder het begrip 'Tatsachen' ook al het weten van andere wetenschappen valt, voorzover het tot onze kennis van het verleden bijdraagt'⁴⁹. Ik vind dit nog steeds een gelukkige formulering. De bijzin 'voor zover het tot onze kennis van het verleden bijdraagt' houdt dan in, dat niet alle weten uit die wetenschappen tot onze kennis van het verleden kan bijdragen, maar wel dat een ander deel van dat weten zonder meer bij het winnen van kennis toepasbaar is en weer een

⁴⁷ J. M. W. van USSEL, *Geschiedenis van het sexuele probleem*, Meppel 1969², blz. 81-82.

⁴⁸ L. FEBVRE, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle; la religion de Rabelais*, Paris 1942.

⁴⁹ Z. R. DITTRICH en A. M. VAN DER WOUDE, De geschiedenis op de tweesprong, *Mens en Maatschappij*, 34 (1959) blz. 361-380.

ander deel daartoe bruikbaar te maken zal zijn. 'Adopt, adapt, improve' lijkt mij in dit verband voor de historicus een immense, maar juiste opdracht. Dat de geschiedwetenschap daarbij gevaaren bedreigen, waaronder grote gedeelten van de sociale wetenschap de afgelopen decennia geleden hebben, lijkt mij evident. Een versociaalwetenschappelijking kan en zal vermoedelijk gepaard gaan met een vertechnisering van het ambacht, de neiging zich te beperken tot technisch oplosbare deelvraagstukken, een verwaarlozen van grote, algemeen maatschappelijke vraagstukken, en inperking van de functie van kritische wetenschap, een zich wenden van macro- maar micro-verbanden, een stuk vervreemding van geïnteresseerd publiek, een gedeeltelijk opdrogen van een traditioneel culturele functie. Misschien kan de oplossing het beste worden gevonden in het achterwegen laten van een keuze, in het naast elkaar laten bestaan van meerdere vormen van geschiedwetenschap en geschiedschrijving, in het gelijktijdig laten bloeien van meer bloemen. Wie weet zeker, dat de geschiedwetenschap slechts één doel kent? Indien de geschiedwetenschap niet alleen een sociale wetenschap is, maar een meerhoofdige wezen, dan kan degene die plastische chirurgie op haar wil toepassen zich in de vingers snijden.

SUMMARY

The use of social science concepts in analysing the economic and social facts of the past

During the last decade the conceptual thinking of the social scientists has had a strong attraction on historians. A whole cluster of – often interrelated – causes is at the bottom of this development. The most important ones are the rise of the social sciences and the relative decline of history in public esteem, the need to find inter- or multidisciplinary solutions for historical problems, the longing to break with the nearly exclusively narrative historical tradition with the aim of making history more scientific in its technical as well as in its theoretical aspects, and the ambition to integrate more thoroughly quantitative methods in the profession. Many historians now seem to think that the adoption of social science concepts, techniques and theories forms the most direct way to make history more scientific and to overcome its identity crisis. This article fully accepts these attempts to integrate history and the social sciences. The author wishing to stimulate these developments explored some of its limitations by interrogating the social scientists about their own 'concept of the concept'.

From this investigation of social science literature it appears that only in sociology, and virtually exclusively in American sociology, is the concept of 'concept' a subject of theoretical discussion. Thus it is not fortuitous that the conceptualization of history has been so much discussed by American historians during the last fifteen years.

Among the American sociologists there is a current that is strongly impressed by the achievements of the sciences and that strives to transplant scientific thought processes to their own discipline. They regard the social science concepts as units of thinking that acquire definitive contents free from time and place, or that will acquire such contents in a foreseeable future. In any case they believe that social science concepts ought to acquire such meanings. But the majority of the profession denies that position. On the whole the sociologists perceive that the conceptual apparatus is constantly moving. They insist not only that the range of disagreement on basic concepts in many cases is still very wide, but they go on to declare that the concepts ought to find anchorage in empirical reality. That is to say the concept should follow the social reality and the social scientists must redefine regularly the content of concepts if they want to avoid a 'conceptual lag' (Merton). Not all aspects of social life, however, develop with the same speed, and some are not in movement at all.

This view of the concept contains an important warning for the historian. He behaves too simply by thinking that the conceptual apparatus (and the theories that are connected with them!) forms an instrumentation ready for application to history. In that case he runs a great risk of falling into the 'conceptual gap': his conceptual apparatus is not lagging behind reality, but completely unfit for historical reality. In the article these difficulties are especially demonstrated on the concept of 'economic growth'.

The article concludes that the historian who wants to integrate the thought processes of the social sciences in historical explanation and research must always ask himself how far a social science concept is relevant for the historical situation to be explained, or whether it must be adapted or fully remodelled by the historian himself.

HET HUISHOUDEN IN WESTELIJK NOORD- BRABANT: STRUCTUUR EN ONTWIKKELING 1750-1849*

P. M. M. KLEP

I

Dit onderzoek moet men plaatsen in het kader van een kwantitatieve analyse van de omvang en samenstelling van het Nederlandse huishouden in het verleden. Er is reeds onderzoek gedaan op dit terrein, vooral in het noorden en het centrum van het land: Friesland, het Noorderkwartier, Overijssel en de Veluwe. Het betreft hoofdzakelijk de zeventiende en achttiende eeuw¹. Op grond van deze studies mag gesteld worden, dat zowel de grootte als de samenstelling van het huishouden regionaal nogal verschillend is, zonder dat hiervoor een bevredigende verklaring kan worden gegeven, terwijl bovendien de dynamische aspecten nog nauwelijks aan de orde zijn geweest. Indien men gespecificeerde uitspraken wenst te doen omtrent het huishouden in het verleden en bepaalde veranderingen wil verklaren, is het allereerst noodzakelijk, zoals Van der Woude benadrukt, een bredere basis van gegevens te leggen door ook andere delen van het land nader te onderzoeken. Bovendien zou meer aandacht besteed moeten worden aan de evolutie van het huishouden².

Wat dit laatste betreft heb ik het geluk gehad rijk Brabants archiefmateriaal te hebben gevonden, waardoor het mogelijk is comparatief-statische analyses toe te passen op een groep huishoudens rond 1750, 1775, 1800, 1829 en 1849. In de achttiende eeuw zijn telkenjare kohieren aangelegd, waarin in principe alle huishoudens volledig zijn opgenomen. Het feit, dat deze bronnen jaarlijkse mo-

* Deze studie heeft oorspronkelijk gediend als scriptie voor een bij de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool verricht bijvak tot het behalen van het doctoraalexamen in de geschiedenis (1972) aan de K.U. van Nijmegen. Zij is een onderdeel van een groter project van die Afdeling, dat ook studies over de structuur van de huishouding in de zestiende tot achttiende eeuw in Zuidholland omvat. Het ligt in de bedoeling deze gezamenlijk elders uit te geven. Voor zijn initiatief, begeleiding en de vele inspirerende gesprekken ben ik Dr. A. M. van der Woude veel dank verschuldigd.

¹ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 216-240 geeft een overzicht (t/m 1970) van de onderzoekingen in Nederland en vat de belangrijkste conclusies daarvan samen. Nog iets recenter zijn: A. M. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*, vooral blz. 242-254 en J. A. FABER, *Drie eeuwen Friesland*, blz. 71-73.

² A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 240.

mentopnamen geven van de huishoudstructuur maakt hen uniek in West-Europa. Zij worden waarschijnlijk alleen overtroffen door het materiaal dat in Japan beschikbaar is³.

De opzet van het onderzoek is als volgt samen te vatten:

- a. De waarde van het Westbrabantse bronnenmateriaal uit de periode 1750–1800 toetsen.
- b. Een computerprogramma voor een kwantitatieve analyse ervan ontwerpen en laten ontwikkelen.
- c. De volkstellingen van 1829 en 1849 in het onderzoek betrekken en aan de achttiende eeuwse gegevens vastkoppelen.
- d. Een overeenkomstig computerprogramma ontwerpen en laten ontwikkelen.

De vier doelstellingen zijn inderdaad bereikt, hoewel de laatste slechts ten dele. De leeftijdsopbouw en de beroepsstructuur zijn weliswaar uit de tellingsregisters op kaarten overgebracht, doch zij zijn niet verwerkt, omdat dit teveel programmeerarbeid zou gaan vergen. In een later stadium van het Nederlands en internationaal onderzoek lijkt het niettemin interessant hierop terug te komen. Voorlopig weerspiegelen de categorieën *boven en beneden de zestien jaar* de leeftijdsopbouw en vindt men een grove beroepsindeling in het onderscheid *gehuchten – kernen*, waarbij aangenomen wordt, dat de gehuchten hoofdzakelijk bestaan uit al dan niet zelfstandige agrariërs, terwijl de kernen relatief belangrijke aantallen niet-agrariërs bevatten⁴.

Een interessant technisch resultaat van dit onderzoek is het computerprogramma, dat gebruikt kan worden voor de analyse van volkstellingsregisters uit de jaren 1829 en 1849, die elders in Nederland aanwezig zijn en voor eventueel nog voorhanden zijnde hoofdgeldkohieren uit de achttiende eeuw⁵.

³ De Japanse overheid wenste een duidelijk inzicht te hebben in de religieuze status van haar onderdanen en liet hiertoe registers aanleggen (*shūmon aratame chō*: Registers voor onderzoek naar religieuze secten). In de achttiende en negentiende eeuw werden deze lijsten veelal jaarlijks aangelegd, R. J. SMITH, *Small Families*, blz. 431–436. In Italië heeft men successieve *libri status animarum* gevonden, vooral in Toskane, P. LASLETT, *Introduction*, blz. 33, noot 49.

⁴ Volgens H. K. ROESSINGH, *Beroep en Bedrijf*, blz. 185, tabel 2, bevatten de kerkdorpen op de Veluwe in 1749 52% niet-agrarische beroepspersonen, de buurtschappen slechts 24%.

Wat betreft de in deze studie onderzochte Brabantse dorpen, beschik ik over een telling van eind 1810, op grond waarvan geschat kan worden, dat in de kernen ruim 50% van de beroepsuitoefenaren niet-agrarisch is en in de gehuchten ongeveer 15%. Zie bijlage 5. Ontleend aan: Rijksarchief Antwerpen, Provinciaal Archief, J. 169.

⁵ H. J. VAN XANTEN en A. M. VAN DER WOUDE, *Hoofdgeld, wijzen op dergelijke bronnen in de Meierij*.

In internationale context beschouwd, is er momenteel een grote belangstelling voor het fenomeen van de huishouding. Een grote stimulans hiervoor vormde de *Conference on the comparative history of household and family* (september 1969 te Cambridge U.K.). Met name heeft de *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* veel werk verzet en in 1972 een grote bundel bijdragen gepubliceerd⁶. Momenteel is er sprake van actief onderzoek in Engeland (door de genoemde Group met vooral P. Laslett), in Toscane en Frankrijk (door een groep te Parijs met o.a. Christiane Klapisch), in Servië (een Engels-Amerikaanse groep), Japan (o.a. A. Hayami) en in Noord-Amerika (een Amerikaans-Canadese groep)⁷. Het ligt niet in mijn bedoeling al deze onderzoeken bij mijn regionale studie te betrekken. Toch zal ik wat betreft de hoofdzaken enkele vergelijkingen trachten te maken.

In het hiernavolgende zal ik allereerst een voorlopige theoretische benadering van de huishoudingproblematiek trachten te formuleren (= II). Van hieruit wil ik tot een zinvol en samenhangend analyse-schema komen, dat van groot belang is als richtlijn bij de bestudering van het Brabantse materiaal. Men mag niet uit het oog verliezen, dat de outprint van de computer vele malen de omvang van dit artikel overtreft. Het is in dit geval noodzakelijk om vanuit theoretische gezichtspunten tot een keuze van data en relaties over te gaan.

Het zwaartepunt van deze studie blijft echter het concrete onderzoek (= III): de grootte en samenstelling van het gemiddelde huishouden en diverse typen huishoudens, alsmede kenmerken van bepaalde subgroepen (ouders, kinderen, personeel, verwanten, kostgangers) in westelijk Noord-Brabant. De belangrijkste structuurgegevens zullen bovendien zoveel mogelijk in dynamisch perspectief beschouwd worden. Vóór de conclusie (= V) voeg ik een kleine paragraaf in (= IV) over plausibele relaties tussen veranderingen in het huishouden en veranderingen buiten het huishouden.

Tenslotte enkele opmerkingen omtrent de beperkingen en perspectieven van dit onderzoek. De interne analyse van de hierna gepresenteerde cijfers kan nog aanzienlijk verfijnd worden met behulp van statistische technieken. Correlatieberekeningen zouden wellicht interessante relaties aan het licht kunnen brengen. Deze bewerkingen worden nu echter uitgesteld om later op een nog zoveel mogelijk uitgebreide kwantiteit van gegevens te worden uitgevoerd. Ook

⁶ PETER LASLETT en RICHARD WALL (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, 623 blz.

⁷ Zie de bijdragen in de bundel van LASLETT en WALL (ed.), blz. V-VIII.

onderzoek naar externe relaties (met economische variabelen bijvoorbeeld) eist veel meer data dan in dit kort bestek bestudeerd zijn.

Hoewel het probleem van de inwonende verwanten, met name het verschijnsel van de *extended family*, in de internationale discussie momenteel veel aandacht krijgt, wordt het in het hiernavolgende slechts terloops behandeld. Hier zijn drie redenen voor aan te wijzen. Allereerst is het bronnenmateriaal qua aanduiding van de verwanten niet zo volledig als men zou wensen; in de tweede plaats is het aantal huishoudens met inwonende verwanten relatief klein en tenslotte moet erop gewezen worden, dat het probleem van de *extended family* vooral gezien moet worden in een echt dynamisch perspectief, waarbij men de bronnen van jaar tot jaar zou moeten bestuderen. Het is immers aangetoond, dat het aantal inwonende verwanten sterk varieert naargelang de leeftijd van het hoofd van de familie⁸. Het verwanten-onderzoek eist een ander type benadering dan hier in eerste instantie gekozen is.

II

Concepten

Wat is een huishouden? In het noorden van Ghana kan men dorpen vinden, waar gemiddeld per huis eenheden van ongeveer zestien mensen wonen en slapen, op sommige plaatsen telt men zelfs groepen van meer dan honderd personen: de helft van een dorp kan onder één dak samengevoegd zijn⁹. Opvallend is, dat de eenheden die gezamenlijk werken en een zekere arbeidsverdeling kennen beïnvloedend kleiner zijn, terwijl de groepen die regelmatig gezamenlijk eten nog beperkter van omvang zijn. Men kan huishoudens onderscheiden als 'woongroep', als 'produktie-', 'reproductie-' en als 'consumptiegroep'. Dit illustreert de ingewikkelde problematiek van een goed concept van het huishouden.

In de bronnen vind ik steeds groepen personen vermeld, die bloksgewijze op een pagina zijn geschreven of door een nummering van elkaar zijn gescheiden. Ook in vele buitenlandse lijsten zijn deze vormen van optekening gebruikelijk. Het is evident, dat dit huishoudens zijn en het is bekend, dat deze groepen door de tijdgenoot met deze term zijn aangeduid. Men moet echter aannemen, dat deze blokken niet op een willekeurige wijze doch volgens bepaalde criteria zijn gevormd. In deze gedachtengang worden zekere per-

⁸ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, tabel 1, blz. 406. Het dynamisch perspectief wordt aangeduid als de *developmental cycle of the household*.

⁹ J. GOODY, *The evolution of the family*, blz. 107-109.

sonen tot een huishouden gerekend, omdat zij bepaalde gemeenschappelijke kenmerken hebben¹⁰:

- a. zij slapen onder hetzelfde dak (een lokaal criterium);
- b. zij nemen gezamenlijk deel aan een aantal activiteiten, zoals produceren, consumeren en kinderen grootbrengen (een functioneel criterium);
- c. zij zijn onderling verbonden door bloedverwantschap of huwelijk, tenzij het personeelsleden, huurders of kostgangers betreft (een verwantschaps criterium).

Natuurlijk bestaat er geen absolute zekerheid omtrent de vraag of de verschillende opstellers van de lijsten van huishoudens steeds dezelfde criteria hebben gehanteerd. Toch lijkt het noodzakelijk te zijn, deze vooronderstelling te maken om tot comparatief onderzoek te kunnen komen. De graad van onzekerheid is niet van dien aard, dat zij de waarde van de algemene conclusies teniet zal doen.

Wie maken deel uit van het huishouden? In de eerste plaats zijn er de gezinsleden: man, vrouw, kinderen; vervolgens de verwanten die bij het gezin aanwezig zijn: (schoon-) ouders, (schoon-)zoons en -dochters, (schoon-) broers en -zusters, kleinkinderen, ooms en tantes, neven en nichten of nog andere familieleden. Tenslotte zijn er de personeelsleden en de toevallige inwonenden: huurders of kostgangers. Deze laatste groep is echter problematisch. Dit blijkt te meer als men de operationele definitie van hierboven substitueert door een juridische omschrijving van het huishouden, zoals die van het *Grosses Vollständiges Universal Lexikon* (Halle, 1735): 'een aantal personen, onderworpen aan de natuurlijke of wettelijke macht en autoriteit van het hoofd van het huishouden', waarbij 'natuurlijk' betrekking heeft op de kinderen, 'wettelijk' op vrouw, personeel en anderen. Voor wat betreft de huurders en kostgangers schijnen de relaties van afhankelijkheid en bescherming ten opzichte van het hoofd sterk af te wijken van die van de overige leden van het huishouden, zodat het niet altijd duidelijk is of zij altijd tot het huishouden kunnen worden gerekend¹¹.

Er zijn diverse typen huishoudens denkbaar. De alleenstaande voldoet aan de drie criteria en vormt aldus, eventueel met verwanten, personeel en kostgangers een huishouden. Het gewone huishouden (*simple family household*) bevat één gezin, zonder verwanten, met eventueel personeel en kostgangers. Een weduwe met haar doch-

¹⁰ Voor het volgende vooral: P. LASLETT, Introduction, blz. 23-27. In de *Annales* is een Franse vertaling verschenen van een samenvatting van dit hoofdstuk: P. LASLETT, La famille et le ménage: approches historiques, in: *Annales E. S. C.*, XXVII (1972), blz. 847-872.

¹¹ Voor de juridische omschrijving: L. K. BERKNER, The Stem Family, blz. 411; voorts: P. LASLETT, Introduction, blz. 26-27.

ter behoort tot dit type, een weduwe met haar nicht echter niet. Zij behoort tot het uitgebreide huishouden (*extended family household*), dat bestaat uit een gezin mét verwanten en eventueel nog personeel en kostgangers. Ook is het denkbaar, dat er meer dan één gezin bijeen woont (het samengestelde huishouden: *multiple family household*), waar het secundaire gezin van dezelfde of een andere generatie kan zijn¹².

Globale theorieën

In de Nederlandse literatuur zijn er geen theoretische constructies of modellen te vinden, die de determinanten van de grootte en de samenstelling van de huishoudens der achttiende en negentiende eeuw op een bevredigende wijze benaderen en aaneenvoegen¹³. Een summier model, ontworpen door Hofstee ter verklaring van de lage geboortecijfers op de hoge zandgronden tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, wordt in de historische literatuur veel geciteerd en geamendeerd. Het betreft het zogenaamde agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon. Het is te bekend om hier nogmaals uitvoerig te worden weergegeven¹⁴. Het komt erop neer, dat in de negentiende en wellicht ook in de achttiende eeuw in het oosten en zuiden van het land het kindertal beperkt werd door laat of niet te huwen. Aldus zouden uitgebreide familiehuishoudingen ontstaan zijn, met ongetrouwde broers, zusters, ooms en tantes. De voorwaarden voor een dergelijk patroon heeft Hofstee slechts summier geschetst en onvoldoende gecontroleerd.

Er bestaat tevens een globale dynamische theorie over de zogenaamde gezinsindividualisering: de uitgebreide familiehuishouding van de achttiende en negentiende eeuw zou zich hebben ontwikkeld tot het op zichzelf staande moderne gezin zonder inwonende verwanten. Deze dynamiek wordt gezien als een gevolg van het optreden van allerlei factoren, die zich in de laatste eeuwen hebben doen gelden. De industriële revolutie, de proletarisering, alsmede een aantal demografische effecten, zoals migratie en urbanisatie, gepaard gaande met het moderne individualisme zouden bepalende elementen zijn in de evolutie van het uitgebreide of samengestelde huishouden tot het moderne gezin¹⁵. Ook deze theorie blijkt te algemeen te zijn.

¹² P. LASLETT, Introduction, blz. 28-31. Voor een uitvoerige klassifikatie van de huishoudstructuren cfr. tabel 1.1, blz. 31 aldaar.

¹³ E. W. HOFSTEE, *Verscheidenheid*, blz. 78-79.

¹⁴ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 204-210; 238-239; B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 112; E. ROEBROECK, *Land van Montfort*, blz. 87; J. PHILIPS, *e.a.*, *Geschiedenis*, blz. 142; H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 246-249.

¹⁵ G. A. KOOY, *Gezin*, blz. 47-51; J. M. W. VAN USSEL, *Sociogenese*, blz. 87-88; E. W. HOFSTEE, *Verscheidenheid*, blz. 84-86.

Het ligt niet in mijn bedoeling, een kritiek te formuleren op de denkconstructies die door historiserende sociologen naar voren zijn gebracht. Dit is reeds vóór mij gedaan¹⁶. Wel zal ik trachten enkele meer gespecificeerde, doch tegelijkertijd veel beperktere deelmodellen te formuleren, zoals die in verschillende buitenlandse onderzoeken gepresenteerd worden.

Onafhankelijke variabelen

Loschky en Krier hebben de families van een aantal parochies in Lancashire gereconstrueerd (zeventiende en achttiende eeuw) en zij stellen vast, dat er een nauwe samenhang is tussen het totaal aantal kinderen dat in een gezin geboren (sic!) wordt en het beroep en inkomen van het gezinshoofd¹⁷. Volgens beide schrijvers daalt de grootte van het complete gezin naarmate het inkomen stijgt: van 5,67 personen bij de arbeiders tot 2,69 personen bij de groothandelaren. De rijksten daarentegen hebben grotere aantallen: gemiddeld 3,21. Zie grafiek 1¹⁸.

Verschuiving van de beroepsstructuur zal in deze visie een verandering van het gemiddelde aantal personen per compleet gezin te zien geven. Loschky en Krier constateren in dit verband, dat bij



GRAFIEK 1. Samenhang tussen totaal kindertal en inkomens- en beroepsklasse, Lancashire, zeventiende en achttiende eeuw.

¹⁶ Zie noot 14.

¹⁷ D. J. LOSCHKY en D. F. KRIER, *Income*, blz. 436. Hier wordt niet over huishoudingen gesproken.

¹⁸ *Ibidem.*, blz. 441-443, 445 en tabel 2, blz. 436. Het betreft steeds alle in een gezin geboren kinderen, te onderscheiden van de thuiswonende kinderen.

een toeneming van het nationaal inkomen in het negentiende eeuwse Engeland er sprake is van een stijging van het geboortecijfer. Dit verklaren zij met de relatief snelle groei van het aantal mensen met lage tot zeer lage inkomens. Volgens de hierboven beschreven micro-demografische theorie zorgen juist deze groepen voor veel kinderen. Tegelijkertijd treedt een daling op van het aantal kinderen bij een relatief steeds kleiner wordende groep met stijgende inkomens¹⁹. Deze combinatie van koopkrachtverschuivingen en stijging van het geboortecijfer lijkt interessant genoeg om nader bestudeerd te worden.

Het complete gezin, waarvan hier steeds sprake is, vindt men niet terug in de lijsten van huishoudingen. Vele kinderen zijn reeds op jonge leeftijd gestorven of buiten het gezin als hulp werkzaam. Aangenomen dat de laagste inkomens- en beroepsgroepen de meeste kindersterfte kennen en de sterkste neiging hebben om hun kinderen vroeg uit werken te sturen, zou men kunnen verwachten dat het gemiddelde effectief gemeten kindertal bij die groepen kleiner is dan bij de hogere. Laslett heeft bij zijn analyse van een honderdtal Engelse dorpen (1574–1821) inderdaad dit verschijnsel geconstateerd: armen en arbeiders tellen respectievelijk 2,3 en 2,7 inwonende kinderen; boeren, ambachtslieden en edelen daarentegen 2,8 à 3,1²⁰.

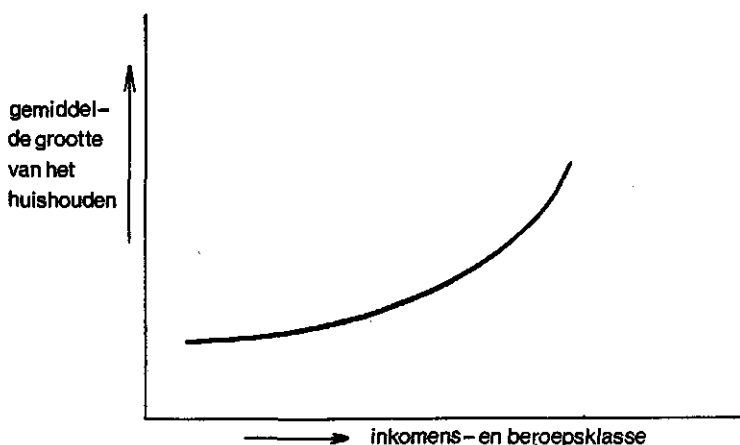
Laslett voegt hier nog aan toe, dat naarmate het inkomen stijgt, ook de inwoning van verwanten en personeel toeneemt. Dit heeft als gevolg, dat de gemiddelde grootte van het huishouden van de hoogste inkomens- en beroepsgroepen ruim de helft groter is dan die van de paupers: 5,8 à 6,6 tegenover 3,7. Zie grafiek 2²¹. Hoewel dit niet gesuggereerd wordt, lijkt het geoorloofd hier een parallel te trekken met de macro-demografische theorie van Loschky en Krier. Stel dat de paupers- en arbeidersgroep zich in een zekere periode relatief sterk uitbreidt. In dit geval is het te verwachten, dat het gemiddeld aantal personen per huishouden daalt. De toenemende vloed van jonge uithuizige arbeiders kan echter een tegengesteld effect veroorzaken: de mogelijkheid bestaat, dat bij de hogere inkomensgroepen meer personeel en kostgangers worden opgenomen. Hiermede wordt aangeduid hoe complex de effecten zijn van bepaalde economische ontwikkelingen op de gemiddelde grootte en samenstelling van het huishouden.

Elders wordt herhaaldelijk gewezen op het feit, dat verwanten bij

¹⁹ Ibidem, blz. 446–447.

²⁰ P. LASLETT, Mean household size, tabel 4.16, blz. 154.

²¹ P. LASLETT, Size, blz. 221–222; IDEM, Mean household size, tabel 4.15, blz. 154.



GRAFIEK 2. Samenhang tussen de gemiddelde grootte van het huishouden en de inkomens- en beroepsklasse, Engeland (1574-1821).

voorkeur worden opgenomen bij grote boerenondernemers. Bij kleine boeren, arbeiders en paupers vindt men relatief weinig uitgebreide of samengestelde huishoudens. Zie tabel 1²². Verdwijnt in een bepaald gebied de klasse van de vermogende boeren, en neemt de groep arbeiders en paupers toe, dan mag men verwachten dat de inwoning van verwanten, kennelijk sterk verbonden met de rijkdom van de huishouding, afneemt.

Voorts is het belangrijk te wijzen op de betekenis van de bedrijfsstructuur in deze problematiek. De boeren-ondernemers hebben een behoefte aan een zekere hoeveelheid arbeid, die afhangt van hun specifieke bedrijfsomstandigheden: de oppervlakte van hun land, de technische outillage en de intensiteit waarmee het land bewerkt moet worden. Veehouderij is arbeidsextensief en vraagt minder personeel dan akkerbouw²³. Een overgang van akkerbouw naar veeteelt of een versnippering van het cultuurareaal verkleint de behoefte aan arbeid per bedrijf en veroorzaakt aldus door vermindering van het personeel een inkrimping van het huishouden.

Voor wat betreft enkele boerendorpen in Oostenrijk staan interessante cijfers ter beschikking omtrent de relatie tussen het aantal

²² Heidenreichstein: L. K. BERKNER, *The Stem Family*, tabel 3, blz. 408; Engeland: P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 154; Engelse rurale steekproef: M. ANDERSON, *Household Structure*, blz. 221; dorpen in Noorwegen: M. DRAKE, *Population*, blz. 116.

²³ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 218; B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 114.

TABEL 1. Percentage huishoudens met verwanten naar status of beroep.

1. <i>Heidenreichstein (Oostenrijk) 1763:</i>	
boerderijwaarde:	
1- 49 florijnen	15
150-249 florijnen	34
350 en meer florijnen	42
2. <i>Engeland, 1574-1821:</i>	
status:	
yeomen	17,0
husbandmen	17,3
labourers	7,9
paupers	7,7
3. <i>Ruraal gebied, steekproef Engeland 1851:</i>	
status:	
grote boeren (meer dan 100 acres)	38
kleine boeren (0 tot 19 acres)	24
landarbeiders	21
4. <i>Ruraal gebied in Noorwegen (drie dorpen) 1801:</i>	
beroep:	
zelfstandige boeren (3 dorpen)	26, 34, 49
landarbeiders (3 dorpen)	6, 12, 14

personeelsleden, het kindertal en de waarde van de boerderij. Allereerst blijkt, dat met het toenemen van het aantal kinderen het getal personeelsleden afneemt, zowel bij de rijke als bij de arme boeren. Uit grafiek 3 blijkt echter, dat de welgestelden bij eenzelfde kindertal beduidend meer personeel hebben²⁴.

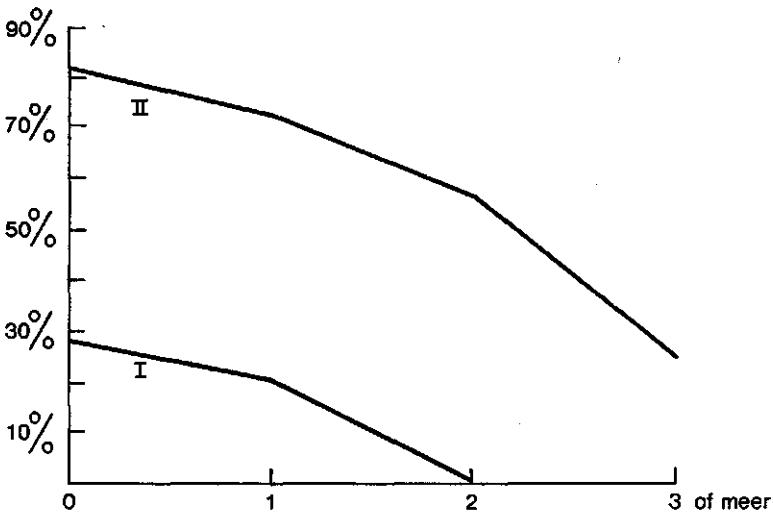
Onderzoek in Engeland wijst uit, dat de factor personeel zeer belangrijk is voor de gemiddelde grootte van het huishouden. Er wordt een positieve correlatie van 0,6 gevonden tussen de gemiddelde grootte van het huishouden en het percentage huishoudens met personeel. Bovendien vindt men een correlatie van + 0,44 tussen de gemiddelde grootte van het huishouden en het percentage van de bevolking, dat als knecht of meid werkzaam is²⁵. In Japan vindt men een correlatie van + 0,44 tussen de gemiddelde grootte van het huishouden en het percentage huishoudens met personeel²⁶. Voor zover ik weet, is dit verband elders niet berekend, doch ook in het Noorderkwartier van Holland lijkt het van toepassing te zijn. Zie tabel 2²⁷.

²⁴ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 415-417. Grafiek 3 is ontleend aan tabel 6, blz. 416 aldaar.

²⁵ P. LASLETT, *Size*, blz. 222; IDEM, *Mean Household Size*, blz. 155.

²⁶ A. HAYAMI en N. UCHIDA, *Size*, tabel 18.3, blz. 152.

²⁷ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, passim; P. LASLETT, *Mean Household Size*, tabel 4.13, blz. 152.



GRAFIEK 3. Percentage huishoudens met personeel per groep huishoudens met 0, 1, 2 of meer kinderen (I = boerderijwaarde 1-99 florijnen; II = boerderijwaarde van meer dan 250 florijnen), Heidenreichstein (Oostenrijk) 1763.

TABEL 2. Personeel en omvang van het huishouden, Noorderkwartier (1622-1795) en Engeland (1574-1821).

	Noorderkwartier	Engeland
gemiddelde grootte der huishoudens	3,73	4,76
personeel (in % van de bevolking)	5,9	13,4
huishoudens met personeel (%)	17,6	28,5

Belangrijk zijn allerlei expliciete of stilzwijgende afspraken binnen de maatschappij, die de grootte en samenstelling der huishoudens beïnvloeden. Allereerst de kwestie van de overdracht van de produktiemiddelen tussen twee generaties. Blijft een landbouwer tot zijn dood zelfstandig of draagt hij bijvoorbeeld bij het huwelijk van zijn opvolger de boerderij over? Binnen het eerste systeem bestaat er een goede kans dat één of meer kinderen na hun huwelijk bij hun ouders blijven inwonen en aldus uitgebreide en samengestelde huishoudens vormen. Overdracht tijdens het leven kan daarentegen tot gevolg hebben, dat de ouders apart gaan wonen. Het gemiddeld cijfer wordt hierdoor gedrukt.

Ook educatieve gewoonten spelen een rol. In Overijssel plegen de boeren in de achttiende eeuw kinderen van anderen als personeels-

lid in huis te nemen, zowel jongens als meisjes²⁸. Hetzelfde treft men aan op de Veluwe, in Engeland en in Noorwegen²⁹. In Holland echter vindt Van der Woude een geheel andere situatie. De kinderen wonen niet elders als personeelslid in, doch keren na gedane arbeid naar hun ouderlijk huis terug³⁰.

De huwelijksleeftijd is van grote betekenis, vooral in een systeem, waar een huwelijk een afsplitsing van een huishouden met zich meebrengt. Hoe lager de huwelijksleeftijd van man en vrouw, hoe kleinere huishoudens men kan verwachten; hoe langer de kinderen thuis blijven des te grotere huishoudens men zal vinden. De huwelijksleeftijd wordt door de tijdgenoot dan ook aangevoeld als een fenomeen dat zwaar beladen is met conventies. Deze variëren echter nogal naargelang de sociaal-economische groep. In beroepsgroepen met weinig kapitaal is er een minder grote weerstand tegen afsplitsing van de huishouding dan in kapitaalintensieve beroepsgroepen. Het blijkt dat de zelfstandige boeren felle tegenstanders zijn van het aangaan van huwelijken op jonge leeftijd. Zij trachten niet alleen hun eigen kinderen maar ook die van anderen hiervan te weerhouden. Jonge huwelijken worden door de gesettelde groep in de maatschappij ten strengste afgekeurd, zowel in Nederland, als in Engeland, Wales, Ierland en Noorwegen³¹. Merkwaardig is het overdreven beeld, dat ontstaat van de lage huwelijksleeftijd van de arbeiders en armen: allerwegen meent 'men', dat zij veel te vroeg trouwen. Statistisch onderzoek wijst echter uit, dat dit beeld onjuist is geweest: de arbeiders en arbeidsters huwden gemiddeld op een leeftijd die weinig verschilde van die van boeren en boerinnen³², veelal de mannen iets eerder en de vrouwen iets later³³.

Met deze laatste variabel raken wij de demografie. De huwelijksleeftijd van de vrouw bepaalt in de meeste milieus het kindertal. Het gebruik van anticonceptionele methoden is gering³⁴. Drake wijst erop, dat de komst van de aardappel een gunstig effect heeft op de vruchtbaarheid van de Ierse vrouwen³⁵. De landbouwpro-

²⁸ B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 114.

²⁹ H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 224; P. LASLETT, *Size*, blz. 219; IDEM, *Mean Household Size*, blz. 147; M. DRAKE, *Population*, blz. 115.

³⁰ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 233.

³¹ In Limburg: J. PHILIPS e.a., *Geschiedenis*, blz. 142; Noord-Brabant: Beschouwingen, blz. 120; Ierland: M. DRAKE, *Marriage*, blz. 301-305; in Engeland, Wales en Noorwegen: IDEM, *Population*, blz. 151-153.

³² M. DRAKE, *Population*, blz. 152; IDEM, *Marriage*, blz. 307; W. M. BLANKERT, *Huwelijksstructuur*, blz. 21-22 (betreft de Noordbrabantse Kempen).

³³ Merkwaardigerwijze gaat dit zowel in de Kempen op als in Noorwegen. Cfr. noot 30. Zie ook P. M. M. KLEP, *Groeydynamiek*, blz. 4-5.

³⁴ D. J. LOSCHKY en D. F. KRIER, *Income*, blz. 441-444.

³⁵ M. DRAKE, *Ireland*, blz. 311-312.

duktie wordt zodanig opgevoerd, dat de voordien steeds terugkerende hongersnoden uitgebannen worden. Hierdoor vermindert de kans om weduwe of weduwnaar te worden en stijgt het aantal geboorten. Toch lijkt het aantal opgroeiende en thuiswonende kinderen meer invloed te hebben op de samenstelling dan op de gemiddelde grootte van de huishoudens. Denkend in een agrarische economie moet men tot de conclusie komen, dat een stijging van het aantal kinderen bij de boeren-ondernemers een zekere vermindering van het personeel teweeg zal brengen. Correlatie-berekeningen tonen aan, dat in Engeland de invloed van schommelingen in het percentage kinderen in de bevolking op de gemiddelde grootte van de huishoudens beperkt is. Anderzijds lijkt ook de vruchtbaarheid in Japan een zwakke correlatie te hebben met de grootte der huishoudingen³⁶.

Een laag peil van de mortaliteit zal het kindertal bevorderen. De vraag is echter, gezien de opmerkingen hiervoor, of een stijging van het percentage kinderen de grootte van het huishouden werkelijk beïnvloedt. Een lage mortaliteit houdt de levensduur van het gemiddelde huishouden op een hoog peil. Of dit leidt tot een hoog gemiddeld cijfer hangt af van de vraag hoelang de kinderen thuis blijven wonen.

Modelmatige benaderingen wijzen erop, dat bij een stijging van de bruto-vervangingsfactor en van de verwachte levensduur het aantal gezinsleden toeneemt. In tabel 3 vindt men enkele cijfers, in het ene geval in een systeem waarin uitsluitend gewone huishoudens voorkomen, in het andere geval in een maatschappij met samengestelde

TABEL 3. Gemiddeld aantal volwassenen > 15 jaar per huishouden, bij een huwelijksleeftijd van 20 jaar (hypothetisch).

bruto-vervangings-factor	verwachte levensduur	gewone huishoudens	samengestelde huishoudens
1,0	40 jaar	2,2	3,4
3,0	40 jaar	2,4	5,4
1,0	60 jaar	2,2	3,9
3,0	60 jaar	2,5	5,9

³⁶ P. LASLETT berekent voor Engeland een negatieve correlatie (-0,335), Mean household size, tabel 4.17, blz. 155; voor Japan wordt de vruchtbaarheid gemeten op een indirecte manier: $\frac{\text{aantal kinderen} > 10 \text{ jaar}}{\text{aantal vrouwen } 16-50 \text{ jaar}}$. De correlatie is hier postief. (+ 0,319), A. HAYAMI en N. UCHIDA, Size, blz. 492 en 499-500.

huishoudens³⁷. Met dit model kan slechts een deel van het huishouden bepaald worden en dan nog alleen maar onder vrij vergaande vooronderstellingen. Niets kan voorspeld worden omtrent de grootte van het totale huishouden. Vergroting van het gezin kan via economische en psychologische processen het aantal inwonende verwanten, personeelsleden en kostgangers verminderen, terwijl bovendien de kinderen op jongere leeftijd het huishouden kunnen verlaten! Laslett stelt vast, dat ondanks de diepgaande demografische veranderingen, waarvan Engeland in de achttiende en negentiende eeuw getuige is geweest, het gemiddeld cijfer op lange termijn nauwelijks is veranderd³⁸.

Deze vrij oppervlakkige verkenning van relevante variabelen kan worden teruggebracht op twee centrale beweringen. Het huishouden opgevat als *reproduction unit* wordt sterk beïnvloed door demografische factoren, doch gaat voorbij aan de reflexen van de inwonende niet-gezinsleden. Het lijkt interessanter de aandacht te richten op de huishouding als *production and consumption unit*, die sterk onder invloed staat van gewoonten en ontwikkelingen inzake het productieproces, de consumptiegewoonten, het erfrecht, de gewoonten inzake overdracht van goederen tussen twee generaties of globaal geformuleerd het geheel van economische instituties en processen³⁹.

Het individuele huishouden

Huishoudens doorlopen ontwikkelingscycli, zoals ieder individu zijn eigen levenscyclus doormaakt. Een telling op een zeker moment geeft een statisch beeld van huishoudens, die ieder op een bepaald punt in hun ontwikkelingscyclus zijn. Indeling van huishoudens in verschillende typen kan in zoverre misleidend zijn, dat er in feite typering gegeven worden van bepaalde stadia waarin de afzonderlijke huishoudingen verkeren. Theoretisch is het mogelijk, dat een bepaald stadium gedurende een kort tijdsbestek in ieder huishouden voorkomt en desalniettemin in een statisch beeld niet of nauwelijks opgemerkt wordt. Vindt men in een telling weinig huishoudens met verwanten, dan is de verleiding groot om te concluderen dat uitgebreide en samengestelde huishoudens nauwelijks voorkomen. Die conclusie is echter niet geldig, als toevallig op het

³⁷ TH. K. BURCH, *Some Demographic Determinants*, tabel 2.5, blz. 100-102.

³⁸ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 126 en 139; dit menen ook H. K. ROESSINGH, *Historisch-Demografisch onderzoek*, blz. 6; E. ROEBROECK, *Land van Montfort*, blz. 61 en 69-70 en voorts (impliciet) A. M. VAN DER WOUDE, *De omvang*. Deze gebruikt lijsten uit de periode 1622-1795 zonder een chronologische differentiatie aan te brengen of te veronderstellen, blz. 223.

³⁹ J. GOODY, *Evolution*, blz. 115, 123-124.

moment van de telling de meeste huishoudens in een fase zonder verwanten zijn⁴⁰.

Op de problemen rond de cyclus van het individuele huishouden wil ik niet te diep ingaan. Mijn materiaal vormt een set van vijf statische beelden en is niet geschikt om antwoorden te geven op vragen vanuit deze *developmental cycle* theorie⁴¹. Een analyse van jaar tot jaar van de reeds eerder vermelde achttiende eeuwse kohieren uit Noord-Brabant beantwoordt hier beter aan en zou ongetwijfeld interessante resultaten opleveren.

Niettemin zijn er enkele elementen in deze cyclus-theorie die onze comparatief-statische analyse uitstekend kunnen dienen. In de eerste plaats moet men rekening houden met variaties in de samenstelling van het huishouden naargelang de fase van de cyclus⁴². Berkner constateert in een agrarisch gebied in Oostenrijk, dat er een nauw verband is tussen de leeftijd van het hoofd van het huishouden enerzijds en het type huishouden anderzijds. Zie tabel 4⁴³. De jonge huisvader heeft vooral ouders en ongehuwde verwanten opgenomen, bij de oudere gezinshoofden vindt men meestal gehuwde kinderen. Op de vraag of dit type familiehuishoudingen in Heidenreichstein als normaal of zeldzaam moet worden aangeduid gaan wij hier niet in⁴⁴. Wel moet opgemerkt worden, dat ook Laslett in Engeland in

TABEL 4. Type huishouden naargelang de leeftijdsklasse van het mannelijk hoofd, zelfstandige boeren, Heidenreichstein, 1763.

type	leeftijdsklassen		
	18-27	38-47	58-90
uitgebreid of samengesteld gewoon	60%	20%	15%
	40%	80%	85%
totaal aantal huishoudens	43	209	61

⁴⁰ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 405.

⁴¹ Voor deze theorie zie de inleiding van MEYER FORTES in: J. GOODY (ed.), *The Developmental Cycle in Domestic Groups*, Cambridge, 1958; voor interpretatieproblemen van statische gegevens zie o.a. P. LASLETT, *Introduction*, blz. 32-34.

⁴² J. GOODY, *The Evolution*, blz. 122.

⁴³ De leeftijd van het hoofd wordt beschouwd als een indicator van de ontwikkelingscyclus. Voor de tabel zie L. K. BERKNER, *The Stem Family*, tabel 1, blz. 406.

⁴⁴ Er heeft zich een uitvoerige discussie ontwikkeld omtrent het vraagstuk van de zogenaamd *famille souche* of *stem family*, waar één van de kinderen de vader opvolgt in het bedrijf en bij hem inwoont. Cfr. o.a. P. LASLETT, *Introduction*, blz. 16-23.

de begin- en eindfase van de cyclus verwanten aantreft, echter in de beginfase heel weinig en in de eindfase vooral kleinkinderen zonder hun ouders⁴⁵.

Behalve de cyclische verandering in aantal en soort verwanten blijkt ook het personeel een weinig stabiel element te vormen. In Heidenreichstein worden vooral knechten en meiden gevonden, waar geen of weinig kinderen zijn of bij jonge echtparen, wier kinderen nog klein zijn. De boer kan zijn akkerareaal niet naar believen inkrimpen en uitbreiden met als consequentie, dat hij zijn benodigd arbeidsreservoir moet aanpassen door personeel aan te nemen of te ontslaan, naargelang de gezinsomstandigheden. Zie tabel 5⁴⁶.

TABEL 5. Arbeidsreservoir in opeenvolgende fasen van de ontwikkelingscyclus van het huishouden (hypothetisch).

cyclusjaar	arbeidsprestatie in standardeenheden					
	hoofd	vrouw	zoon	dochter	personeel	totaal
0	1	0,8			1	2,8
1-12	1	0,4			1	2,4
12-20	1	0,8	0,5	0,5	-	2,8
20-	1	0,8	1,0	0,8	-	3,6

Zuiver kwantitatief gezien, stellen diverse onderzoekers vast, dat naarmate de cyclus zich ontwikkelt, de grootte van het huishouden verandert. Zie grafiek 4⁴⁷. In Heidenreichstein is in de beginfase de grootte bijna constant, hetgeen bij onderzoek in Frankrijk, Noord-Amerika, Japan en Servië niet het geval is⁴⁸. Volgens Berkner is het systeem van inwoning bij de jonge echtparen voor deze naar het schijnt vrij uitzonderlijke stabiliteit verantwoordelijk⁴⁹.

Zeer belangrijk in verband met de gemiddelde grootte van de huishoudens is het punt in de cyclus, waar een opname of afsplitsing van personen voorkomt. In een systeem met gewone huishoudens zal het huwelijk van een van de kinderen aanleiding geven tot verkleining van het huishouden; in een ander systeem vestigen de ge-

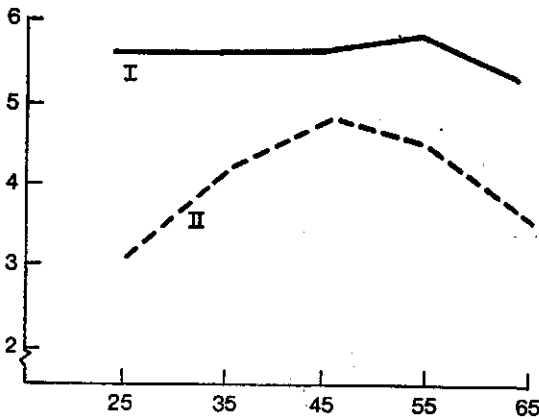
⁴⁵ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 150-151.

⁴⁶ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 414-415.

⁴⁷ *Ibidem*, tabel 7 en noot 54, blz. 417.

⁴⁸ Voor Frankrijk zie grafiek 4; Noord-Amerika: J. DEMOS, *Demography*, blz. 562, merkt op, dat de normale cyclus van de Noordamerikaanse koloniale huishouding een piek kende, wanneer het hoofd 40 à 50 jaar oud was. Voor Japan en Servië: P. LASLETT, *Introduction*, blz. 20.

⁴⁹ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 417.



GRAFIEK 4. Grootte van het individuele huishouden naargelang de leeftijd van het mannelijk hoofd (I = Heidenreichstein, boerenhuishoudingen met inwonende verwanten, 1763; II = Normandische dorpen, géén boerenfamilies met verwanten, 1793).

trouwden zich pas als onafhankelijk huisgezin nadat de vader is overleden⁵⁰. Het afsplitsingspunt is maatschappelijk gezien met vele afspraken omgeven met een wirwar van economische, psychologische en sociale elementen. Dit geldt ook voor het in huis nemen van ouders en naaste verwanten. Opname en afsplitsing van personeel, kostgangers en verre verwanten lijken daarentegen hoofdzakelijk voort te komen uit een economische impuls.

Tenslotte een overweging, die bij de theorie van de ontwikkelingscyclus aansluit. Het is goed denkbaar, dat de grootte en samenstelling van het huishouden onderhevig zijn aan significante seizoenvariatiës⁵¹. Kinderen, die in de zomer als kostganger-seizoenarbeider ergens inwonen, kunnen in de winter deel uitmaken van het huishouden van hun ouders.

III

Enkele basisgegevens

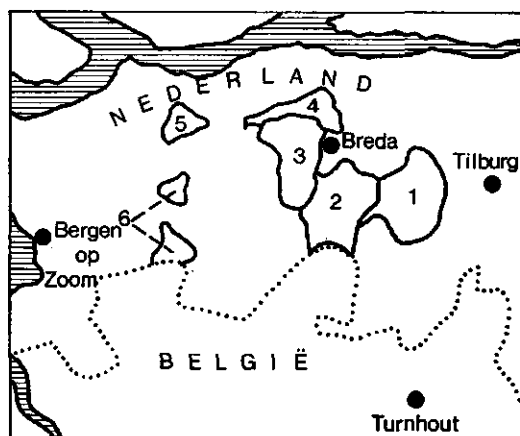
Het onderzoek betreft de grootte en samenstelling van de huishoudens in zes dorpen gelegen in westelijk Noord-Brabant: Gilze en en Rijen, Ginneken, Princenhage, Terheijden, Standdaarbuiten en een deel van Sprundel. Zie kaart 1 en de bevolkingsdichtheidscijfers aldaar⁵². De noordelijke dorpen blijken dichter bevolkt te zijn dan

⁵⁰ J. GOODY, *The Evolution*, blz. 118.

⁵¹ E. A. HAMMEL, *The Zadruga as Process*, blz. 337.

⁵² Voor de oppervlakten der dorpen: *Statistiek der Provincie Noord-Brabant, volgens de uitkomsten van het kadaster*, passim.

KAART I
Territoriale kaart van het bestudeerde gebied



schaal 1:600.000

..... Landsgrens

- 1 Gilze en Rijen
- 2 Ginneken
- 3 Princenhage
- 4 Terheijden
- 5 Standaarbuiten
- 6 (Deel van) Sprundel

dorp	oppervlakte (in ha)	bevolkingsdichtheid (inw. per km ²)	
		1750	1849
1	7149	23	40
2	5736	34	63
3	6643	42	84
4	2602	56	108
5	1338	41	93
6	ong. 2000	ong. 26	ong. 47

de zuidelijke. De gegevens betreffende de afzonderlijke dorpen zijn verzameld op vijf tijdstippen: 1750, 1775, 1800, 1829 en 1849, doch slechts de series van Ginneken en Terheijden zijn compleet. Zie tabel 6a en 6b⁵³.

⁵³ De reeksen hoofdgeldkohieren vindt men op de respectievelijke gemeente-archieven, die van Princenhage echter te Breda. Hetzelfde geldt voor de volkstellingsregisters van 1829 en 1849, behalve die van Princenhage, die in het archief van Prinsenbeek bewaard worden.

TABEL 6a. Totaal der huishoudens (= N), totale bevolking (= n) en gemiddelde grootte van het huishouden (\bar{X}), West-Brabant, 1750-1849.

	1750	1775	1800	1829	1849
N	1.915	2.199	1.588	2.389	2.745
n	8.805	10.745	7.688	12.780	14.235
\bar{X}	4,60	4,89	4,84	5,35	5,19

TABEL 6b. Aantallen huishoudens per dorp, per peiljaar.

	1750 N	1775 N	1800 N	1829 N	1849 N
Gilze en Rijen	347	360	369	443	-
Ginneken	400	423	481	565	712
Princenhage	602	712	-	895	1.100
Terheijden	340	438	448	489	550
Standdaarbuiten	121	145	153	-	219
(deel van) Sprundel	105	120	137	-	167
totaal	1.915	2.199	1.588	2.389	2.745

Tijdens de bewerking van de bronnen viel reeds op, dat er duidelijke verschillen bestonden tussen de dorpen en bovendien tussen de dorpskernen enerzijds en de gehuchten anderzijds. Als kern werden bepaalde wijken uit de dorpen aangeduid, die zich kenmerkten door de aanwezigheid van een kerk, een relatief grote beroepsdifferentiatie en een relatief grote bevolking. Te Standdaarbuiten was geen duidelijke kern aan te wijzen. Van Sprundel stonden slechts de gegevens van twee gehuchten ter beschikking. Zie tabel 7. De relatieve belangrijkheid van kernen en gehuchten blijkt uit tabel 8.

De kaarten 2 en 3 geven een beeld van de bodemgesteldheid in de zes dorpen⁵⁴. Standdaarbuiten, Terheijden en Princenhage zijn laaggelegen en bestaan geheel of gedeeltelijk uit polders. In de twee eerstgenoemde dorpen vindt men kleigronden. Onder Sprundel, Ginneken en Gilze-Rijen liggen uitgestrekte heidegronden. Men

TABEL 7. Aantal kernen per dorp.

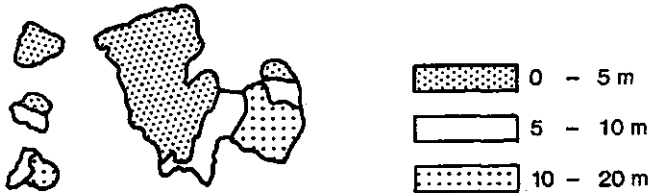
Ginneken	3	Standdaarbuiten	-
Terheijden	1	Gilze en Rijen	2
Princenhage	2	Sprundel	-

⁵⁴ Deze kaartjes zijn ontleend aan: *Atlas van Nederland*, blad IV-12.

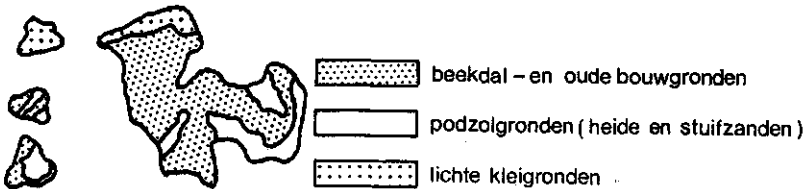
TABEL 8. Huishoudens in kernen en gehuchten (abs. en %), 1750-1849.

	1750		1775		1800		1829		1849	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
kernen	805	42	898	41	618	38	1195	50	1180	43
gehuchten	1110	58	1300	59	970	62	1198	50	1564	57
totaal	1915	100	2198	100	1588	100	2393	100	2744	100

KAART 2: Hoogtekaart



KAART 3: Bodemkaart



constateert, dat de keuze van de dorpen niet eenzijdig is. Zowel heidedorpen als polders zijn vertegenwoordigd. Men dient er overigens rekening mee te houden, dat de heidedorpen die in dit onderzoek zijn opgenomen, in een economisch gunstiger positie verkeren dan de heidedorpen langs de Belgische grens, zoals Chaam, Zundert, Alphen en Baarle-Nassau. Zowel Gilze en Rijen, Ginneken als Sprundel hebben het voordeel van korte verbindingen met

de markten van Breda en Rotterdam. Zij vertonen een meer ontwikkelde economische structuur dan de autarkische boerengemeenschappen in het zuiden van de Baronie van Breda en in de Antwerpse en Brabantse Kempen⁵⁵.

Na deze economische gegevens volgen enkele demografische kenmerken. In tabel 9 vindt men het percentage personen boven de zestien jaar. Het verschil tussen de inwoners in en buiten de kernen lijkt in 1750 enige betekenis te hebben. De kleine eenheden: het polderdorp Standdaarbuiten en de heidegehuchten van Sprundel,

TABEL 9. Percentage van de bevolking > zestien jaar, West-Brabant, kernen, gehuchten en dorpen, resp. 1750 en 1849 (Gilze 1750 en 1829).

	1750	1849
West-Brabant	64	66
kernen	66	66
gehuchten	62	65
Gilze	64	64
Ginneken	64	66
Princenhage	64	68
Terheijden	64	64
Standdaarbuiten	58	60
Sprundel	54	63

hebben een relatief jonge bevolking. Ook in Rijsbergen, gelegen ten zuiden van Princenhage, vindt men in 1750 en 1800 slechts 59 à 60 % ouderen. Cijfers betreffende de Antwerpse Kempen van 1784/6 en 1755 wijzen erop, dat in de heidedorpen aldaar dit percentage eveneens vrij laag was (zie tabel 10)⁵⁶.

De oorzaken van de verschillen zijn te complex om hier te worden bestudeerd. Het is echter opvallend, dat de dorpen in ons onderzoek (behalve de genoemde kleine eenheden) een beduidend oudere bevolking hebben dan de heidedorpen van de zuidelijke Baronie, de Antwerpse Kempen en het Land van Montfort. Men kan zich afvragen waarom in deze laatste armelijke regio's een relatief jonge bevolking woont. Ondanks het feit, dat de nuptialiteit in de heidedorpen niet hoog is, zijn er kennelijk relatief veel kinderen. Dit wijst

⁵⁵ Hierover uitvoeriger: P. M. M. KLEP, *Groedynamiek*, blz. 16, 20 en 95.

⁵⁶ Land van Montfort: E. ROEBROECK, blz. 67; voor de overige cijfers: P. M. M. KLEP, *Groedynamiek*, blz. 155-157.

TABEL 10. Percentage van de bevolking > 16 jaar in enige vergelijkbare populaties.

regio	jaar	% boven de 16 jaar
West-Brabant	1750	64
Sprundel	1750	54
Rijsbergen	1750	59
Noordantwerpse Kempen	1755	± 55
West-Brabant	1775	65
Land van Montfort	1789	56
Noordantwerpse Kempen	1784/6	57 à 60
Rijsbergen	1800	60
West-Brabant	1849	66
Antwerpse Kempen	1846	65

op een hoge mortaliteit en/of emigratie onder de volwassenen, waardoor hun procentueel aandeel gedrukt wordt⁵⁷.

Het oude bevolkingspatroon van de onderzochte dorpen zou verklaard kunnen worden door een combinatie van lage nuptialiteit en lage mortaliteit. Een steekproef te Princenhage, het grootste dorp, geeft als cijfers resp. 7 à 8 % en 20 à 25 % voor de periode 1752-1780, hetgeen niet in strijd is met deze verklaring⁵⁸. Ook immigratie kan een rol gespeeld hebben.

In tabel 11 wordt de bevolking ingedeeld naar burgerlijke staat. Het percentage ongehuwden bedraagt 67 %, in Holland vindt men 63 % en in Engeland 60 %, beduidend minder⁵⁹. In 1846 bedraagt dit percentage in de Noord-Antwerpse Kempen, te Poppel, Ravels, Weelde, Meer en Meerle ongeveer evenveel als in West-Brabant:

TABEL 11. Bevolking naar burgerlijke staat, West-Brabant, Noord-Holland en Engeland, resp. 1750-1849, 1622-1795 en 1570-1821 (in %).

%	West-Brabant	Noord-Holland	Engeland
ongehuwd	67-68	63	60
gehuwd	28-29	31	33
gehuwd geweest	5	6	6

⁵⁷ Deze verklaring zou goed aansluiten bij het denkbeeld dat de mortaliteit tussen 1750 en 1850 afneemt. Deze daling zou immers de bevolking doen verouderen, een verschijnsel dat, in de Kempen inderdaad vastgesteld is: P.M.M. KLEP, *Groedynamiek*, blz. 157.

⁵⁸ P. M. M. KLEP, *Verkenningen*, bijlagen blz. 17. Ook het geboortecijfer is niet erg hoog: 29 à 35%, behalve 1752/1756, als uitvloeisel van de naoorlogse geboortegolf: 39%.

⁵⁹ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 222-224.

28 à 29 % is gehuwd⁶⁰. In Holland en Engeland liggen de percentages hoger: 31 % en 33 %.

Het hoge percentage ongehuwden kan moeilijk worden verklaard door een groot percentage jonge kinderen, aangezien hierboven is vastgesteld, dat de meeste van de zes dorpen een oude populatie hebben. Dit wijst op een patroon van late huwelijken. Elders is aangetoond, dat in de Noordbrabantse Kempen inderdaad pas getrouwd werd als men tegen de dertig jaar oud was; de boeren waren vaak nog ouder⁶¹.

De getalsverhouding vrouwen – mannen is bijna in evenwicht: 926 vrouwen tegen 1000 mannen in 1750, echter 1006 in 1850. Slechts bij de verwanten boven de 16 jaar is een duidelijk onevenwicht: 1560 vrouwen tegen 1000 mannen in 1750 en 1263 in 1850. Bij het personeel is in 1750 een licht mannenoverschot, in 1850 een licht vrouwenoverschot. Volgens de volkstelling van 1784–1786 is ook op het platteland van het hertogdom Brabant een bijna evenwichtige verdeling tussen de geslachten. In het kwartier van Turnhout, Antwerpen en Arkel vindt men 50 % vrouwen, in het kwartier van Hoogstraten 49 %⁶². Roebroeck vindt in het Land van Montfort een evenwicht in de gehele achttiende eeuw⁶³. In Engeland is een klein vrouwenoverschot⁶⁴.

In grafiek 5 wordt men geconfronteerd met een snelle bevolkingsgroei in de onderzochte dorpen⁶⁵. De toename bedraagt 70 tot 130 % naargelang het dorp en gemiddeld 87 % voor het gehele gebied. Opnieuw treedt hier een verschil aan de dag met de heidedorpen van de Antwerpse Kempen en van het zuiden van de Baronie van Breda. In het gebied tussen Turnhout, Hoogstraten, Breda en Tilburg belooft de bevolkingsgroei tussen 1750 en 1850 hoogstens 40 à 50 %⁶⁶. De mogelijkheid bestaat, dat er een continu emigratieoverschot heeft bestaan, vooral van volwassenen, vanuit het heidegebied naar de steden en meer welvarende landbouwgebieden eromheen⁶⁷.

De snelle bevolkingsgroei tot 1780 is in ieder geval gedeeltelijk een gevolg van de demografische crisis tijdens de Oostenrijkse suc-

⁶⁰ *Statistique de la Belgique*, blz. 3–10.

⁶¹ W. BLANKERT, *De huwelijksstructuur*, blz. 18 e.v.; P. M. M. KLEP, *Groeidynamiek*, blz. 4–5.

⁶² J. VERBEEMEN, *De werking*, blz. 692.

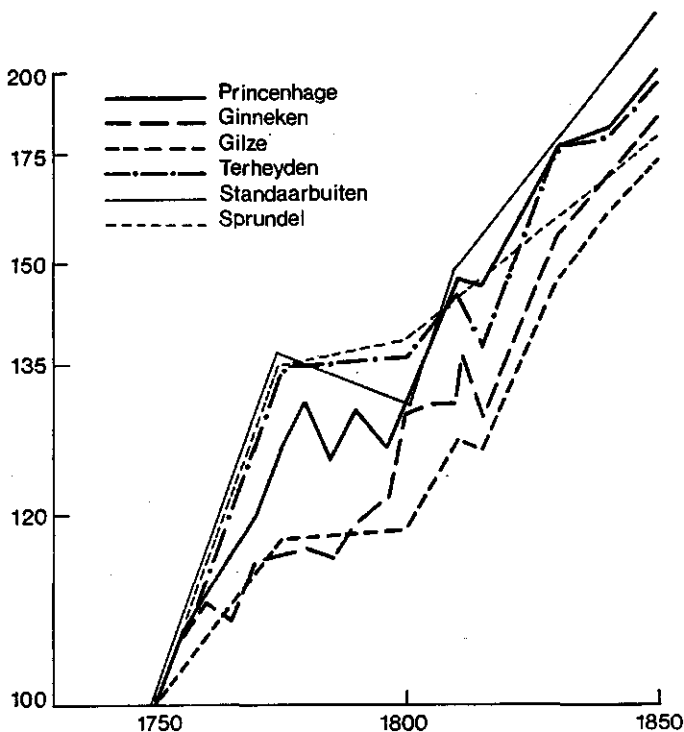
⁶³ E. ROEBROECK, *Het Land van Montfort*, blz. 98.

⁶⁴ P. LASLETT, *Size*, blz. 215.

⁶⁵ Zie bijlage 6, blz. 94.

⁶⁶ P. M. M. KLEP, *Groeidynamiek*, blz. 152–154, vooral tabel 40.

⁶⁷ De migratiebewegingen zouden reeds een deel van de verschillen in leeftijdsstructuur tussen de noordelijke en zuidelijke dorpen kunnen verklaren.



GRAFIEK 5. Bevolkingsevolutie (1750 = 100) per dorp, semilogaritmische schaal.

cessieoorlog. Na 1748 volgt een geboortegolf, gepaard gaande met lage sterfte onder de bevolking en wellicht een vrij krachtige immigratie. In de jaren 1780–1784 woedt de ‘roode loop’, een kwaadaardige besmettelijke dysenterie, die ook elders veel slachtoffers eist. Tussen 1791 en 1796 is de sterfte opnieuw hoger dan normaal. Na een korte versnelling in de groei en een kleine crisis rond 1815 is er een merkwaardige eensgezindheid onder de snel stijgende groeicurven vast te stellen. Zij worden blijkbaar niet gestoord door de jaren 1820–1830, die zich kenmerken door lage landbouwprijzen. Ook de aardappelramp van 1845/1846 lijkt zonder veel gevolgen te zijn geweest. Opgemerkt moet worden, dat de introductie van de aardappel, vooral na 1800, de voedselvoorziening aanzienlijk heeft verbeterd⁶⁸. Mogelijk is hierdoor de huwelijksvruchtbaarheid gestegen en de mortaliteit gedaald.

⁶⁸ Voor Bredase prijzen: zie P. M. M. KLEP, *Groeidynamiek*, blz. 203–204 en grafiek 5; voor de aardappelproductie van het heidegebied: *Ibidem*, blz. 17–18, 132–134.

De bronnen

Het achttiende eeuwse bronnenmateriaal wordt gevormd door een collectie hoofdgeldkohieren. Het betreft in essentie fiscale gegevens omtrent de bijdragen per inwoner afgedragen door het hoofd van het huishouden. Deze heffing is van kracht in Noord-Brabant sedert het einde van de zeventiende eeuw⁶⁹.

Met het oog op de teruglopende opbrengsten en de voortdurend stijgende uitgaven besloten de Staten-Generaal in 1687 de impost op het gemaal te vervangen door het hoofdgeld, een belasting van een zeker bedrag per persoon, afhankelijk van de leeftijd. Belangrijke herzieningen inzake deze wetgeving vonden plaats na afloop van de Spaanse Successieoorlog. Het plakaat op 'den ophef van den impost op het Gemaal en van het Hooftgelt' van 31 januari 1716 schreef voor, dat de regenten van de dorpen lijsten dienden aan te leggen met de namen van alle ingezetenen onder hun respectievelijke jurisdicties⁷⁰.

Deschepenen tekenden deze lijsten op 'in collegio', in hun vergaderzaal. De dorpelingen moesten zich op vastgestelde data bij hen voegen. Na 1730 ontstond het gebruik, in ieder geval in Princenhage en Standdaarbuiten, dat de dorpsregenten hoogst persoonlijk rondgingen door het dorp. Ieder jaar, in de zomer, werden de inwoners 'scherpelijk gewaerschoofd' om op de dag van de rondgang een 'bequaem persoon bij haer huys te laeten', opdat deze de namen en kwaliteiten der inwonenden zou mededelen. De belastingplichtigen werden onderscheiden in personen boven en beneden de zestien jaar, terwijl een aparte lijst werd opgemaakt van de armlastigen. Deze laatsten waren vrijgesteld, de jongeren betaalden 10 stuivers (tot 1757 7¹/₂ stuiver), de ouderen betaalden 20 stuivers (tot 1757 slechts 15 stuivers)⁷¹.

Tencinde de fraude zoveel mogelijk te beperken, werd zowel de regenten als armenmeesters voorgeschreven een door hen getekende verklaring aan de lijst armen toe te voegen. Hierin dienden zij uitdrukkelijk te verklaren, dat zij niemand ten onrechte als arm had-

⁶⁹ Zie over de hoofdgeldkohieren: H. J. VAN XANTEN en A. M. VAN DER WOUDE, *Het hoofdgeld*, blz. 1-22 en J. J. GOORHUIS, Bavel, blz. 30.

⁷⁰ *Groot Placaetboek*, dl. V., blz. 1404.

⁷¹ Voor deze en nog volgende details steun ik op een onuitgegeven studie: P. M. M. KLEP, *Enige bronnenkritische en historisch-demografische verkenningen, in het bijzonder met betrekking tot het dorp Princenhage in de achttiende eeuw* (Nijmegen 1970). Hierin heb ik de kohieren van Princenhage grondig onderzocht en betrouwbaar bevonden. Het lijkt geoorloofd ook de kohieren elders als betrouwbaar te bestempelen, aangezien de gewoonten inzake optekening en controle van deze fiscale lijsten niet veel uiteenliepen tussen de verschillende dorpen. De krachtige invloed van de Raad van State en de Domeinraad stonden geen grote verschillen in de lokale gewoonten toe.

den opgegeven, 'op poene als voor meijneedigen aangesien en gestrafd te worden'. Het plakaat verbood in krachtige bewoordingen de inning van de belasting voor rekening van 'eenig Dorp of Plaats'. Openbare verpachting bracht de generale overheid heel wat meer op⁷². In 1738 en 1756 werden de voorschriften verscherpt en de boeten verhoogd, echter zonder dat de aantallen inwoners in de lijsten op abnormale wijze stegen. Het effectiviteitsplafond van de wetgeving was blijkbaar al bereikt.

Vergelijkt men de evolutie van de bevolkingscijfers uit de hoofdgeldkohieren met de gegevens uit de geboorte- en overlijdingsregisters, dan blijkt dat discontinuïteiten in het geboorte-overschot overeenkomen met soortgelijke onregelmatigheden in de totalen van de hoofdgeldkohieren. Deze en andere detailonderzoekingen leiden tot de conclusie dat deze kohieren met zeer veel zorg zijn opgesteld en op grond daarvan neem ik aan dat zij een goed inzicht geven in het totaal inwonertal en de opbouw van de afzonderlijke huishoudens⁷³.

Niettemin zijn er bij de verwerking van deze kohieren enkele problemen naar voren gekomen.

1. De lijsten met armen zijn moeilijk te interpreteren. Naar mijn mening betreft het meerendeels kostgangers en inwonende kostgangers-gezinnen. Meestal wordt een alleenstaande persoon vermeld, soms een weduwe met enkele kleine kinderen. Opname van deze armen als zelfstandige huishoudens zou het totaal-beeld scheefftrekken; anderzijds is het niet mogelijk de huishouding te ontdekken waar deze armlastige personen inwoonden. Deze lijsten, die slechts enkele procenten van de bevolking bevatten, zijn dan ook terzijde gelaten⁷⁴.
2. De datum van optekening is niet altijd precies dezelfde als de gekozen peildatum. De volgende afwijkingen zijn in het spel: Terheijden: 1751 en 1799; Standdaarbuiten: 1749 en 1791; Sprundel: 1799. De verschillen zijn niet van dien aard, dat zij iets af doen aan de grote lijnen.
3. De kostgangers worden als lid van het huishouden opgegeven, doch in enkele lijsten worden zij los van het huishouden vermeld. Een hoogst enkele keer zijn ook de verwanten apart opgetekend.

⁷² Aan deze voorschriften werd in de crisisjaren rond 1720 niet strak de hand gehouden, doch reeds spoedig moesten de dorpsregenten opnieuw in de uitvoering van het plakaat berusten. De openbare verpachting van het hoofdgeld, samen met het bestiaal, het hoorngeld, de kleine speciën en andere belastingen vond ieder jaar plaats ten stadhuijze van Breda, cfr. P. M. M. KLEP, *Groedynamiek*, blz. 51-53.

⁷³ Zie noot 71.

⁷⁴ Het percentage armen bedraagt slechts 0 tot 2½% van de bevolking.

In deze gevallen zijn de betreffende personen steeds toegevoegd aan het bijbehorende huishouden. Dit leverde geen problemen op, aangezien de spatie in de bron tussen het huishouden en de losvermelde kostganger of bloedverwant opvallend kleiner was dan die tussen twee huishoudens⁷⁵.

4. De leden van de huishoudens heb ik in praktisch alle gevallen eenvoudig kunnen kwalificeren dankzij in de bron vermelde aanduidingen: vader, moeder, kinderen (mnl., vrl., > en < zestien jaar), verwanten (idem), personeel (idem), kostgangers (idem). De interpretatie van de onderscheiden verwanten baart echter problemen. Het is mogelijk, dat hier en daar verwanten als personeel of kostgangers zijn opgegeven. Overigens is het aantal van deze twijfelgevallen klein. Erger is het gesteld met het verschil tussen: schoonvader-vader, schoonmoeder-moeder, schoonbroer-broer, schoonbroer-zwager⁷⁶, schoonzuster-zuster, schoonzoon-zoon, schoondochter-dochter. In vele gevallen waren de gegevens ontoereikend om de identificaties zeker te stellen⁷⁷.

De negentiende eeuwse gegevens uit de hoofdelijke invullingsregisters van de tellingen van 1829 (uitgevoerd op 31 december) en van 1849 (uitgevoerd op 19 november) zijn niet in alle opzichten zonder complicaties te gebruiken. Met name rijzen moeilijkheden in verband met de aansluiting op de achttiende eeuwse hoofdgeldkohieren.

1. In de registers is geen sprake van een aparte lijst armlastigen. Deze zijn verspreid over de huishoudens en zelden als arm aangeduid. Vandaar dat de armen zowel in de gegevens van 1829 als 1849 zijn opgenomen.
2. De telling van 1829 geeft de permanente bevolking op, met weglating van toevallig aanwezigen en met toevoeging van toevallig afwezigen. Een criterium hierbij is, dat diegenen opgenomen moeten worden, die een aandeel hebben in de indirecte belastingen. Deze omschrijving sluit aan op de achttiende eeuwse fiscale kohieren. In de registers van 1849 echter rekent men de afwezigen eraf en de doortrekkenden erbij. Over het algemeen zijn er

⁷⁵ Dit is gebeurd met de lijsten van Terheijden (1751 en 1775), Standdaarbuiten (1751 en 1775) en Gilze-Rijen (1775). Zie over dit probleem ook: E. ROEBROECK, *Het Land van Montfort*, blz. 71.

⁷⁶ In Gilze wordt met de term 'swager' soms ook een schoonzoon aangeduid.

⁷⁷ In bijna alle lijsten is het onderscheid schoonmoeder-moeder niet vast te stellen. Voor wat betreft de overige kwalificaties zijn de volgende lijsten niet volledig betrouwbaar: voor 1750: Standdaarbuiten, Terheijden, Princenhage en Sprundel; voor 1775: Terheijden en Princenhage en voor 1800: Gilze en Rijen.

iets meer personen als toevallig afwezig geteld dan als toevallig aanwezig⁷⁸.

3. Wat betreft de identificaties rijzen hier en daar moeilijkheden: niet altijd is het onderscheid tussen verwanten en kostgangers duidelijk en niet altijd kunnen de verschillende familieleden geïdentificeerd worden⁷⁹.
4. De hoofdgeldkohieren zijn opgemaakt in de zomer, de volkstelingsregisters in de winter: men dient rekening te houden met seizoen-veranderingen in het huishouden. De mogelijkheid bestaat, dat gedurende de gehele periode 1750–1849 een aantal personen 's winters thuis woont, doch 's zomers naar Holland of Zeeland trekt als seizoen-arbeider⁸⁰.

De voornaamste conclusies van deze kritische bronnenbespreking zijn de volgende.

- a. Wat betreft *het gemiddeld cijfer* van het huishouden is er een kleine onzekerheid in verband met het weglaten der armlastigen (1750, 1775 en 1800). Het is niet precies te schatten, welk effect dit heeft op de gemiddelden, doch waarschijnlijk zijn die van de periode 1750–1800 een fractie te laag⁸¹. Ten tweede is er sprake van seizoeninvloeden: de cijfers van 1750–1800 zullen opnieuw iets onderschat zijn, omdat de seizoenarbeiders niet zijn meegeteld⁸². Tenslotte is er een zekere fout in het register van 1849: er is een lichte overschatting van het aantal personen, zodat in dat jaar het gemiddelde iets te hoog ligt, aangenomen dat het aantal huishoudens constant blijft⁸³.
- b. Aangaande de *samenstelling van het huishouden* kan in de eerste plaats worden opgemerkt, dat vooral kostgangers en verwanten en soms ook personeel en verwanten moeilijk zijn te onderschei-

⁷⁸ *Bijdragen tot de algemene statistiek*, I, blz. 6–7, 74. Gemakshalve zijn zowel de tijdelijk afwezigen als tijdelijk aanwezigen opgenomen.

⁷⁹ Het onderscheid schoonmoeder-moeder is ook in deze bronnen onduidelijk. Ook is het onderscheid kostgangers-verwanten niet altijd vast te stellen; in twijfelgevallen is de onbekende als kostganger genoteerd. Grote onduidelijkheid inzake de kwalificatie van verwanten heerst in de volgende registers: voor 1829: Standdaarbuiten, Gilze en Rijen, Princenhage en Sprundel; voor 1849; Standdaarbuiten, Ginneken en Sprundel.

⁸⁰ De landarbeiders trekken in de oogsttijd ook naar Holland en Zeeland, omdat de plaatselijke landbouw niet voldoende werkgelegenheid biedt: *Beschouwingen*, blz. 126 e.v.; P. M. M. KLEP, *Groeyndynamiek*, blz. 78.

⁸¹ Aangenomen dat de meeste armen inwoonden ligt het effect beneden de ééntiende persoon per huishouden (1750–1800).

⁸² Bij 2% seizoenarbeiders is de onderschatting ongeveer ééntiende (1750–1800).

⁸³ De overschatting in 1849 bedraagt ongeveer 2%, hetgeen een verhogend effect heeft van ongeveer ééntiende persoon per huishouden. Zeer waarschijnlijk betreft het vooral kostgangers, personeel en verwanten.

den; ten tweede, dat er een onderwaardering is van arme kostgangers tussen 1750 en 1800; ten derde, dat de verwanten moeilijk te specificeren zijn; ten vierde, dat tussen 1750 en 1800 een aantal huisgenoten elders werkt als seizoenarbeider, waarvoor, mij dunkt, vooral de volwassen kinderen en arbeider-gezins-hoofden in aanmerking komen en tenslotte, dat in 1849 het vreemde element in de huishoudens lichtelijk is versterkt, omdat zowel toevallig aanwezigen als toevallig afwezigen in de gegevens zijn opgenomen.

1 *Het huishouden: de grootte*

Het algemene beeld in Westelijk Noord-Brabant geeft een gemiddelde te zien, dat schommelt tussen 4,6 en 5,4 personen per huisgezin. Er is een zekere groei van het gemiddelde met als hoogtepunt 1829. Opmerkelijk is, dat er rond 1775 in de gehuchten (tevens in Standdaarbuiten en Sprundel, die geen kernen bevatten) een relatief sterke vergroting van het huishouden waar te nemen valt, die echter rond 1800 verdwenen is. Zie tabel 12. In 1829 blijken opnieuw de huishoudens in de gehuchten sneller te zijn gegroeid dan in de kernen.

TABEL 12. De gemiddelde grootte der huishoudens.

	1750	1775	1800	1829	1849
West-Brabant	4,6	4,9	4,8	5,4	5,2
kernen	4,2	4,4	4,6	5,0	4,7
gehuchten	4,9	5,3	5,0	5,7	5,5
Gilze en Rijen	4,7	5,0	5,1	5,4	—
Ginneken	4,8	5,1	5,2	5,3	5,1
Princenhage	4,6	4,8	—	5,5	5,1
Terheijden	4,3	4,4	4,4	5,2	5,1
Standdaarbuiten	4,5	5,1	4,5	—	5,7
Sprundel	5,0	5,8	5,2	—	5,6

Het verschil in grootte tussen kernen en gehuchten is opvallend. Eenzelfde tegenstelling vindt Roessingh op de Veluwe in 1749: 4,1 als gemiddelde voor de kerkdorpen, 4,6 voor de buurtschappen⁸⁴. Hierin kan men een weerspiegeling zien van een verschillende beroepsstructuur: vooral niet-landbouwers tegenover landbouwers⁸⁵. In de cijfers van de afzonderlijke dorpen is weinig lijn te bespeuren. Gilze en Ginneken sluiten nauw bij elkaar aan. Ter-

⁸⁴ H. K. ROESSINGH, *Inwonertal*, blz. 90.

⁸⁵ Zie noot 4 en blz. 11 en 13.

heijden en de beide kernloze dorpen staan enigszins opzichzelf. Terheijden heeft relatief kleine huishoudens.

In een ruim geografisch kader bezien blijkt het gemiddelde van westelijk Noord-Brabant geen bijzonderheid te zijn. Zie tabel 13⁸⁶. Omstreeks 1750 sluit West-Brabant (4,6) aan op de zuidelijke kwartieren van het hertogdom Brabant (4,6-4,7) en op de Veluwe (4,5), doch heeft kleinere huishoudens dan het akkerbouwgebied van Overijssel (5,3). In de veeteeltgebieden worden lagere cijfers gevonden (Land van Vollenhove 4,1; Friesland 3,8; Noord-Holland 3,7-3,8).

TABEL 13. Gemiddelde grootte der huishoudens in verschillende populaties.

Noord-Holland ⁸⁷	1740	3,7-3,8
Friesland ⁸⁷	1744	3,8
Veluwe, platteland ⁸⁸	1748	4,5
Salland en Twente, platteland ⁸⁷	1749	5,3
Land van Vollenhove ⁸⁷	1749	4,1
West-Brabant	1750	4,6
Kwartier van Antwerpen ⁸⁹	1755	4,6
Kwartier van Leuven ⁸⁹	1755	4,7
West-Brabant	1775	4,9
Land van Montfort ⁸⁹	1789	5,2
Kanton Lede (België) ⁸⁹	1796	4,7
Streek bij Gent (België) ⁸⁹	1796	5,0
West-Brabant	1800	4,8
West-Brabant	1829	5,4
Provincie Limburg ⁹⁰	1829	5,1
Nederland ⁹⁰	1829	5,1
platteland arrondissement Antwerpen ⁹¹	1830	5,3
platteland arrondissement Turnhout ⁹¹	1830	5,5
Noordantwerpse Kempen ⁹²	1846	5,2
West-Brabant	1849	5,2

⁸⁶ Enkele cijfers van verder weg gelegen gebieden: Engeland (1574-1821): 4,75; Longuenesse, Frankrijk (1778): 5,1 (P. LASLETT, *Introduction*, blz. 76); Nishinomiya, Japan (1713-1774): 4,5 (R. J. SMITH, *Small Families*, blz. 443); Suwa, Japan (1751-1800): 4,6; Suwa (1801-1850): 4,4 (A. HAYAMI en N. UCHIDA, *Size*, blz. 488-490; boerenhuishoudingen in Oostenrijk echter (1763): 5,6 (L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 417); in koloniaal Noord-Amerika (zonder slaven, 1790): 5,8 (PH. GREVEN, *The Average Size*, blz. 552).

⁸⁷ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 217-224.

⁸⁸ H. K. ROESSINGH, *Inwonertal*, blz. 90.

⁸⁹ E. ROEBROECK, *Het Land van Montfort*, blz. 71-73.

⁹⁰ J. WACHOLDER, *De gemiddelde grootte*, blz. 151.

⁹¹ PH. VANDER MAELEN, *Dictionnaire*, blz. 204.

⁹² Het betreft Kalmthout, Kapellen, Essen, Poppel, Ravels, Weelde, Meer en Meerle; *Statistique*, blz. 3-10.

In de periode 1775–1800 blijkt het Westbrabants gemiddelde (4,9) iets beneden dat van het Land van Montfort te liggen (5,2). De cijfers van 1829–1830 en 1846–1849 wijzen op een grote mate van homogeniteit van het gemiddelde der huishoudens in het Benelux-middengebied. Het armelijke arrondissement Turnhout heeft een iets hoger gemiddelde dan het meer welvarende arrondissement Antwerpen.

De gemiddelde grootte moge niet veel afwijken van cijfers die elders gevonden worden, met de frequentie-verdeling van de individuele huishoudens is het anders gesteld. In tabel 14 (en bijlage 1)

TABEL 14. Frequentieverdeling van huishoudens naar grootte in % van N en van n, West-Brabant, 1750–1849.

grootte- klassen	1750		1775		1800		1829		1849	
	% N	% n	% N	% n	% N	% n	% N	% n	% N	% n
I 1–2	21,8	7,6	18,9	6,5	18,6	6,6	13,8	4,6	15,1	5,6
II 3–5	45,0	39,4	43,4	35,8	43,7	35,9	43,0	31,9	43,4	33,6
III 6–8	27,4	40,3	29,1	40,3	29,8	41,7	30,7	39,3	31,4	41,2
IV 9–	5,8	12,7	8,6	17,4	7,9	15,8	12,5	24,2	10,1	19,6

tekent zich een zekere concentratie af in grootteklassen III en IV. Deze nemen toe tussen 1750 en 1775 en tussen 1800 en 1829. Meer dan 50 % van de bevolking woont in huishoudens van zes personen of meer, in 1829 zelfs 63,5 %. In Engeland vindt men een percentage van 55 %, in Noord-Holland slechts 32,88 %, in Japan nog minder, ongeveer 28 %. De grootteklasse IV blijkt in Noord-Holland nauwelijks aanwezig te zijn. Zie tabel 15⁹³. Zoals uit grafiek 6 blijkt is de frequentieverdeling van de Brabantse huishoudens iets meer naar rechts uitgetrokken vergeleken bij de andere. De staart is echter minder lang.

TABEL 15. Percentage huishoudens van 9 of meer personen, West-Brabant, Noord-Holland, Engeland en Japan.

West-Brabant	1750–1849	5,8–12,5
Noord-Holland	1622–1795	1,9
Engeland	1574–1821	8,0
Japan	1751–1800	± 6,0

⁹³ A. HAYAMI en N. UCHIDA, *Size*, blz. 490; A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 226; P. LASLETT, *Size*, blz. 212.

Wat betreft de frequentieverdeling per dorp kan men slechts opmerken, dat in Terheijden wat meer kleine huishoudens te vinden zijn dan in de andere dorpen. De eenheden zonder kern, Sprundel en Standdaarbuiten, hebben daarentegen weinig kleine huishoudens. Zie tabel 16 en bijlage 2⁹⁴. Nog scherpere tegenstellingen treden aan het licht in tabel 17 (en bijlage 2): in de kernen blijken veel meer kleine huishoudens te zijn dan in de gehuchten. Het percentage van de huishoudens groter dan vijf personen bedraagt respectievelijk 29,3 % en 43,7 %. Hiermede is een merkwaardig feit dat reeds voor wat betreft de Veluwe is vastgesteld, bevestigd.

TABEL 16. Frequentieverdeling van de huishoudens naar grootte, in %, dorpen, 1775.

grootte	Gil.	Gin.	Pr.	Ter.	St.	Spr.
1-2	16	18	20	27	11	3
3-5	46	45	43	43	50	43
6-8	29	30	29	24	31	44
9-	9	7	8	6	8	10

TABEL 17. Frequentieverdeling van de huishoudens naar grootte, in %, kernen, gehuchten, West-Brabant, 1775.

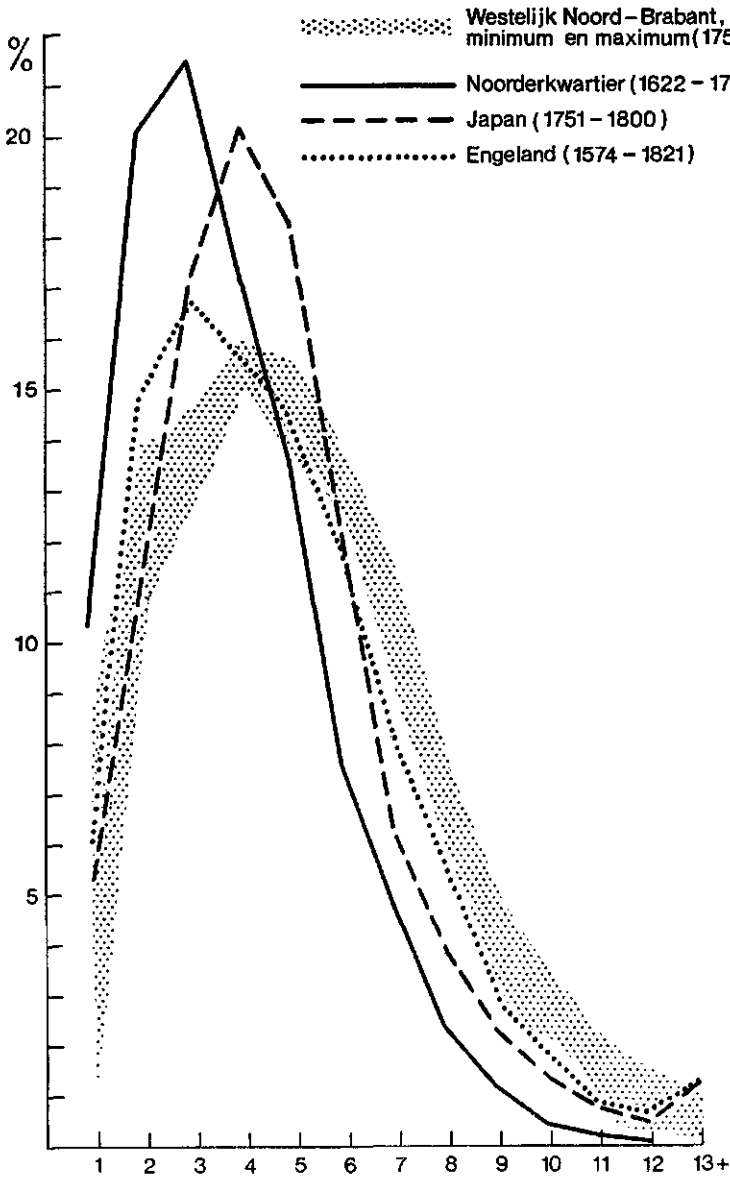
grootte	kernen	gehuchten	West-Brabant
1-2	25,5	14,3	18,9
3-5	45,5	42,0	43,4
6-8	24,4	32,4	29,1
9-	4,9	11,3	8,6

2 *Het huishouden: de samenstelling*

De analyse van de samenstelling van het huishouden wordt allereerst toegespitst op de twee hoofdgroepen: enerzijds het gezin, d.w.z. de ouders met of zonder kinderen en de alleenstaanden, anderzijds de inwoning, waarmee de groep verwanten, personeelsleden, kostgangers en onbekenden wordt aangeduid. Uit tabel 18 blijkt, dat in de loop van de periode 1750-1849 de grootte van het gezin gestadig toeneemt van ongeveer 3,6 tot 4,3 personen. De inwoning blijft bijna ongewijzigd. In Noord-Holland vindt Van der Woude⁹⁵: 3,3 (gezin) + 0,4 (inwoning), in totaal 3,7; dit komt overeen met 89 % gezin en 11 % inwoning. In het Land van Montfort vindt men in

⁹⁴ Het peiljaar 1775 heb ik verkozen boven de andere, omdat de gegevens van 1750 te dicht op de oorlog volgen en die van 1800, 1829 en 1849 niet volledig zijn.

⁹⁵ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 236.



GRAFIEK 6. Verdeling van de huishoudens naar grootte (%).

TABEL 18. Huishouden, gezin en inwoning (abs. en %), West-Brabant, 1750-1849.

jaar	gezinsgrootte		inwoning		totale huishouden	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1750	3,6	79	1,0	21	4,6	100
1775	4,0	81	0,9	19	4,9	100
1800	3,9	80	0,9	20	4,8	100
1829	4,3	81	1,1	19	5,4	100
1849	4,3	83	0,9	17	5,2	100

1796 ongeveer 4,1 (gezin) + 1,1 (inwoning); op de Veluwe in 1749 ongeveer 3,7 (gezin) + 0,8 (inwoning)⁹⁶.

Bij de boeren in Noorwegen vindt Drake 60 à 70 % gezin en 30 à 40 % inwoning. In Engeland bedraagt het procentuele aandeel van het gezin 76 %, de gemiddelde grootte is 3,6 personen⁹⁷.

De verdeling gezin-inwoning per dorp en in de kernen en gehuchten (zie tabel 19) geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen. Ten eerste is de gemiddelde gezinsgrootte in de gehuchten beduidend groter dan in de kernen, terwijl de inwoning weinig verschilt. Het hierboven vastgestelde absolute verschil in huishoudgrootte (zie tabel 12) moet dus niet gezocht worden in het aantal inwonende familieleden, knechten en meiden of kostgangers. Ten tweede neemt in alle dorpen, in de kernen en in de gehuchten de gezinsgrootte toe met 1829 (en 1849) als hoogtepunt. Dit in tegenstelling tot de inwoning. Voorts valt het op, dat de dorpen met kernen ongeveer dezelfde gemiddelde gezinsgrootte hebben. Tenslotte moet gewezen worden op de relatief kleine inwoning in Terheijden, waardoor de gemiddelde omvang van het huishouden aldaar gedrukt wordt.

De procentuele verdeling gezin-inwoning in de kernen en gehuchten (zie tabel 20) levert slechts één markant verschijnsel op: de inwoning in de gehuchten neemt procentueel vrij sterk af. Dit wordt veroorzaakt door de absolute aangroei van het gezin, niet door afname van de inwoning. Wat betreft de dorpen is de ontwikkeling gedifferentieerd. In Gilze en Ginneken is er relatief veel vreemde inwoning die in Ginneken enigszins afneemt, doch in Gilze bijna constant blijft.

Na de hoofdgroepen bestudeerd te hebben worden thans de af-

⁹⁶ E. ROEBROECK, *Het Land van Montfort*, blz. 93; H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 243. De cijfers heb ik gedeeltelijk geschat.

⁹⁷ M. DRAKE, *Population*, blz. 110-111 en 118 (cijfers van 1801); voor Engeland: P. LASLETT, *Introduction*, blz. 83.

TABEL 19. Gezin en inwoning (absolute aantallen). Kernen, gehuchten, dorpen, 1750-1849.

jaar	kern.	geh.	Gil.	Gin.	Pr.	Ter.	St.	Spr.
1750	3,4 + 0,8	3,8 + 0,9	3,5 + 1,2	3,6 + 1,2	3,7 + 0,9	3,7 + 0,6	3,6 + 0,9	3,9 + 1,1
1775	3,6 + 0,8	4,2 + 0,8	3,9 + 1,1	3,9 + 1,2	3,9 + 0,9	3,9 + 0,5	4,1 + 1,0	4,8 + 1,0
1800	3,6 + 1,0	4,1 + 0,9	3,9 + 1,2	3,9 + 1,3	—	3,8 + 0,6	3,6 + 0,9	4,4 + 0,8
1829	4,1 + 0,9	4,6 + 1,1	4,2 + 1,2	4,2 + 1,1	4,4 + 1,1	4,4 + 0,8	—	—
1849	3,9 + 0,8	4,6 + 0,9	—	4,2 + 0,9	4,1 + 1,0	4,4 + 0,7	5,0 + 0,7	4,8 + 0,8

TABEL 20. Gezin en inwoning (in %). Kernen, gehuchten, dorpen, 1750-1849.

jaar	kern.	gch.	Gil.	Gin.	Pr.	Ter.	St.	Spr.
1750	81 + 19	78 + 22	75 + 25	75 + 25	80 + 20	87 + 13	81 + 19	80 + 20
1775	84 + 16	80 + 20	77 + 23	77 + 23	81 + 19	89 + 11	81 + 19	83 + 17
1800	78 + 22	81 + 19	78 + 22	75 + 25	—	87 + 13	81 + 19	83 + 17
1829	81 + 19	81 + 19	77 + 23	80 + 20	80 + 20	85 + 15	—	—
1849	82 + 18	84 + 16	—	82 + 18	80 + 20	86 + 14	88 + 12	86 + 14

TABEL 21. Gemiddelde samenstelling van het huishouden (abs. en %), West-Brabant, 1750-1849, Engeland 1574-1821 en Noord-Holland, 1622-1795.

kwalificatie	West-Brabant												Engeland		Noord-Holland	
	1750		1775		1800		1829		1849		1574-1821		1622-1795			
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
gezinshoofden	1,6	35,2	1,7	34,4	1,7	34,5	1,6	32,1	1,7	33,3	1,6	34	1,6	42		
kinderen > 16	0,6	12,7	0,8	15,6	0,7	14,8	0,9	16,5	1,0	19,2						
kinderen < 16	1,4	31,1	1,5	31,1	1,5	30,6	1,7	31,9	1,6	30,3						
kinderen	2,0	43,8	2,3	46,7	2,2	45,4	2,6	48,5	2,6	49,6	2,0	43	1,7	47		
verwanten	0,2	3,2	0,1	2,9	0,1	2,4	0,2	2,7	0,2	3,7	0,2	3	0,0	1		
knechten		8,1		7,0		6,8		6,3		4,5						
meiden		6,7		6,8		6,7		6,5		5,6						
personeel	0,7	14,9	0,7	13,8	0,7	13,5	0,7	12,8	0,5	10,1	0,6	13	0,2	7		
kostgangers	0,1	2,5	0,1	1,9	0,2	3,8	0,2	3,9	0,2	3,3	0,1	2	0,1	3		
onbekenden		0,4		0,2		0,3		-		-		5		-		
totaal gemiddelde	4,6	100	4,9	100	4,8	100	5,4	100	5,2	100	4,7	100	3,7	100		

zonderlijke groepen van het gemiddelde huishouden besproken. De belangrijkste van de veertig onderzochte onderdelen zijn in tabel 21 bijeengebracht⁹⁸. De meest opvallende feiten zijn de volgende. Ten eerste is de groei van het kindertal boven de zestien jaar sterker dan die van het huishouden, nl. van 13 naar 19%. Ten tweede daalt het personeel absoluut gezien weinig, procentueel vrij aanzienlijk. Ten derde beslaat het gezin ruwweg viervijfde van het gehele huishouden terwijl van de rest ongeveer driekwart personeel is, eenachtste familie en eenachtste kostganger. De overeenkomst met het Engelse huishouden is werkelijk frappant, vooral in de periode 1750-1775. Er is een duidelijke tegenstelling met Noord-Holland, waar minder kinderen, personeelsleden en verwanten zijn. Overigens moet men er rekening mee houden, dat de gegevens omtrent de verwanten in Brabant (en ook elders) niet volledig betrouwbaar zijn: wellicht is hun getal iets groter en dat van de kostgangers en personeelsleden enigszins lager⁹⁹.

Het onderscheid tussen kernen en gehuchten wordt weergegeven in tabel 22. Er valt een duidelijk verschil te constateren, niet alleen in de omvang maar ook in de structuur van de huishoudens. In de kernen zijn de huishoudens kleiner (ongeveer 0,7 persoon); er zijn minder kinderen, minder personeelsleden, doch meer kostgangers. In de structurele ontwikkeling valt op, dat in de kernen het percentage kinderen boven de zestien jaar lang niet zo snel stijgt als in de ge-

TABEL 22. Gemiddelde samenstelling van de huishoudens (abs. en %), kernen en gehuchten, 1750 en 1849.

kwalificaties	kernen		gehuchten	
	absoluut	%	absoluut	%
gezinshoofden	1,6-1,7	38-37	1,6-1,7	34-31
kinderen > 16	0,6-0,8	13-17	0,6-1,2	12-21
kinderen < 16	1,2-1,3	30-28	1,6-1,8	32-32
kinderen	1,8-2,1	43-45	2,2-2,9	44-53
verwanten	0,1-0,2	3- 4	0,2-0,2	3- 4
personeel	0,5-0,5	13-10	0,8-0,6	16-10
kostgangers	0,2-0,2	4- 4	0,1-0,1	2- 2
onbekenden				
totaal gemiddelde	4,2-4,7	100-100	4,9-5,5	100-100

⁹⁸ Ibidem, blz. 83; A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 236-237.

⁹⁹ Zie noot 77 en 79 en blz. 50 en tevens: P. LASLETT, *Introduction*, blz. 56-58.

huchten. Hier staat tegenover, dat de terugval van het personeel minder groot is.

Het is niet onze bedoeling uitvoerig in te gaan op allerlei structurele en evolutionele verschillen in de afzonderlijke dorpen. De diversiteit is betrekkelijk gering. In Gilze zijn in 1750 8% verwanten, relatief veel, in 1775 6%, in 1800 4% en in 1829 2%. Tegelijk stijgt het percentage kostgangers van 1, 2, 4 tot 5%. Deze 'ontwikkeling' is waarschijnlijk eerder een illustratie van de interpretatieproblemen dan een gevolg van een veranderende sociale werkelijkheid¹⁰⁰. In Terheijden is weinig personeel: 9% of 0,4 personen in 1750; 7% of 0,4 personen in 1849. In Ginneken daalt het personeel van 0,9 tot 0,6 of in percentages van het huishouden: van 19% naar 11%. De verschillen in groei zijn opgenomen in tabel 23. De telling van 1849 betreffende Gilze en Rijen is niet voorhanden.

TABEL 23. Gemiddelde absolute groei per sector van de huishoudens, West-Brabant, kernen, gehuchten, dorpen (behalve Gilze), 1750-1849.

kwalificaties	gemiddelde stijging of daling							
	W.-Br.	kern.	geh.	Gin.	Pr.	Ter.	St.	Spr.
gezinshoofden	+0,11	+0,15	+0,07	+0,1	+0,1	+0,1		+0,1
kindertal	+0,56	+0,35	+0,73	+0,5	+0,4	+0,6	+1,4	+0,8
verwanten	+0,05	+0,05	+0,05	+0,1	+0,1			+0,1
personeel	-0,16	-0,05	-0,20	-0,4	-0,1		-0,2	-0,3
kostgangers	+0,03	+0,05				+0,2		-0,1
totale stijging	+0,59	+0,55	+0,65	+0,3	+0,5	+0,9	+1,2	+0,6

3 *Het gezin: grootte en samenstelling*

In westelijk Noord-Brabant bestaat ongeveer 80% van het huishouden uit gezinsleden, terwijl hun aantal langzaam oploopt van 3,6 tot 4,3 (zie tabel 21). Het percentage mannen ligt steeds een fractie hoger dan dat van de vrouwen (1750: 51,1%; in 1849: 50,8%). Het aantal jongeren in het gezin (beneden de zestien jaar) neemt toe van 1,4 tot 1,6 à 1,7 personen, doch procentueel daalt het van 40 tot 37% (zie tabel 24). Deze ontwikkeling is te verklaren door de sterkere groei van het aantal oudere gezinsleden. De totale veroudering van de bevolking, waarvan hiervoor sprake is geweest (zie tabel 9) speelt zich dan ook hoofdzakelijk in het gezin af, niet in de inwonende groep. In tabel 24 constateert men dat de leeftijdsstructuur van het gezin tussen kernen en gehuchten duidelijk ver-

¹⁰⁰ Zie noot 99. Voor de betrouwbaarheid der cijfers zie noot 81-83.

TABEL 24. Gezinsleden < 16 jaar, West-Brabant, kernen en gehuchten, 1750-1849, abs. en % t.o.v. het gezin.

	1750		1775		1800		1829		1849	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
West-Brabant	1,4	39,4	1,5	38,3	1,5	38,3	1,7	39,6	1,6	36,6
kernen	1,3	36,6	1,3	36,2	1,3	36,9	1,6	39,6	1,4	34,5
platteland	1,6	41,1	1,6	39,6	1,6	39,0	1,8	39,6	1,8	37,9

schilt: respectievelijk 36-34% en 41-38% van het gezin is jonger dan zestien jaar.

In het Noorderkwartier blijken aanzienlijk minder grote gezinnen te wonen dan in Brabant. Uit tabel 25 (zie tevens bijlage 3) volgt, dat 17,4 tot bijna 30% van de Brabantse gezinnen zes of meer personen tellen, waarin eenderde tot de helft van het totaal aantal gezinsleden aanwezig is. In Holland heeft slechts 14% van de gezinnen een dergelijke grootte en deze bevatten 29% van het totaal der gezinsleden¹⁰¹. De frequentieverdelingen van de kerkdorpen laten wij terzijde. Grafisch uitgedrukt hebben zij een vorm, welke met die van de frequentieverdelingen in tabel 25 overeenkomt, zij het dat zij iets meer naar links gedrukt zijn. De verschillen tussen kernen en gehuchten blijken relevanter. Zie tabel 26. In de kernen zijn meer kleine gezinnen dan in de gehuchten, zowel in 1750 als in 1829.

TABEL 25. Frequentieverdeling van de gezinnen naar grootte, in % van N, West-Brabant, 1750-1849.

grootte	1750 %N	1775 %N	1800 %N	1829 %N	1849 %N
1-2	33,9	29,1	29,9	27,1	27,9
3-5	48,7	49,0	48,3	44,6	42,7
6-8	16,3	19,0	19,1	22,9	24,8
9-	1,1	2,9	2,7	5,4	4,6

TABEL 26. Frequentieverdeling van de gezinnen naar grootte, in % van N, kernen en gehuchten, 1750 en 1829.

grootte	1750 (%N)		1829 (%N)	
	kernen	gehuchten	kernen	gehuchten
1-2	40,1	29,4	31,8	22,0
3-5	46,5	50,3	43,5	45,7
6-8	12,4	19,2	19,8	26,0
9-	1,0	1,1	4,9	6,3

¹⁰¹ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 226.

Uit de voorgaande tabellen 25 en 26 komt duidelijk naar voren hoe door verschuivingen in de frequentieverdelingen de gemiddelde grootte der gezinnen toeneemt. Deze groei is te vinden in alle dorpen, zowel in de kernen (van 3,4 tot 4,1) als in de gehuchten (van 3,8 tot 4,6). Parallel met deze ontwikkeling loopt het percentage van de kleine gezinnen snel terug. De vraag is nu: wie zorgen voor de toeneming van de gezinsgrootte: de gezinshoofden of de kinderen?

Tabel 27 wijst uit, dat het stijgende aantal thuiswonende kinderen boven de zestien jaar de voornaamste oorzaak is van de groei. Refererend aan de interpretatieproblemen waarvan op blz. 48 tot

TABEL 27. Samenstelling van het gezin (abs.) West-Brabant, 1750-1849.

gezin	1750	1775	1800	1829	1849
hoofden	1,6	1,7	1,7	1,7	1,7
kinderen	2,0	2,3	2,2	2,6	2,6
totaal	3,6	4,0	3,9	4,3	4,3
kinderen > 16	0,6	0,8	0,7	0,9	1,0
kinderen < 16	1,4	1,5	1,5	1,7	1,6

50 hiervóór sprake is, zou men kunnen veronderstellen, dat deze stijging grotendeels fictief is. Verschillen in tijdstip van optekening (zomer tegenover winter) en de overschatting van de cijfers van 1849 zouden wellicht de stijging van het aantal volwassen kinderen in 1829 en 1849 kunnen overdrijven. Mij dunk, dat het onjuist zou zijn de vergroting van het gezin volledig af te doen als een onjuiste interpretatie. Er dient op gewezen te worden, dat het kindertal beneden de zestien eveneens groeit, hetgeen een parallele aanwas van oudere kinderen doet vermoeden; voorts, dat het aantal volwassen kinderen in 1775 reeds 0,8 bedraagt tegen 0,6 in 1750 en 0,9 in 1829, zodat dit laatste cijfer op zichzelf beschouwd niet exorbitant genoemd kan worden; tenslotte dat de groei van het aantal volwassen kinderen opvallend evenwichtig is verdeeld tussen zoons en dochters. Met name dit laatste punt doet vermoeden, dat de invloed van het aantal tijdelijk ('s winters) bij hun ouders wonende seizoenarbeiders beperkt is: in het tegengestelde geval zou in de fictieve groei natuurlijk een duidelijk zonen-overschot aanwezig moeten zijn.

Aangenomen, dat het verschil tussen zomergrootte en wintergrootte van het gemiddeld gezin en huishouden beperkt is, blijft de mogelijkheid bestaan, dat er een seizoenverschil is qua structuur. Wellicht gaan de uitwonende kinderen die in de zomer als personeelslid ergens hun brood verdienen, tijdens de winter bij hun ouders inwonen. Dit hangt af van de regionale gewoonten, waarover

helaas niets bekend is. Voorlopig verwerp ik een verschil tussen zomer- en winterstructuur, ervan uitgaande, dat het personeel met een jaarcontract werkt. Optelling van personeel en kindertal levert trouwens een onmiskenbare stijging op: 2,7 (1750); 3,0 (1775); 2,9 (1800); 3,3 (1829) en 3,1 (1849), hetgeen men kan interpreteren als een toeneming van thuis- en uitwonende kinderen.

De gezinshoofden

Alvorens nader in te gaan op het kindertal eerst enkele opmerkingen betreffende de gezinshoofden. Hun gemiddeld aantal bedraagt ongeveer 1,7 per huishouden, zowel in de afzonderlijke dorpen als in de kernen en gehuchten¹⁰². Gezien de groei van het huishouden en het gezin neemt het procentueel aandeel van de gezinshoofden in de bevolking uiteraard met enkele procenten af. Er valt een licht overwicht van vrouwen vast te stellen, dat tussen 1750 en 1849 langzaam oploopt van 1046 tot 1122 vrouwen per 1000 mannen.

TABEL 28. Huishoudens en bevolking (in %N en %n) naar gezinshoofdtype, West-Brabant, 1750-1800.

gezinshoofdtype	1750		1775		1800	
	%N	%n	%N	%n	%N	%n
echtpaar	64,9	73,4	71,4	78,5	70,8	76,9
weduwe + kinderen	13,1	11,8	12,0	11,5	11,2	10,7
alleenstaande weduwe	2,7	0,7	2,4	0,7	2,2	0,8
weduwnaar + kinderen	7,2	7,7	4,6	4,7	5,7	5,8
wednaar of alleenstaande man	7,1	2,7	5,0	1,9	5,2	2,2
alleenstaande vrouw	2,0	0,6	1,5	0,4	1,5	0,4
weesgezin	3,0	3,1	3,1	2,5	3,5	3,1

De verschillende combinaties van gezinshoofden zijn getypeerd in tabel 28, waarbij de weduwnaars zonder kinderen en de alleenstaande mannen tot één groep zijn verenigd. Het onderscheid is niet altijd duidelijk uit de bronnen op te maken¹⁰³. In 1750 blijken er, als gevolg van de demografische crisis tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, relatief veel weduwen en weduwnaars te zijn. In deze

¹⁰² Ook buiten Brabant lijkt dit een normaal cijfer te zijn: Engeland (1574-1821): 1,63 (P. LASLETT, Introduction, blz. 83); Engeland, rurale steekproef (1851): 1,8 (M. ANDERSON, Household Structure, blz. 235); Noord-Holland (1622-1795): 1,6 (A. M. VAN DER WOUDE, Omvang, blz. 236).

¹⁰³ Voor een soortgelijk probleem: A. M. VAN DER WOUDE, Omvang, noot 44 en 45.

gebroken gezinnen hebben de weduwen de overhand, zoals ook in Noord-Holland, Engeland, Noorwegen en Oostenrijk¹⁰⁴. Berkner en Drake menen dat de weduwnaar steeds geneigd is te hertrouwen, terwijl de weduwen daarentegen slechts trouwen als de kinderen nog jong zijn. Kan de oudste zoon in het bedrijf reeds helpen, dan zal zij meestal ongehuwd willen blijven¹⁰⁵.

Het percentage huishoudens met echtparen in de demografisch wat evenwichtiger periode 1775-1800 bedraagt iets meer dan 70%, hetgeen overeenkomt met het Engelse percentage¹⁰⁶. In Noord-Holland vindt Van der Woude slechts 56,6%¹⁰⁷, hetgeen wel een bijzonder laag percentage schijnt te zijn, dat nergens anders gevonden wordt. De Brabantse verdeling van de huishoudens naar gezinshoofdtype (zie grafiek 7)¹⁰⁸ lijkt veel meer op de Engelse dan op de Hollandse. In het Noorderkwartier zijn beduidend meer weduwnaren, alleenstaande mannen en dito vrouwen. Is dit een gevolg van een lagere nuptialiteit in Holland¹⁰⁹? Dit lijkt onwaarschijnlijk, omdat de nuptialiteit in Brabant reeds op een zeer laag peil staat. Mij dunkt, dat de oplossing meer gezocht moet worden in de richting van verschillen in gewoonten. Klaarblijkelijk bestaat in Holland een sterkere neiging dan elders om als alleenstaande een huishouden op te zetten.

Dat een laag percentage echtparen samengaat met een lage gemiddelde grootte van het gezin en het huishouden lijkt geen toeval te zijn. Zie tabel 29¹¹⁰. Toch vindt Laslett voor Engeland slechts een positieve correlatie van 0,296 tussen het percentage echtparen en de gemiddelde omvang van het huishouden¹¹¹.

Onderscheid tussen gehuchten en kernen is er weinig. In de buurtschappen wonen iets meer echtparen en wat minder alleenstaanden dan in de kernen. In Gilze en Terheijden zijn iets minder echtparen (resp. 65% en 66,5%) dan gemiddeld in het gehele gebied. In het laatste dorp zijn er betrekkelijk veel alleenstaanden (dorpsgemiddelde van het huishouden ongeveer 4,4), terwijl in Gilze betrekkelijk veel weduwen en weduwnaars zijn (dorpsgemiddelde van het huishouden: 4,9).

¹⁰⁴ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 404; A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 228.

¹⁰⁵ L. K. BERKNER, *The Stem Family*, blz. 404. Zie ook H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 238.

¹⁰⁶ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 147.

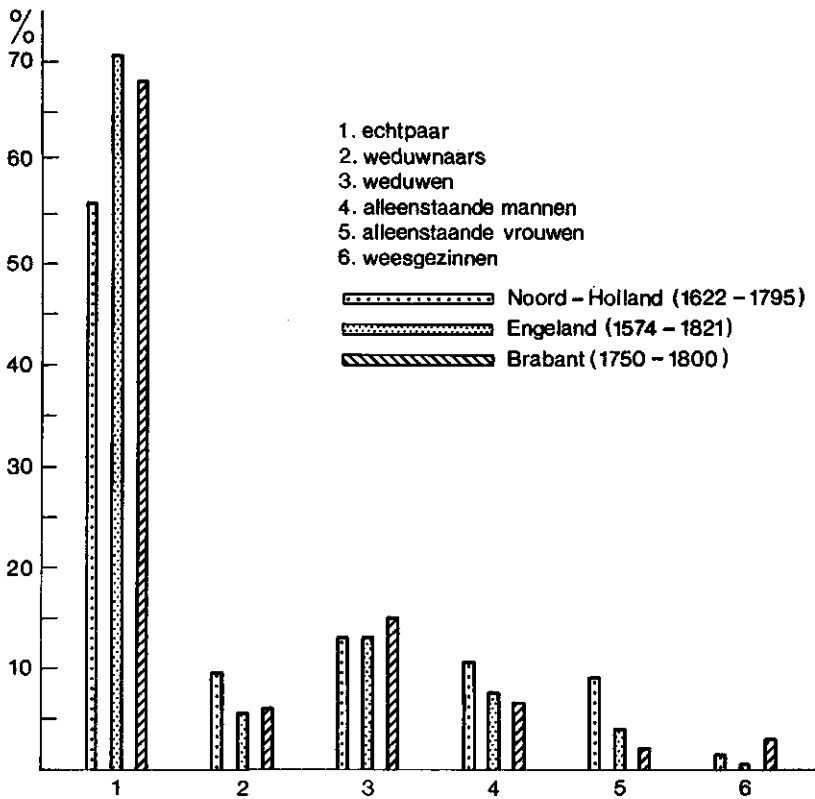
¹⁰⁷ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 227 en 237.

¹⁰⁸ *Ibidem*, blz. 228.

¹⁰⁹ *Ibidem*, blz. 227.

¹¹⁰ P. LASLETT, *Introduction*, blz. 78 en 83; W. A. ARMSTRONG, *A Note*, blz. 208; M. ANDERSON, *Household Structure*, blz. 235.

¹¹¹ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 147, 155-156.



GRAFIEK 7. Verdeling van de huishoudens naar gezinshoofdtype (in %).

TABEL 29. De relatie tussen het percentage huishoudens met een echtpaar aan het hoofd en de grootte van gezin en huishouden, diverse regio's.

regio	% huishoudens met echtpaar	gemiddelde grootte van het	
		gezin	huishouden
Noord-Holland	57	3,3	3,7
West-Brabant (1750)	65	3,6	4,6
West-Brabant (1775-1800)	70-72	3,9-4,0	4,8-4,9
Engeland	70	3,7	4,75
Ealing (Eng. 1599)	71	3,5	4,75
York (1851)	73	3,5	4,7
Bristol (U.S.A. 1689)	93	5,0	5,9

De kinderen

Terugkerend tot de kinderen in de gezinnen, dient eerst aandacht besteed te worden aan de relatieve omvang van de groep kinderen binnen de totale bevolking. In Brabant loopt het percentage tussen 1750 en 1849 langzaam op van bijna 44% tot bijna 50% (zie tabel 21). In dezelfde periode stijgt ook het gemiddelde van het huishouden: men zou een positieve correlatie tussen beide fenomenen kunnen vermoeden. Laslett vindt in Engeland echter tot zijn verbazing een negatieve correlatie van $-0,015$. Hij wijst er echter op, dat veel personeelsleden uitwonende kinderen zijn. Hoe meer personeel, (hoe minder kinderen) hoe groter de huishoudens, meent hij¹¹². In Brabant constateer ik echter eerder het tegenovergestelde: hoe meer kinderen, (hoe minder personeel) hoe groter het huishouden! De verzoening van beide beweringen ligt wellicht opgesloten in de economische context: een verschil in de situatie op de arbeidsmarkt waardoor de kinderen in Brabant zich niet kunnen verhuren als inwonend personeelslid.

Uit tabel 27 blijkt een opvallende top van het gemiddeld kindertal in 1775. Deze lijkt een gevolg te zijn van de geboortegolf van de jaren 1748–1755. De daling rond 1800 moet gezien worden als een gevolg van de toegenomen sterfte tussen 1791 en 1796. Na de periode 1820–1829 vindt men een hoog gemiddeld kindertal. Hoewel ik geen concrete gegevens heb om het te bewijzen, lijkt het aannemelijk, dat het cijfer stijgt door een combinatie van hogere vruchtbaarheid binnen het huwelijk, een dalende geneigdheid om op jonge leeftijd een huwelijk aan te gaan en een langzaam dalende mortaliteit. De eerste en laatste factor hangen uiteraard nauw samen en lijken voort te vloeien uit de verbeterde voeding¹¹³. De dalende nuptialiteit is een functie van de dalende conjunctuur en steeds verdergaande versnippering van het cultuurareaal. Dat het cijfer van 1849 na de hongersnoden van 1845/1846 toch nog hoog is, lijkt eveneens een gevolg te zijn van een aaneenklitten van het gezin als gevolg van benarde economische omstandigheden. Uitsstel van huwelijken lijkt naar voren te komen uit het steeds verder stijgende aantal oudere kinderen, de sterfte lijkt te worden uitgedrukt door een dalend aantal jonge kinderen (zie tabel 27).

In tabel 30 worden de gemiddelde cijfers nader gespecificeerd. In de gehuchten neemt het kindertal toe met bijna eenderde, in de kernen slechts met eenzesde. De daling rond 1800 is vooral opvallend in Sprundel en Standdaarbuiten. Het gemiddeld cijfer is hoog

¹¹² Ibidem, blz. 147.

¹¹³ Zie blz. 83, noot 156.

vergeleken bij Noord-Holland (1622-1795): 1,7¹¹⁴, waar veel kinderloze huishoudens voorkomen.

TABEL 30. Gemiddeld aantal kinderen per gezin (of huishouden), West-Brabant, kernen, gehuchten, dorpen, 1750-1849.

	1750	1775	1800	1829	1849
West-Brabant	2,0	2,3	2,2	2,6	2,6
kernen	1,8	2,0	1,9	2,3	2,1
gehuchten	2,2	2,5	2,4	2,9	2,9
Gilze	1,7	2,3	2,3	2,4	—
Ginneken	2,0	2,2	2,1	2,5	2,5
Princenhage	2,0	2,2	—	2,7	2,3
Terheijden	2,1	2,3	2,2	2,7	2,7
Standdaarbuiten	2,0	2,4	1,9	—	3,3
Sprundel	2,4	3,0	2,6	—	3,1

Ongeveer 20 tot 25% van de Brabantse huishoudens heeft geen kinderen (zie tabel 31); Laslett vindt in Engeland 25,4%¹¹⁵; Van der Woude in Noord-Holland liefst 33,1%¹¹⁶. In de landbouwstreek Hedemarken in Noorwegen heeft in 1801 22,6% van de keuterhuishoudingen geen kinderen en 14,3% van de boerenhuishoudingen¹¹⁷. Het verschil tussen de kernen en gehuchten is beduidend: met uitzondering van 1750 steeds méér dan 10% (zie tabel 31). In de kernen zijn inderdaad iets meer ongetrouwen en misschien ook meer bejaarden woonachtig. Wat de dorpen betreft valt op, dat de heidegehuchten van Sprundel bepaald kinderrijk zijn. Ginneken en

TABEL 31. Percentage van de gezinnen (of huishoudens) zonder kinderen, West-Brabant, kernen, gehuchten, dorpen, 1750-1849.

	1750	1775	1800	1829	1849
West-Brabant	25,5	22,6	23,5	20,4	21,7
kernen	29,8	28,2	30,1	25,5	29,2
gehuchten	22,4	18,8	19,4	15,1	16,0
Gilze	25,9	22,2	22,8	22,8	—
Ginneken	30,5	24,8	27,2	24,9	21,2
Princenhage	26,2	25,8	—	16,6	24,6
Terheijden	22,6	25,8	22,1	21,3	23,8
Standdaarbuiten	24,0	16,6	25,0	—	13,3
Sprundel	12,4	9,2	14,6	—	8,4

¹¹⁴ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 236-237.

¹¹⁵ P. LASLETT, *Size*, blz. 217.

¹¹⁶ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 228.

¹¹⁷ M. DRAKE, *Population*, blz. 113-115.

Princenhage hebben iets meer huishoudens zonder kinderen dan normaal. Standdaarbuiten is zeer onregelmatig.

De verdeling van de gezinnen naargelang de leeftijd van hun kinderen (zie tabel 32) toont aan, dat gezinnen met uitsluitend kinderen beneden de zestien jaar verreweg het talrijkst zijn. Wat dit betreft vertonen de kernen en gehuchten eenzelfde beeld. De toename van het aantal oudere kinderen drukt zich uit in de ferme groei van het percentage gezinnen met uitsluitend kinderen boven de zestien jaar. Op de Veluwe zijn in 1749 slechts in een kwart van de huishoudens kinderen van vijftien jaar en ouder te vinden¹¹⁸, in Brabant in ongeveer 40 % van de huishoudens.

Voor het volgende beperk ik mij tot de huishoudens met kinderen. De gemiddelde kindergroep stijgt van 2,7 (1750) tot 3,3

TABEL 32. Percentage huishoudens met kinderen >, < en > + < 16 jaar (op huishoudens met kinderen), West-Brabant, 1750-1849.

	1750	1849
alleen kinderen > 16	21	31
alleen kinderen < 16	58	46
kinderen > en < 16	21	23

(1849)¹¹⁹. De samenstelling laat een groot overwicht zien aan kinderen beneden de zestien jaar (zie tabel 33). Onder de oudere kinderen worden beduidend meer zonen dan dochters geteld. De verklaring van dit laatste fenomeen is even intrigerend als moeilijk. Het lijkt weinig waarschijnlijk, dat de dochters in meerdere mate uit werken gaan dan de zonen, althans niet in 1775¹²⁰. Mij dunkt, dat er eerder sprake is van verschillen in huwelijksleeftijd. Boven-

TABEL 33. Zonen en dochters, > en < 16 jaar, per gezin met kinderen, West-Brabant, kernen, gehuchten, 1775.

	West-Brabant	kernen	gehuchten
zonen > 16	0,6	0,6	0,6
zonen < 16	1,0	1,0	1,1
dochters > 16	0,4	0,4	0,4
dochters < 16	1,0	0,8	1,0
totaal	3,0	2,8	3,1

¹¹⁸ H. K. ROESSINGH, Beroep, blz. 244.

¹¹⁹ In Holland vindt men 2,6; in Engeland 2,75. A. M. VAN DER WOUDE, Omvang, blz. 237; P. LASLETT, Mean Household Size, blz. 148.

¹²⁰ Zie tabel 43. Er blijken tussen 1750 en 1800 meer knechts dan meiden te zijn.

dien lijkt het feit, dat er meer weduwen dan weduwnaren zijn, erop te wijzen, dat er meer huwelijkskansen zijn voor de meisjes dan voor de jongens. In de gehuchten wonen per huishouden met kinderen evenveel oudere, doch meer jongere kinderen dan in de kernen. Tussen de kerkdorpen zijn weinig verschillen waar te nemen.

Zoals uit tabel 32 en 33 is af te leiden is er een duidelijke ontwikkeling in het percentage kinderen boven de zestien (in het gezin met kinderen). In de gehuchten is de stijging het meest frappant: in 1750 bestaat 28% van het gezin uit oudere kinderen, in 1775 33%, in 1800 34%, in 1829 37% en in 1849 zelfs 40% (vgl. tabel 21).

De meerderheid van de kinderen maakt deel uit van gezinnen met drie, vier of vijf kinderen (zie tabel 34 en bijlage 4). De zeer

TABEL 34. Frequentieverdeling van de kindergroepen naar grootte, in % van gezinnen met kinderen (%g) en in % van de kinderen (%k), West-Brabant, 1750-1849.

grootte	1750		1775		1800		1829		1849	
	%g	%k	%g	%k	%g	%k	%g	%k	%g	%k
1-2	53,0	29,7	47,4	24,4	49,4	26,3	42,1	19,7	40,8	18,9
3-5	41,1	56,3	43,2	54,3	42,5	54,8	44,6	52,0	46,6	54,8
6-	5,9	14,0	9,4	21,3	8,1	18,9	13,3	28,3	12,6	26,3

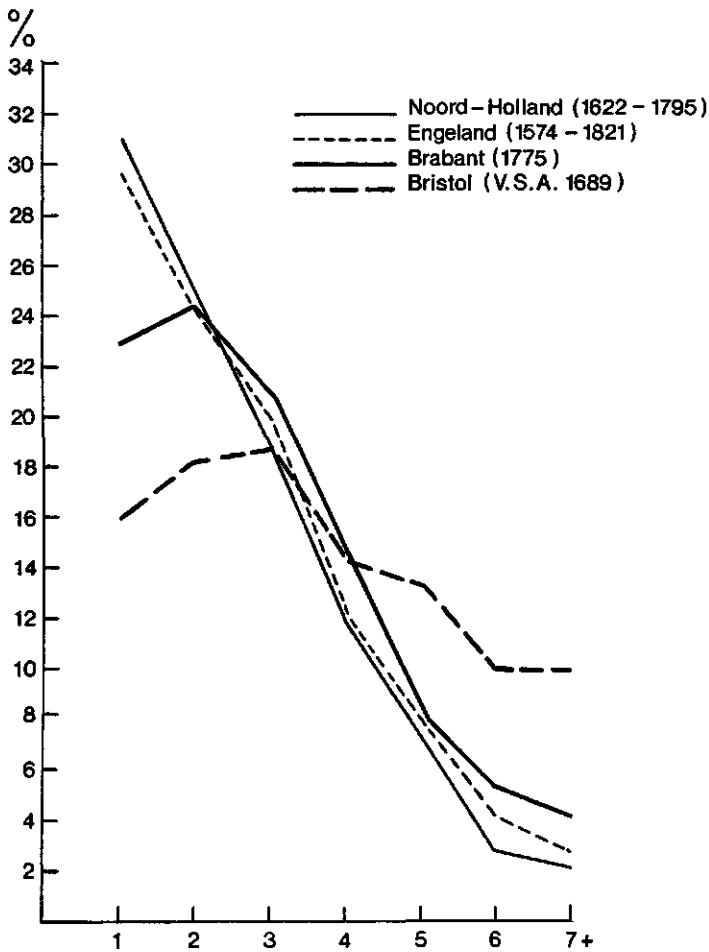
kinderrijke huishoudens (acht of meer) worden pas na 1800 van belang. In grafiek 8 worden de frequentieverdelingen van Brabant, Noord-Holland, Engeland en Bristol vergeleken¹²¹. Het lage percentage kindergroepen van één kind in westelijk Noord-Brabant is typisch voor een kinderrijke traditioneel-agrarische maatschappij¹²². Slechts Bristol in koloniaal Amerika heeft nóg lagere percentages voor de kleine groepen kinderen. De gemiddelde grootte van de kinderschaar is daar dan ook 3,64 tegen 3,0 in Brabant (in 1775), 2,75 in Engeland en slechts 2,6 in Noord-Holland.

4 De inwoning

Ongeveer éénvijfde van het gemiddelde huishouden bestaat uit inwonenden, in 1849 slechts 17% (zie tabel 21): gemiddeld ongeveer één persoon. Dit komt overeen met de situatie in Engeland, doch in Holland is de inwoning beduidend minder: iets meer dan

¹²¹ P. LASLETT, Introduction, blz. 80; A. M. VAN DER WOUDE, Omvang, blz. 230, berekend uit tabel 6, eerste kolom.

¹²² P. LASLETT, Mean Household Size, blz. 155.



GRAFIEK 8. Frequentieverdeling van de kindergroepen naar grootte (in %).

10% van het huishouden of gemiddeld ongeveer 0,4 persoon¹²³.

Een nadere analyse van het gemiddeld aantal inwonenden per huishouden levert de volgende conclusies op (zie tabel 35). Ten eerste: het personeel vormt het leeuwenaandeel van de inwonenden, vooral in de gehuchten. Ten tweede: het personeel neemt af, terwijl de verwanten en kostgangers tesamen een fractie stijgen. Ten derde: in de gehuchten daalt de inwoning het sterkst en komt op het niveau van de kernen. Vooral de daling van het personeel is opvallend.

¹²³ P. LASLETT, Introduction, blz. 83; A. M. VAN DER WOUDE, Omvang, blz. 236.

TABEL 35. Gemiddelde samenstelling van de inwoning (abs.), West-Brabant, kernen, gehuchten, dorpen, 1750 resp. 1849 (excl. Gilze 1849).

	West-Brabant				kernen		gehuchten	
	Gilze	Ginneken	Princenhage	Terheijden	Standaard- buiten	Sprundel		
verwanten								
personeel								
kostgangers								
totaal								
verwanten	0,39-	0,10-0,18	0,08-0,23	0,12-0,17	0,07-0,11	0,08-0,20	0,16-0,20	
personeel	0,72-	0,91-0,58	0,70-0,59	0,38-0,37	0,55-0,43	0,76-0,47	0,80-0,58	
kostgangers	0,06-	0,19-0,15	0,16-0,18	0,07-0,20	0,23-0,18	0,17-0,10	0,13-0,13	
totaal	1,17-	1,20-0,91	0,94-1,00	0,57-0,74	0,85-0,72	1,01-0,77	1,09-0,91	

Ten vierde: wat betreft de verschillende dorpen kan worden vastgesteld, dat er in Gilze in 1750 relatief veel verwanten zijn en dat er weinig personeel is in Terheijden.

Mij dunkt, dat uit deze gegevens blijkt, dat er geen sprake is van massale inwoning van verwanten. Hier kom ik nog nader op terug. Het zou anders zijn, als men de personeelsleden als verwanten zou beschouwen. Met Laslett meen ik echter, dat de knechten en meiden veelal wél verwant waren aan hun dorpsgenoten, maar niet aan hun huisgenoten¹²⁴. De daling van het gemiddeld aantal personeelsleden per huishouden vindt vooral plaats tussen 1829 en 1849: van 0,7 tot 0,5 persoon. In het hiernavolgende zal de groep van het personeel nader geanalyseerd worden (zie blz. 74–79). De grote aantallen personeelsleden in de gehuchten wijzen op het puur agrarische karakter ervan. Het hoge percentage verwanten in Gilze-Rijen kan wijzen op een zeker aantal uitgebreide en samengestelde huishoudens, die wellicht onder de heideboeren meer voorkomen dan in andere groepen.

Meer dan de helft van de huishoudens heeft geen enkele inwonende (zie tabel 36). In Terheijden is in 70% van de huishoudens geen inwoning. Dit zou samen kunnen hangen met het grote aantal arbeidergezinshoofden aldaar, die zeker geen personeel in huis zullen nemen. In de gehuchten ligt de frequentieverdeling van de inwoning iets meer naar rechts: er zijn meer grote aantallen inwonenden aangezien er meer personeel is.

TABEL 36. Frequentieverdeling van de inwoning naar grootte, West-Brabant, 1750, 1800 en 1849.

grootte	1750	1800	1849
0	53	54	61
1	21	20	16
2	13	12	12
3	8	6	5
4+	5	8	6

In de zes dorpen tesamen vindt men in ongeveer 90% van de huishoudens geen inwonende familie, hetgeen overeenkomt met de Engelse gegevens¹²⁵. In Holland belooft het percentage ruim 96%¹²⁶. Uit tabel 37 blijkt, dat 60 à 70% van de huishoudens geen personeel heeft, in Terheijden (in 1775) zelfs 80%. De percentages voor Engeland en Noord-Holland zijn resp. ruim 70% en bijna 85%¹²⁷.

¹²⁴ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 151.

¹²⁵ *Ibidem*, blz. 149.

¹²⁶ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231.

¹²⁷ Zie noot 125 en 126.

TABEL 37. Huishoudens zonder personeel, West-Brabant, kernen en gehuchten, 1750-1849; dorpen, 1775.

	West-Brabant	kernen	gehuchten	1775	
1750	63,9	68,0	60,9	Gilze	58,3
1775	64,3	70,2	60,3	Ginneken	55,1
1800	67,0	67,3	66,4	Princenhage	61,8
1829	63,2	64,7	62,0	Terheijden	80,4
1849	70,3	71,8	69,2	Standdaarbuiten	66,2
				Sprundel	69,2

In Brabant neemt tussen 1750 en 1849 het percentage huishoudens zonder personeel toe van 64 tot 70%; het grootste verschil ligt tussen 1829 en 1849. Tenslotte dient opgemerkt te worden, dat in 90% van de huishoudens geen kostgangers voorkomen; in de gehuchten is het percentage veelal nog hoger.

Huishoudens met verwanten

Zoals uit het voorgaande is af te leiden, is in slechts 10% van de huishoudens inwonende familie te vinden. In Engeland vindt Laslett 10,1%¹²⁸. Op het platteland van de Veluwe wonen in 1749 in 7% van de huishoudens verwanten¹²⁹, in Holland in slechts 3,6%. In Noorwegen vindt Drake in 1801 in 49,3% van de boerenhuishoudingen en in 14% van de keuterhuishoudingen verwanten¹³⁰. In Borne en Tubbergen treft men in 1749 en 1859 verwanten aan in 45 à 50% van de boerenhuishoudingen¹³¹. In Overijssel tenslotte is volgens Slicher van Bath in 20,5% van de plattelandshuishoudens familie aanwezig¹³².

De niet al te beste kwaliteit van de meeste registers qua registratie van verwanten indachtig, zal ik mij beperken tot enkele globale opmerkingen. Het overgrote deel van de huishoudens met verwanten heeft familie in huis boven de zestien jaar (70-80%). Ongeveer 10 à 15% heeft jonge bloedverwanten, terwijl 5 à 10% familieleden heeft van zowel boven als beneden de zestien jaar. Het totaal van de verwanten beloopt 2 tot 4% van de bevolking en omvat slechts enkele honderden personen. Tabel 38 geeft een analyse van de meest betrouwbare gegevens van 1800 en 1829. Hieruit blijkt dat het aandeel der (schoon-)broers en (-)zusters ongeveer 30 à 40%

¹²⁸ P. LASLETT, *Size*, blz. 218.

¹²⁹ H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 241.

¹³⁰ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231; M. DRAKE, *Population*, blz. 116.

¹³¹ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 218.

¹³² B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 110.

TABEL 38. Onderverdeling van de inwonende verwanten (abs. en %), West-Brabant, 1800 en 1829.

kwalificatie	1800		1829	
	abs.	%	abs.	%
vader	2	} 17	18	} 19
schoonvader	22		22	
moeder	4		14	
schoonmoeder	8	} 40	13	} 29
(schoon)broer	40		48	
(schoon)zuster	35		53	
kleinkind	15	8	104	30
overige	62	35	78	22
totaal	188	100	350	100

belooft, hetgeen vrij hoog is vergeleken bij Engeland (bijna 10%)¹³³, doch laag vergeleken bij Holland (ruim 60%)¹³⁴. Opmerkelijk is de stijging van het aantal kleinkinderen, hetgeen zou kunnen wijzen op een toenemende neiging tot inwoning. Overigens wonen deze kleinkinderen niet zelden zonder hun ouders bij hun grootouders in.

Er valt een daling te signaleren van het aantal huishoudens met slechts één inwonend familielid: van ongeveer 80% (1750–1800) tot 67% (in 1849), steeds berekend over het aantal huishoudens met verwanten. Dit lijkt samen te hangen met een lichte toename van inwonende gezinnen en kleinkinderen. Alles bijeen genomen moet men toch constateren, dat het percentage huishoudens met (schoon)ouders bepaald laag is (in 1829: 2,7%). In Overijssel vindt Slicher van Bath in liefst 14% van de huishoudens één of meer (schoon)ouders¹³⁵. Brabant schijnt evenals Holland (minder dan 1%) en Engeland (hoogstens 5,8%) een heel ander patroon van verwanteninwoning te hebben gehad dan Overijssel¹³⁶.

Huishoudens met personeel

Uit tabel 39¹³⁷ valt af te leiden, dat 30 tot 35% van de huishoudens personeel heeft, in de gehuchten iets meer, in de kernen iets minder (zie ook tabel 37). Weinig huishoudens met personeel

¹³³ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 149.

¹³⁴ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231.

¹³⁵ *Ibidem*, blz. 218.

¹³⁶ *Ibidem*, blz. 231, en P. LASLETT, *Size*, blz. 219.

¹³⁷ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231; B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 112–113; P. LASLETT, *Size*, blz. 219; M. DRAKE, *Population*, blz. 114–115.

TABEL 39. Percentage huishoudens met personeel (%N) en personeel als % van de bevolking (%n).

regio	jaar	%N	%n
West-Brabant	1750	36,1	14,9
	1775	35,7	13,8
	1800	33,0	13,5
	1829	36,8	12,8
	1849	29,7	10,1
De Veluwe	1749	32,0	14,0
Overijssel	1748	33,1	11,9
Engeland	1570-1821	28,5	13,4
Hedemarken (Noorwegen), boer	1801	51,0	-
Hedemarken (Noorwegen), keuter	1801	2,5	-
Noorderkwartier	1622-1795	17,6	5,9

zijn in Terheijden (20 %), veel in Ginneken (45 %) en Gilze (42 %). Als verklaringen voor dit verschil zie ik drie relevante mogelijkheden, of combinaties daarvan. Ten eerste kunnen de boeren in Terheijden een sterkere neiging hebben gehad om dagloners te huren, die daar meer dan voldoende aanwezig waren (zie bijlage 5). Misschien was er ook meer veeteelt, hetgeen samen schijnt te gaan met een lager aantal inwonende knechten en meiden¹³⁸. Ten tweede kan er sprake zijn van een verschil in gemiddelde bedrijfsgrootte: Terheijden zou kleinere bedrijven kunnen hebben. Ten derde kan het onderscheid te verklaren zijn als uitvloeisel van een verschil in beroepsstructuur. In Ginneken en Gilze zijn véél, in Terheijden weinig zelfstandige boeren (zie bijlage 5). Dit komt overeen met resp. een grote en een kleine vraag naar inwonend personeel. Deze laatste hypothese lijkt de verschijnselen het beste te verklaren. Zie tabel 40¹³⁹.

In Brabant is 10 tot 15 % van de bevolking werkzaam als knecht of meid, hetgeen overeenkomt met de cijfers van Engeland, Over-

TABEL 40. Het percentage huishoudens met personeel en de beroepsstructuur, dorpen, resp. 1775 en 1810.

dorp	% huishoudens met personeel	% landbouwers
Terheijden	20	19
Sprundel	31	(25)
Standdaarbuiten	34	20
Princenhage	38	28
Gilze-Rijen	42	56
Ginneken	45	40

¹³⁸ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231.

¹³⁹ Samengesteld uit bijlage 5 en tabel 37.

ijssel en de Veluwe. Holland ligt beduidend lager, hetgeen wellicht samenhangt met de geringere arbeidsbehoefte in de veeteelt, terwijl bovendien de beroepsstructuur van de Hollandse dorpen nogal afwijkt van de Brabantse. In het onderzoek betreffende het Noorderkwartier zijn verschillende kleine stadjes opgenomen, die slechts een kleine sector zelfstandige boeren hebben¹⁴⁰.

Een verdere verdeling van het personeel naar geslacht en leeftijd (zie tabel 41) geeft een duidelijk beeld van de relatieve daling van het aantal oudere knechten en meiden. Op de Veluwe dient in 1749 ongeveer 19% van de bevolking boven de tien jaar als knecht of meid¹⁴¹. Dit cijfer is wat lager dan in westelijk Noord-Brabant, waar het geschat mag worden op 25% in 1750 en 20% in 1849. In een rurale steekproef in Engeland (1851) vindt Anderson 16% van de bevolking boven de vijftien jaar als personeelslid¹⁴², hetgeen overeenkomt met het Brabantse percentage.

TABEL 41. Personeel in % van de bevolking, West-Brabant, 1750-1849.

	1750	1775	1800	1829	1849
personeel (% bevolk.)	14,9	13,8	13,5	12,8	10,1
personeel > 16 (% bevolk.)	11,8	11,4	11,5	9,9	7,6
personeel < 16 (% bevolk.)	3,1	2,4	2,0	2,9	2,5
personeel > 16 (% bev. > 16)	18,7	17,4	17,5	20,3	15,4
personeel < 16 (% bev. < 16)	8,6	7,2	5,8	7,9	7,3

Eenvierde tot eenderde van het personeel is jonger dan zestien jaar, zoals ook op de Veluwe in 1749¹⁴³; in Overijssel wordt 18,4% gevonden¹⁴⁴. Het aantal huishoudens met zowel jong als ouder personeel vermindert tussen 1750 en 1849 sterk ten voordele van de huishoudens met uitsluitend jong personeel (zie tabel 42).

TABEL 42. Verdeling van de huishoudens met personeel naar de leeftijd van het personeel, West-Brabant, 1750-1849.

%N met	1750	1775	1800	1829	1849
alleen personeel > 16	66,5	69,9	74,1	65,1	66,7
alleen personeel < 16	13,4	10,6	9,1	22,1	24,1
personeel > en < 16	20,1	19,5	16,1	12,9	9,2

¹⁴⁰ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 233 en IDEM, *Het Noorderkwartier*, blz. 271 en verder.

¹⁴¹ H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 243.

¹⁴² M. ANDERSON, *Household Structure*, blz. 221.

¹⁴³ H. K. ROESSINGH, *Beroep*, blz. 244.

¹⁴⁴ B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 115.

TABEL 43. Verdeling van het personeel (abs. en %) in huishoudens met personeel, West-Brabant, 1750 en 1849.

	1750		1849	
	abs.	%	abs.	%
knechten > 16	0,83	44	0,58	33
knechten < 16	0,20	11	0,21	11
meiden > 16	0,67	35	0,75	43
meiden < 16	0,19	10	0,23	13
totaal	1,89	100	1,77	100

De grootte en samenstelling van de gemiddelde personeelsgroep ondergaat tussen 1750 en 1849 vrij veel verandering (zie tabel 43). Met name vermindert het aantal oudere knechts (van 0,8 tot 0,6) en vermeerdert het aantal meiden (van 0,9 tot 1,0). Deze ontwikkeling veroorzaakt een omslag in de sex ratio: van 55 % mannen naar 44 %. Een uitzondering vormt Terheijden, waar in 1750 48 % van het personeel mannelijk is, in 1849 32 %. In het Noorderkwartier vindt men slechts 15 % mannen¹⁴⁵. Van der Woude wijt dit aan het verstedelijkte karakter van het Hollandse platteland en de dominantie van de veeteelt: er zou een grotere vraag naar vrouwelijke inwonende arbeidskrachten zijn geweest wegens specifiek vrouwelijke arbeidstaken in het huishouden en de kaasmakerij.

De 'vervrouwelijking' van het personeel in Brabant kan samenhangen met een expansie van de veeteelt; helaas is hieromtrent niets bekend. Een andere hypothese is, dat de duurdere oudere knechten vervangen zijn door dienstmeiden, die genoeg nemen met lagere lonen. De economische prikkel tot deze verandering kan gestimuleerd zijn door het stijgende aantal thuiswonende kinderen boven de zestien jaar. Zoals uit tabel 33 is gebleken zijn hierbij de dochters in de minderheid; mogelijk is dit gecompenseerd door het in dienst nemen van meiden.

Opmerkelijk is, dat in vele huishoudens met personeel nog andere inwonende arbeidskrachten aanwezig zijn: verwanten en kostgangers. In 1750 zijn in 10 % van de huishoudingen met personeel zowel personeelsleden als kostgangers, in 1849 in liefst 31 % (zie tabel 44). Mogelijk bestaat een deel van de kostgangers in 1849 uit arbeiders, die hun kost en inwoning zelf betalen, doch werkzaam zijn in het huishouden¹⁴⁶. Bovendien kan door de wijze van registratie hun aantal enigszins overdreven zijn¹⁴⁷.

¹⁴⁵ A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231.

¹⁴⁶ Mogelijk is een deel van het personeel niet langer kost en inwoning verstrekt.

¹⁴⁷ Zie blz. 47-51.

TABEL 44. Verdeling van de huishoudens (in %) met personeel naar aanwezigheid van verwanten, kostgangers, West-Brabant, 1750 en 1849.

	1750	1849
alleen personeel	77	58
personeel + verwanten	13	10
personeel + kostgangers	10	31
personeel + verwanten + kostgangers	0	0
met personeel	100	100

Meer dan de helft van het personeel werkt in huishoudens met één of twee personeelsleden. Zie tabel 45. Hierbij komt duidelijk naar voren, dat er een verschuiving is van grote groepen personeel naar kleine groepen, terwijl tegelijkertijd het vrouwelijk element versterkt wordt. De helft van de huishoudens met personeel heeft slechts één persoon in dienst, zoals ook in Overijssel en Noorwegen¹⁴⁸. In Holland geldt dit voor 80% van de huishoudens met personeel; slechts in vier procent van de gevallen zijn daar drie of meer personeelsleden (zie tabel 46).

TABEL 45. Verdeling van het personeel naar omvang en geslacht over de huishoudens met personeel, West-Brabant, 1750 en 1849.

	1750		1849	
	% huish.	% pers.	% huish.	% pers.
1 knecht	24,7	} 47,0	21,5	} 55,5
1 meid	22,3		34,0	
2 knechten	5,2	} 30,1	3,2	} 25,6
1 knecht + 1 meid	22,8		16,6	
2 meiden	2,0	} 31,8	5,8	} 28,9
3 knechten	0,6		0,6	
2 knechten + 1 meid	7,4	} 13,6	5,3	} 11,4
1 knecht + 2 meiden	5,6		4,8	
3 meiden	—	} 21,5	0,7	} 19,4
4 knechten	—		—	
3 knechten + 1 meid	1,9	} 6,5	0,2	} 5,2
2 knechten + 2 meiden	4,0		4,2	
1 knecht + 3 meiden	0,6	} 13,8	0,6	} 11,7
4 meiden	—		0,1	
5 personeelsleden	2,2	5,7	1,1	3,1
6 of meer personeelsleden	0,7	2,4	0,9	5,4

¹⁴⁸ B. H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, blz. 113; M. DRAKE, *Population*, blz. 107-115; A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 231-232; P. LASLETT, *Size*, blz. 219.

TABEL 46. Verdeling van huishoudens met personeel (in %) naar het aantal personeelsleden, diverse regio's en perioden.

regio	aantal personeelsleden		
	1	2	3+
West-Brabant (1750-1849)	± 50	± 28	± 22
Overijssel (1748)	53	25	22
Noorwegen (1801)			
boerenhuishoudingen	50	27	23
keuterhuishoudingen	50	40	10
Noord-Holland (1622-1795)	81	15	4

Huishoudens met kostgangers

De bijliggers, thuisliggers, bijwoonders en kostgangers vormen een kleine groep; in één op de tien huishoudens komen zij voor. Bovendien gaat onder hen een aantal verwanten en personeelsleden schuil. In de periode 1750-1800 is het cijfer der kostgangers te laag, omdat de armenlijsten buiten beschouwing zijn gelaten¹⁴⁹. De gegevens omtrent de kostgangers dienen dan ook voorzichtig gebruikt te worden, temeer daar het kleine aantallen betreft.

In de huishoudens met kostgangers telt men gemiddeld 1,2 tot 1,3 kostgangers; 80% van hen woont in huishoudens met slechts één kostganger. Merkwaardig is het feit, dat er een omslag optreedt in de sex ratio, zoals bij het personeel. Deze is geleidelijk en komt voor in alle dorpen. Dit parallellisme versterkt de indruk, dat het in feite om één en dezelfde groep gaat.

5 *Huishoudingen naar gezinshoofdtype*

In het kort zal ik ten besluite enkele gegevens presenteren omtrent de grootte en samenstelling van het gemiddelde huishouden der verschillende gezinshoofdtypen¹⁵⁰. Dit kan van belang zijn voor theoretische beschouwingen en verklaringen. Zie tabel 47 en 48.

Huishoudens met een echtpaar (*type 1*) komen het meest voor, in ongeveer 70% der gevallen. Zij bevatten een relatief groot gezin (4,5 personen tegen gemiddeld 4,0), terwijl de inwonende groep praktisch overeenkomt met het gemiddelde. Ruim 80% van de echtparen heeft kinderen, slechts 31% kinderen boven de zestien jaar. In ongeveer één op acht huishoudens staat een weduwe aan het hoofd die kinderen in huis heeft (*type 2*). De verschillen tussen dorpen, kernen en gehuchten zijn klein, de evolutie in de tijd is miniem.

¹⁴⁹ Zie blz. 48.

¹⁵⁰ Cijfers van 1775, tenzij anders vermeld.

TABEL 47. De gemiddelde samenstelling van de huishoudens per gezinshoofdtype, West-Brabant, 1775.

	gezinshoofdtype							gemiddeld per huishouden
	1	2	3	4	5	6	7	
man	1,0	—	—	1,0	1,0	—	—	0,8
vrouw	1,0	1,0	1,0	—	—	1,0	—	0,9
kind. > 16	0,6	1,6	—	1,8	—	—	2,5	0,8
kind. < 16	1,9	1,0	—	0,9	—	—	0,2	1,5
kinderen	2,5	2,6	—	2,7	—	—	2,7	2,3
gezin	4,5	3,6	1,0	3,7	1,0	1,0	2,7	4,0
verwanten	0,1	0,3	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
knechten	0,4	0,4	0,1	0,4	0,3	—	0,4	0,35
meiden	0,3	0,3	0,1	0,6	0,3	0,0	0,5	0,35
personeel	0,7	0,7	0,2	1,0	0,6	0,0	0,9	0,7
kostgangers	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1
inwoning	0,9	1,1	0,3	1,2	0,9	0,2	1,2	0,9
totaal gemiddeld	5,4	4,7	1,3	4,9	1,9	1,2	3,9	4,9
aantal huishoudens	1.570	264	52	102	110	33	68	2.199
% verdeling	71	12	2,4	5	5	2,6	3	100

TABEL 48. Verdeling van verschillende typen huishoudens naar aanwezigheid van bepaalde huisgenoten (in %), West-Brabant, 1775.

	gezinshoofdtype							alle huishoudens
	1	2	3	4	5	6	7	
met kind. > 16	31	80	—	79	—	—	100	77
met kind. < 16	68	46	—	44	—	—	15	
met kinderen	81	100	—	100	—	—	100	
met verwanten	9	13	8	11	11	6	10	10
met knechten	26	27	10	28	18	—	28	27
met meiden	27	23	10	43	26	3	32	25
met personeel	36	35	14	49	30	3	43	36
met kostgangers	9	9	4	8	11	9	18	8,5

Zoals te verwachten heeft de weduwe vooral oudere kinderen¹⁵¹; het personeelsbestand is hetzelfde als bij de echtparen, het aantal verwanten is iets hoger. Weduwnaars met kinderen (*type 4*) treft men aan in ongeveer één op twintig huishoudens. Zij lijken in de gehuchten iets meer voor te komen dan in de kernen (in ongeveer

¹⁵¹ Dit in tegenstelling tot wat SLICHER VAN BATH vindt in Overijssel, 1748, *Samenleving*, blz. 110.

6,5 % tegen 4,5 % van de huishoudens); ook in Gilze en Standdaarbuiten ligt het percentage hoog: resp. 8 % en 9 % (in 1775). De samenstelling van dit huishouden gelijkt sterk op die van de weduwen met kinderen, doch er is één opvallend verschil: de weduwnaars hebben gemiddeld een groter aantal meiden in dienst vergeleken met de echtparen en de weduwen met kinderen (0,6 tegen 0,3). Slechts 23 % van deze weduwen en 27 % van de echtparen hebben één of meer meiden, tegen liefst 43 % van de weduwnaren. Neemt men alle huishoudens zonder huisvrouw tesamen, dan vindt men in Brabant in 30 % meiden, in Holland slechts in 23 % (zie tabel 49)¹⁵².

TABEL 49. Aanwezigheid van meiden in huishoudens met en zonder huisvrouw, West-Brabant, 1775.

	Noord-Holland		West-Brabant	
	met huisvrouw	zonder huisvrouw	met huisvrouw	zonder huisvrouw
met meid	15%	23%	26%	30%
zonder meid	85%	77%	74%	70%
N	2.296	613	2.414	283

Uit tabel 47 blijkt, dat de gemiddelde grootte van het huishouden van een echtpaar ongeveer 5,4 bedraagt, die van de weduwnaar met kinderen 4,9 en die van de weduwe met kinderen 4,7. Deze drie typen beslaan bijna 90 % van alle huishoudens en bepalen in sterke mate het totaal gemiddelde. Het huishouden van het echtpaar domineert. Laslett komt echter tot de conclusie dat de correlatie tussen het percentage echtparen en de gemiddelde grootte van het huishouden maar matig positief is: + 0,296¹⁵³.

In één op de veertig huishoudens woont een alleenstaande weduwe (*type 3*), bij wie gemiddeld genomen 0,1 knecht, 0,1 meid en 0,1 bloedverwant inwoont. Even zeldzaam is de alleenstaande vrouw (*type 6*), bij wie soms een familielid of een kostgangster inwoont. Een groot aantal van deze huishoudtypen drukt uiteraard het algemeen gemiddelde gevoelig. Het huishouden van een alleenstaande man of weduwnaar zonder kinderen (*type 5*) komt voor in één op de twintig gevallen. Het bevat veel inwoning vergeleken met de alleenwonende vrouwen: 0,6 personeel, 0,2 verwanten en 0,1 kostgangers. Bij 18 % van deze alleenstaanden is een knecht aanwezig, bij 26 % een meid (zie tabel 48).

¹⁵² A. M. VAN DER WOUDE, *Omvang*, blz. 233.

¹⁵³ P. LASLETT, *Mean Household Size*, blz. 147 en 155.

Onder het *type 7* heb ik een merkwaardig soort huishoudens geteld: de weesgezinnen. Deze bestaan uit enkele ongehuwde broers en zusters die bij elkaar zijn blijven wonen. Zij komen weinig voor en hebben tamelijk veel personeel. Dit type (bekend onder de naam *frèreche*) schijnt in Zuid-Europa tamelijk veel voorgekomen te zijn¹⁵⁴

In het Noorderkwartier en Bristol (U.S.A.) zijn sterk afwijkende verdelingen gevonden van de gezinshoofdtypen (zie grafiek 6 en tabel 29). Parallel hiermee loopt de gemiddelde grootte van de huishoudens sterk uiteen (van 3,7 in Holland tot 5,9 in Bristol). Men kan zich afvragen, of deze verschillen in gemiddelde grootte in sterke mate bepaald worden door de verdelingen van de gezinshoofdtypen. Dit is te berekenen. Als standaardgrootte van de diverse gezinshoofdtypen neem ik de Brabantse cijfers. Zie tabel 50¹⁵⁵.

De conclusie luidt, dat substitutie zonder aanpassingen aan de standaardcijfers reeds een zeer opmerkelijk resultaat te zien geeft. De afwijkingen in de verdeling der gezinshoofdtypen geven reeds een verklaring van 30 à 40% van de geconstateerde verschillen in huishoudgrootte. Het verschil in gemiddelde grootte tussen Brabant en Noord-Holland bedraagt 1,2; het verschil in de typen-verdeling verklaart hiervan reeds 0,4. De gehele verklaring kan worden gevonden door de standaardgrootten over de gehele linie een fractie te verlagen wegens een geringer personeelsaantal. Wat betreft Bristol wordt van het te verklaren verschil van 1,0 reeds 0,4 verklaard

TABEL 50. Brabantse standaardgrootte toegepast op verdelingen van gezinshoofdtypen in Noord-Holland en Bristol.

type en standaardgrootte		verdeling der typen		
		Brabant	Noord-Holland	Bristol
echtpaar	5,4	71%	56,6%	93%
weduwe (met kind.)	} 4,8	17%	22,3%	6%
weduwnaar (met kind.)				
weduwe (zonder kind.)				
weduwnaar (zonder kind.)	} 1,7	10%	20%	1%
alleenstaande man				
alleenstaande vrouw				
weesgezin	3,9	3%	1%	—
berekende gemiddelde grootte van het huishouden		4,9	4,5	5,3
gevonden gemiddelde		4,9	3,7	5,9

¹⁵⁴ P. LASLETT, Introduction, blz. 30-31.

¹⁵⁵ P. LASLETT, Introduction, blz. 78; A. M. VAN DER WOUDE, Omvang, blz. 237.

door het aanzienlijk hogere percentage echtparen. De rest van de verklaring wordt gegeven door een aanpassing van de standaard-grootte: het huishouden van het echtpaar telt in Bristol aanzienlijk meer kinderen.

IV

In het voorgaande is door de vele gepresenteerde tabellen een massa problemen opgeroepen. De descriptie lokt uiteraard de vraag uit, *waarom* is er dat structuurverschil of die uiteenlopende evolutie? Om het betoog niet nog zwaarder te maken dan het al is en om de concrete gegevens gescheiden te houden van veronderstellingen en gissingen, geef ik er de voorkeur aan in deze afzonderlijke paragraaf te trachten, vooral door vergelijking van de resultaten in Brabant met die van elders, enkele specifieke relaties te leggen tussen de huishouding en structuren en processen die haar bepalen. Het testen van deze relaties zal echter pas in een later stadium van het onderzoek mogelijk zijn.

De gemiddelde grootte van het huishouden in de zes dorpen van westelijk Noord-Brabant bedraagt 4,6 à 5,4 tegen in Noord-Holland slechts 3,7. In het Noorderkwartier blijken gemiddeld genomen minder kinderen en minder personeelsleden aanwezig te zijn. Mij dunkt dat het volgende een plausible verklaring vormt voor dit verschil. Ten eerste zijn in Brabant veel meer huishoudens met echtparen en huishoudens met kinderen dan in Holland. De oorzaak hiervan is vermoedelijk dat in Brabant de huwelijksleeftijd of de leeftijd waarop men ongehuwd het huishouden verlaat, relatief hoog is. In het meer welvarende en minder agrarisch gebonden Holland zijn de economische mogelijkheden om te trouwen of zich zelfstandig te vestigen immers gunstiger. Ten tweede bestaat er in Holland een heel andere bedrijfs- en beroepsstructuur. Men telt er vele nijverheden en industrieën, waar weinig inwonend personeel is. Bovendien is er ook een kleinere behoefte aan agrarisch personeel, omdat het een veeveeltgebied betreft. Brabant is zeer sterk op de akkerbouw gericht en heeft een grote arbeidsbehoefte wegens de intensieve aardappelteelt en tuinbouw¹⁵⁶.

Een tweede vraag die aan de orde gesteld wordt, luidt: welke krachten bepalen de evolutie van het Brabants gemiddelde van 4,6

¹⁵⁶ Zie over de Brabantse economische structuur en conjunctuur: P. M. M. KLEP, *Groeidynamiek*, passim. In de eeuw tussen 1750 en 1850 blijkt met name de introductie van de aardappel van enorme betekenis te zijn geweest, zowel demografisch (daling van de sterfte, stijging van de huwelijksvruchtbaarheid) als economisch (intensivering van de akkerbouw, stijging van de produktiviteit en de produktie in calorieën alsmede versnelling in de versnippering van het cultuurareaal).

(in 1750) via 5,4 (in 1829) tot 5,2 (in 1849)? Allereerst wijs ik op de krachtige bevolkingsgroei, die slechts tussen 1780 en 1815 getemperd wordt. De combinatie van snelle bevolkingsgroei (vooral dankzij een dalende mortaliteit en een stijgende immigratie) en een hoge huwelijksleeftijd leidt uiteraard tot een stijgend huishoudgemiddelde. In 1750 is dit cijfer wat aan de lage kant wegens de hoge mortaliteit in de jaren 1745–1748. De slechte perioden van de jaren twintig en veertig van de negentiende eeuw hebben waarschijnlijk een extra daling van de nuptialiteit veroorzaakt, aangezien het aantal thuiswonende kinderen boven de zestien jaar snel stijgt. Bovendien kan wegens de nood de inwoning enigszins zijn toegenomen.

Een van de merkwaardige resultaten van deze studie is dat de huishoudens in de gehuchten relatief groot zijn vergeleken bij de kernen (zie tabel 12). Naar mijn mening past in de verklaring hiervan grafiek 2. De door boeren gedomineerde gehuchten hebben grote huishoudens omdat er een zeker minimum aan personeel in dienst moet zijn. De kernen tellen vooral arbeiders, ambachtslieden en voorts enkele notabelen. Op de grafiek liggen de twee eerste groepen ten opzichte van de boeren meer naar links, terwijl de notabelen ergens aan de rechterzijde geplaatst moeten worden. Bovendien moet men vaststellen dat in de kernen veel alleenstaanden (typen 3, 5 en 6) voorkomen, die door hun beperkte huishoudens het gemiddelde gevoelig drukken.

Ook meen ik te kunnen constateren, dat de zuidelijke kerkdorpen (Ginneken en Gilze) grotere huishoudens hebben dan de noordelijke. Hierin kan een verschil in huwelijksleeftijd meespelen: in de heidedorpen zouden meer late huwelijken kunnen voorkomen, omdat de economische omstandigheden minder gunstig zijn dan in de vruchtbaardere polderdorpen. Misschien meer to the point is het argument dat er een belangrijk verschil is in beroepsstructuur. Bijlage 5 leert dat Ginneken en Gilze respectievelijk 40 en 56 % landbouwers tellen (in 1810), tegen Terheijden en Princenhage respectievelijk 19 % en 28 %. Grafiek 2 suggereert, dat de noordelijke dorpen links liggen van de zuidelijke, omdat zij beduidend méér arbeiders tellen, die slechts zelden personeel en verwanten in huis hebben.

Het is in dit verband bemoedigend om te constateren, dat Terheijden het kleinste gemiddelde huishouden heeft: 4,3 tot 5,2, waarin een opvallend klein deel bezet wordt door inwoning. Het constante vrouwen-overschot onder het personeel doet vermoeden, dat in deze gemeente relatief veel veeteelt is geweest, in afwijking van de andere dorpen.

Een zeer merkwaardig probleem wordt gesteld door de sterke groei van het aandeel der kinderen (vooral boven de zestien jaar)

en de gelijktijdige maar minder sterke afneming van het aandeel van de knechten en meiden. Dit schijnt een vrij unieke ontwikkeling te zijn. In Engeland en Japan vindt men een positieve (en hoge) correlatie tussen het percentage personeelsleden in de bevolking (of het percentage huishoudens met personeel) en de gemiddelde grootte van het huishouden. Het lijkt erop, dat deze correlatie ook in Brabant bestaat, doch *negatief* is. Bovendien berekent Laslett een negatieve correlatie tussen het percentage kinderen in de bevolking en de gemiddelde huishoudgrootte. In Brabant mag men een flinke positieve correlatie verwachten.

Grafiek 3 kan van dienst zijn bij de verklaring van deze schaar-evolutie (zie blz. 33). In Brabant stijgt het aantal kinderen bij de boeren. Tegelijkertijd neemt de versnippering van het cultuurareaal toe: dit betekent dat er een *shift* optreedt van bijv. lijn II naar lijn I. Naast dit bedrijfseconomisch effect moet men rekening houden met een 'proletarisering' van beroepsstructuur, waardoor het aantal beroepspersonen (arbeiders) zonder personeel relatief sterk toeneemt. Tenslotte kan men denken aan een verandering in de gewoonten onder invloed van veranderingen in het inkomen. Bezuinigingen kunnen de boeren gebracht hebben tot ontslag van de knechts en het inschakelen van eigen goedkope arbeidskrachten: de kinderen.

Het aantal uitgebreide en samengestelde huishoudens is zeer laag te noemen vergeleken met Overijssel. Waarom? Men constateert, dat in Gilze relatief de meeste verwanten voorkomen (1750–1775). Dit gaat samen met het hoogste percentage boeren in zes dorpen. Men zou dus de quasi-afwezigheid van familiehuishoudingen in de vijf andere dorpen kunnen verklaren door te wijzen op het lage percentage zelfstandige boeren. Doch in de gehuchten (waar veel boeren zijn) is het percentage verwanten nauwelijks groter dan in de kernen. Er moeten andere factoren zijn. Een belangrijk punt dat nader onderzocht zou moeten worden, is de wijze waarop de produktiemiddelen van de ene generatie op de andere overgaan. Uit het geringe aantal inwonende verwanten zou ik voorlopig af kunnen leiden dat de meeste boeren zich terugtrekken en zelfstandig ergens gaan wonen als hun opvolger gaat trouwen ofwel dat zij eenvoudigweg niet of nauwelijks de ouderdom bereiken om hun opvolger te zien trouwen. Zij moeten hiertoe toch minstens 60 jaar oud worden. De hoge mortaliteit kan aldus de vorming van familiehuishoudens tot een minimum beperkt hebben. Dit sluit echter niet uit, dat bij de meeste boeren gedurende een korte periode familie inwoont. (Cfr. de problematiek rond de ontwikkelingscyclus van het huishouden, blz. 37–39.) Tabel 1 suggereert nog een andere oplossing: mogelijk is het inkomen van de meeste Brabantse boeren dermate gering, dat zij zich geen inwonende verwanten kunnen permitteren.

Na dit betoog vol weliswaar plausibele, maar toch niet-geteste verklaringen keer ik terug tot de resultaten van het onderzochte bronnenmateriaal. De voornaamste conclusies zijn als volgt samen te vatten.

Ten eerste wijkt de gemiddelde grootte van het huishouden in in westelijk Noord-Brabant (4,6 tot 5,4) nogal af van die in het Noorderkwartier (3,7), Friesland (3,8) en het Land van Vollenhove (4,1). De cijfers van de Veluwe (4,5), het akkerbouwgebied van Overijssel (5,0 tot 5,4), het Land van Montfort (5,2) en de Antwerpse Kempen (4,6 tot 5,4) liggen daarentegen ongeveer op het Brabantse niveau. Het verschil tussen Holland en Brabant wordt gedeeltelijk verklaard door een verschil in de verdeling van de gezinshoofdtypen (zie blz. 82-83). In Brabant zijn aanzienlijk minder gebroken gezinnen en alleenstaanden dan in Holland, hetgeen mogelijk een uitvloeisel is van een verschil in de economische structuur.

Ten tweede komt de gemiddelde samenstelling van het Brabantse huishouden ongeveer overeen met die van het Land van Montfort en de Veluwe, in mindere mate met die van de Overijsselse zandgronden. In deze laatste regio blijken beduidend meer huishoudens met familieleden voor te komen waardoor het gemiddeld huishouden dan ook iets groter uitvalt. In westelijk Noord-Brabant is de inwoning van verwanten zeer beperkt. Holland kent een sterk afwijkende huishoudstructuur, met zeer weinig verwanten, veel minder personeel en ook minder kinderen dan in Brabant. Dit verschil zou samen kunnen hangen met de meer gedifferentieerde beroepsstructuur in Holland, waar een belangrijke niet-agrarische sector bestaat. Ook verschillen in bedrijfsstructuur (veeteelt versus akkerbouw) en in huwelijksleeftijd lijken van belang te zijn.

Ten derde blijkt dat de gemiddelde grootte van het Brabantse huishouden niet constant is, hoewel men de fluctuaties die tussen 1750 en 1849 zijn vastgesteld, niet mag overdrijven: het grootste verschil bedraagt 0,8 persoon per huishouden (voor de periode 1750-1829) of 18%. Hoewel demografische factoren in deze ontwikkeling zeker een rol spelen, lijkt mij de invloed van toevallige omstandigheden (oorlog, epidemie, hongersnood) en van de economische conjunctuur (fluctuaties in het gemiddeld inkomen in de landbouw) het belangrijkste.

Ten vierde levert de analyse van Brabantse cijfers een interessante tegenstelling op tussen de huishoudens in de kernen en in de gehuchten: het grootte-verschil bedraagt gemiddeld ongeveer 0,7 personen. De verklaring ligt meer dan waarschijnlijk in een onderscheid qua verdeling van de gezinshoofdtypen en de beroepen. In

de gehuchten wonen relatief minder huishoudens met een alleenstaande aan het hoofd, terwijl bovendien een relatief groot aantal zelfstandige boeren veel personeelsleden nodig hebben.

Ten vijfde blijkt uit een nadere analyse van de huishoudens der afzonderlijke gezinshoofdtypen, dat de gemiddelde grootte en samenstelling per type aanzienlijk verschilt. Niet alleen is er een duidelijk onderscheid wat het kindertal betreft, hetgeen in de lijn van de verwachting ligt, maar ook de inwoning varieert sterk. De huishoudens van alleenstaande weduwen en vrouwen zijn het kleinst (respectievelijk 1,3 en 1,2 personen tegen 3,9 à 5,4 bij de andere typen), terwijl ook het aantal inwonenden bij deze alleenstaanden opvallend klein is (respectievelijk 0,3 en 0,2 personen tegenover 0,9 à 1,2). De verschillen in de verdeling van de huishoudens naar gezinshoofdtype tussen Brabant, Noord-Holland en Bristol blijken reeds een belangrijk deel van de verschillen in gemiddelde grootte te verklaren (zie tabel 50).

Wat de internationale plaats van het Brabantse huishouden betreft, moet men vaststellen, dat er een frappante overeenkomst bestaat (met name in 1750) met het Engelse huishouden, zowel in grootte als in samenstelling (zie tabel 21). Ook de respectievelijke verdelingen van de gezinshoofdtypen lijken sterk op elkaar. Zou men aan willekeurige achttiende eeuwse voorbijgangers vragen: hoe groot is het huishouden waarin U woont?, dan zou het mediaan antwoord in Engeland hetzelfde zijn als in Brabant: zes; in Holland echter vijf, in Bristol (U.S.A.) acht¹⁵⁷.

Mij dunkt, dat het verder onderzoek zich dient te richten op het testen van gespecificeerde relaties en modellen, waarbij vooral economische variabelen de aandacht verdienen. Correlaties met veranderende beroeps- en bedrijfsstructuren lijken interessante resultaten te zullen opleveren.

Tenslotte wil ik de theorie van de ontwikkelingscyclus van het huishouden nog even in het geding brengen. De peildata geven statische inventarissen van de huishoudens, zoals zij op een bepaald moment zijn samengesteld. Laat ik aannemen, dat een huishouden in de loop van zijn bestaan verandert en dat ieder stadium zijn typische omvang en structuur heeft. Dit heeft consequenties voor de comparatief-statische analyse: er dient namelijk rekening mee gehouden te worden, dat de huishoudens in 1750 gemiddeld in een ander stadium kunnen zijn dan in 1775. In deze visie is het geen wonder, dat in 1750 minder kinderen per huishouden zijn dan in 1775: de stadia zijn in 1750 gemiddeld jonger dan in 1775, omdat

¹⁵⁷ Over deze benadering vanuit het individu, zie P. LASLETT, Introduction, blz. 40 en 54.

tussen 1746 en 1750 een abnormale hausse in de huwelijken plaats vindt.

Er is nog een tweede punt van belang. Verdere analyse van het huishouden zou zich moeten toespitsen op de studie van het essentiële moment, waarop iemand zich afsplitst van (of toevoegt aan) een huishouden. In de terminologie waarin het huishouden beschouwd wordt als een stroomvariabele, is het hoge cijfer van 1829 (5,4 personen per huishouden) vooral een gevolg van een uitstel of vermindering der afsplitsingsmomenten: men blijft langer ongehuwd of gaat na het huwelijk inwonen. Een dalende mortaliteit stelt afsplitsing uit; stijgende nataliteit vermeerdert de toevoeging; stijgende toevoeging in het gezin veroorzaakt afsplitsing van personeel, enzovoort. In een dergelijke context zal ook het probleem van de familiehuishoudingen veel duidelijker behandeld kunnen worden. Bovendien biedt de analyse van het huishouden als stroomvariabele de interessante mogelijkheid om correlaties met fluctuerende economische en demografische fenomenen na te gaan.

AANGEHAALDE WERKEN

- Almanak voor Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch 1827.*
ANDERSON, M., Household Structure and the Industrial Revolution, in: *Household and Family*, blz. 215-236.
ARMSTRONG, W. A., A Note on the Household Structure of Midnineteenth-century York, in: *Household and Family*, blz. 205-214.
Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1972.
BERKNER, L. K., The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: an Eighteenth-century Austrian Example, in: *American Historical Review*, jrg. LXXVII (1972), blz. 398-418.
Beschouwingen over de economische en sociale situatie in de Baroniegemeenten rond 1862, in: *De Oranjeboom*, jrg. XV (1962), blz. 72-187.
Bijdragen tot de algemene statistiek van Nederland, I, 's-Gravenhage, 1880.
BLANKERT, W., De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen, in de periode 1830-1859, in: *Mededeling no. 4 van de Afdeling Historische Geografie van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit, Utrecht, 1967* blz. 12-28.
BURCH, TH. K., Some Demographic Determinants of Average Household Size, in: *Household and Family*, blz. 91-102.
DEMOS, J., Demography and Psychology in the Historical Study of Family-life: a Personal Report, in: *Household and Family*, blz. 561-570.
Developmental Cycle in Domestic Groups, The, J. Goody (ed.), Cambridge, 1958.
DRAKE, M., Marriage and Population Growth in Ireland, 1750-1845, in: *Econ. Hist. Rev.*, jrg XVI (1963), blz. 301-313.
DRAKE, M., *Population and Society in Norway, 1735-1865, Cambridge, 1969.*
DUPÂQUIER, J. en JADIN, L., Structure of Household and Family in Corsica, 1769-1771, in: *Household and Family*, blz. 283-298.
FABER, J. A., *Drie eeuwen Friesland*, in: A.A.G. Bijdragen, dl. XVII, 1972.
GOODY, J., The Evolution of the Family, in: *Household and Family*, blz. 103-124.
GOORHUIS, J. J., Bavel van 1741-1805, in: *De Oranjeboom*, jrg. XVI (1963), blz. 30-56.

- GREVEN, PH., The Average Size of Families and Households in the Province of Massachusetts, in: *Household and Family*, blz. 545-560.
- Groot Placaetboek, C. CAU e.a. (ed.), 10 dln., 's-Gravenhage, 1658-1797.
- HAMMEL, E. A., The Zadruga as Process, in: *Household and Family*, blz. 335-374.
- HAYAMI, A. en UGHIDA, N., Size of Household in a Japanese County throughout the Tokugawa Era, in: *Household and Family*, blz. 473-516.
- HOFSTEE, E. W., Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland. *Akademiedagen*, 1954, blz. 59-107.
- Household and Family in Past time*, P. LASLETT en R. WALL (ed.), Cambridge, 1972.
- KLEP, P. M. M., *Groei-dynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noordantwerpsche Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850*, Tilburg, 1973.
- KLEP, P. M. M., *Enige bronnenkritische en historisch-demografische verkenningen in het bijzonder met betrekking tot het dorp Princenhage in de 18e eeuw*, onuitgegeven paper, Nijmegen, 1970.
- KOOY, G. A., *Het veranderend gezin in Nederland*, Assen, 1957.
- LASLETT, P., The Decline of the Size of the Domestic Group in England, in: *Population Studies*, jrg. XXIV (1970), blz. 449-454.
- LASLETT, P., Size and Structure of the Household in England over Three Centuries, in: *Population Studies*, jrg. XXIII (1969), blz. 199-223.
- LASLETT, P., Introduction, in: *Household and Family*, blz. 1-90.
- LASLETT, P., Mean Household Size in England since the Sixteenth Century, in: *Household and Family*, blz. 125-158.
- LOSCHKY, D. J., en KRIER, D. F., Income and Family Size in three Eighteenth-century Lancashire Parishes, in: *Journ. of Econ. Hist.*, jrg. XXIX (1969), blz. 429-448.
- MAELEN, PH. VANDER, *Dictionnaire géographique de la province d'Anvers*, Brussel, 1834.
- NIXON, J. W., Size and Structure of the Household in England over Three Centuries. A Comment, in: *Population Studies*, jrg. XXIV (1970), blz. 445-447.
- PHILIPS, J. e.a., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914*, Assen, 1965.
- RAMAER, J. C., De bevolking van Nederland sedert de tijden van de Republiek der Verenigde Nederlanden, in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland. Het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1931.
- ROEBROECK, E., *Het land van Montfort*, Assen, 1967.
- ROESSINGH, H. K., Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de 18e eeuw, in: *A.A.G. Bijdragen*, dl. XIII (1965), blz. 239-249.
- ROESSINGH, H. K., Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, in: *A. A. G. Bijdragen*, dl. XI (1964), blz. 79-150.
- ROESSINGH, H. K., *Historisch-Demografisch onderzoek*, 's-Gravenhage, 1959.
- SLICHER VAN BATH, B. H., *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957.
- SMITH, R. J., Small Families, Small Households, and Residential Instability: Town and City in Pre-modern Japan, in: *Household and Family*, blz. 429-472.
- Statistiek der Provincie Noord-Brabant, volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering*, Maastricht, 1845.
- Statistique de la Belgique, Population, Recensement général (1846)*, Brussel, 1849.
- Statistisch Tafereel der Provincie Brabant*, 's-Hertogenbosch, 1815.
- USSEL, J. M. W., VAN, *Sociogenese en evolutie van het probleem der seksuele propaedeuse tussen de 16e en de 18e eeuw, vooral in Frankrijk en Duitsland*, Amsterdam, 1967.
- VERBEEMEN, J., De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der 17e en 18e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, in: *R.B.P.H.*, jrg. XXXIV (1956), blz. 680-700, 1021-1055.
- WACHELDER, J., De gemiddelde grootte van het gezin en het huishouden in

- Limburg vanaf 1829 tot 1960, in: *Studies Soc. en Econ. Gesch. Limb.*, jrg. IX (1964), blz. 143–183.
- WOUDE, A. M. VAN DER, De omvang van samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden, in: *A.A.G. Bijdragen*, dl. XV (1970), blz. 202–241; (Engelse vertaling:) Variations in the Size and Structure of the Household in the United Provinces of the Netherlands in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, in: *Household and Family*, blz. 299–318.
- WOUDE, A. M. VAN DER, *Het Noorderkwartier*, in: *A.A.G. Bijdragen* dl. XVI (1972).
- XANTEN, H. J. VAN, WOUDE, A. M. VAN DER, Het hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700, in: *A.A.G. Bijdragen*, dl. XIII (1965), blz. 3–96.

SUMMARY

The household in Western North-Brabant: structure and development, 1750–1849

This study concerns the household of six villages in Western North-Brabant (see map 1 and table 6a). They are analyzed for five base years: 1750, 1775, 1800, 1829 and 1849. The sources for the last two years are the local returns for the decennial censuses; for the earlier years the data are based on tax records. These records, the *hoofdgeldkoghieren*, were kept year by year throughout the eighteenth century and are therefore of the greatest importance. They will permit an analysis of household size and structure on a yearly basis. All the data of the five chosen years have been transferred to punch-cards and analyzed with the assistance of a computer program developed at the Agricultural University at Wageningen.

Theories of household development in the past are still in an early stage of development although much research has been completed, notably by the *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*. Through such work it is now agreed that subjects like the occupational structure, the age at marriage, mortality and extended family customs are of primary importance in the study of the household.

The average family in Brabant can be usefully compared to that in England, particularly as regards size and composition (see table 21). Within Benelux the Brabant family is similar to that of the Veluwe (in the province of Gelderland), South Limburg, and the Antwerpen Kempen (in the Belgian province of Antwerpen). It is rather less comparable to the arable agricultural region of Overijssel since the Brabant family structure is not characterized by the presence of relatives. A striking contrast is observed with the household structure in the western and northern regions of the Netherlands (particularly North Holland, Friesland, and the livestockkrai-

sing regions of Overijssel). It is apparent that the contrast with Holland is to be explained by the more differentiated occupational structure in this less agrarian province. Other important generators of contrast are the nature of the agriculture (livestock versus arable), the size of the farms and perhaps the average age at marriage.

The average size of the Brabant household rises from 4.6 in 1750 to 5.4 in 1829, whereafter it declines to 5.2 in 1849. Although demographic factors play a role in this development, the influence of chance occurrences (war, epidemic, and famine) and of economic fluctuations – particularly as these affect agricultural income – appear to be more important. This study confirms a distinction established earlier¹⁵⁸ between the households in village centers and hamlets: in the hamlets are fewer single inhabitants and more live-in servants.

When divided by types of family head, the household averages display striking differences in both the number of children and in overall size. These differences in the characteristics of household types appear to explain a large part of the differences observed over time in the average size of all households.

Further research is necessary to establish correlations between household structure and demographic and, in particular, economic variables. It is also necessary to supplement research of a comparative-static nature with the construction of an alternative historical approach which stresses the dynamic process of change within households (the life-cycle of the family). Such an approach will be of particular use in analyzing the role of resident kin, servants and lodgers.

¹⁵⁸ H. K. ROESSINGH, *Inwonertal* blz. 90.

BIJLAGE 1.

Frequentieverdeling van de huishoudens naar grootte, in % van N en van n, West-Brabant, 1750-1849 (N=total aantal huishoudens; n=totale bevolking).

grootte	1750		1775		1800		1829		1849	
	% N	% n	% N	% n	% N	% n	% N	% n	% N	% n
1	8,6	1,9	6,3	1,3	5,4	1,1	2,7	0,5	1,3	0,3
2	13,2	5,7	12,6	5,2	13,2	5,5	11,1	4,1	13,8	5,3
3	14,4	9,4	12,9	7,9	14,5	9,0	14,3	8,0	13,5	7,8
4	15,2	13,2	15,9	13,0	15,4	12,7	15,2	11,3	15,9	12,3
5	15,4	16,8	14,6	14,9	13,8	14,2	13,5	12,6	14,0	13,5
6	12,8	16,7	12,4	15,2	13,2	16,3	12,3	13,8	13,8	16,0
7	8,8	13,4	10,5	15,0	10,1	14,6	11,0	14,4	10,4	14,1
8	5,8	10,2	6,2	10,1	6,5	10,8	7,4	11,1	7,2	11,1
9	2,6	5,1	4,3	7,9	3,7	6,8	4,9	8,2	4,4	7,6
10	2,1	4,5	2,4	4,8	2,0	4,0	3,3	6,1	2,4	4,7
11	0,6	1,4	1,0	2,4	0,8	1,9	2,0	4,1	1,6	3,3
12	0,4	1,0	0,5	1,3	0,7	1,7	1,4	3,1	0,6	1,4
13	0,1	0,3	0,1	0,4	0,4	1,2	0,5	1,2	0,4	1,1
14	-	-	0,1	0,3	0,1	0,2	0,3	0,8	0,3	0,7
15	-	-	-	-	-	-	0,2	0,6	0,1	0,2
16	-	-	0,0	0,2	-	-	-	-	-	-
N	1.915		2.199		1.588		2.389		2.745	
n	8.803		10.745		7.688		12.780		14.235	

BIJLAGE 2.

Frequentieverdeling van de huishoudens naar grootte, in % N, kernen, platteland, zes dorpen, 1775.

grootte	kernen	ge- huchten	Gil.	Gin.	Pr.	Ter.	St.	Spr.
1	9,2	4,2	8,1	6,9	3,9	11,4	1,4	-
2	16,3	10,1	8,1	11,3	16,2	15,5	9,7	2,5
3	15,7	10,9	10,3	12,1	13,1	13,0	17,2	16,7
4	15,5	16,2	19,7	13,0	17,0	15,1	17,2	10,0
5	14,0	14,9	15,8	14,9	13,3	14,4	15,9	16,7
6	10,4	13,8	11,9	13,5	10,7	12,6	11,7	19,2
7	8,7	11,8	10,6	9,7	11,7	7,1	13,8	15,8
8	5,3	6,8	6,7	7,1	6,2	4,6	5,5	9,2
9	2,6	5,5	5,0	5,7	2,9	3,7	4,8	5,8
10	1,2	3,2	2,2	2,8	2,8	1,6	1,4	2,5
11	0,6	1,4	1,1	1,4	1,0	0,9	0,7	0,8
12	0,6	0,5	0,6	1,7	0,4	-	-	-
13	-	0,2	-	-	0,3	-	-	0,8
14	-	0,2	-	-	0,1	-	0,7	-
15	-	0,1	-	-	-	0,2	-	-
16+	-	0,1	-	-	0,1	-	-	-

BIJLAGE 3.

Frequentieverdeling van de gezinnen naar grootte, in % van N en van n, West-Brabant, 1750-1849.

grootte	1750		1775		1800		1829		1849	
	%N	%n	%N	%n	%N	%n	%N	%n	%N	%n
1	11,8	3,3	9,0	2,3	8,9	2,3	4,4	1,0	3,6	0,8
2	22,1	12,2	20,1	10,1	21,0	10,8	22,7	10,5	24,3	11,3
3	17,8	14,7	17,1	12,9	18,3	14,2	16,5	11,5	14,7	10,3
4	18,2	20,1	17,8	17,9	17,6	18,2	14,6	13,6	15,6	14,5
5	12,7	17,5	14,1	17,8	12,4	16,0	13,5	15,7	12,4	14,4
6	9,2	15,3	9,3	14,0	11,0	17,0	10,4	14,5	12,2	17,1
7	4,4	8,6	5,8	10,2	5,3	9,6	7,9	12,8	8,2	13,4
8	2,7	5,9	3,9	7,9	2,8	5,9	4,6	8,6	4,4	8,2
9	0,7	1,8	1,7	3,8	1,6	3,7	3,0	6,2	2,6	5,3
10	0,2	0,4	0,9	2,2	0,5	1,3	1,3	3,1	1,2	2,9
11	0,1	0,2	0,2	0,5	0,4	1,1	0,7	1,8	0,4	0,9
12	0,1	0,2	0,1	0,3	-	-	0,2	0,5	0,1	0,4
13	-	-	-	-	-	-	0,1	0,3	0,0	0,1
14	-	-	-	-	-	-	-	-	0,0	0,1
15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

BIJLAGE 4.

Frequentieverdeling van de kindergroepen naar grootte, in % kindergroepen (%g) en in % kinderen (%K), West-Brabant, 1750-1849.

grootte	1750		1775		1800		1829		1849	
	%g	%k	%g	%k	%g	%k	%g	%k	%g	%k
1	25,8	9,6	22,9	7,8	22,9	7,9	20,1	6,2	19,5	5,9
2	27,2	20,1	24,5	16,6	26,5	18,4	22,0	13,5	21,3	13,0
3	19,3	21,4	20,8	21,2	19,4	20,2	19,7	18,1	18,8	17,2
4	14,7	21,8	14,4	19,5	15,4	21,3	14,0	17,2	16,0	19,6
5	7,1	13,1	8,0	13,6	7,7	13,3	10,9	16,7	11,8	18,0
6	4,1	9,2	5,3	10,9	4,7	9,8	6,4	11,8	6,1	11,2
7	1,3	3,5	2,6	6,3	2,2	5,4	3,8	8,1	3,7	7,9
8	0,3	0,8	1,1	3,0	0,8	2,3	1,9	4,8	1,9	4,5
9	0,1	0,2	0,2	0,5	0,4	1,3	0,8	2,3	0,6	1,5
10	0,1	0,3	0,2	0,6	-	-	0,3	0,8	0,2	0,6
11	-	-	-	-	-	-	0,1	0,2	0,0	0,2

Bijlage 5.

Beroepsverdeling van Gilze en Rijen, Ginneken, Princenhage, Standdaarbuiten en Terheijden; kernen en gehuchten, eind 1810 (Sprundel geschat).*

	land- bouwer (%)	arbeider (%)	am- bachts- man (%)	overigen (%)	totaal aantal beroeps- dragers
Gilze en Rijen	56	26	10	8	350
Ginneken	40	33	13	14	391
Princenhage	28	43	18	11	721
Standdaarbuiten	20	63	9	8	149
Terheijden	19	54	15	12	434
Totaal	33	42	14	11	2.045
Kernen	17	37	27	19	766
Gehuchten	43	45	6	6	1.279
Enkele gehuchten van Sprundel (geschat)	(25)	(65)	(5)	(5)	-

* Rijksarchief Antwerpen, P.A., J. 169. Voor een bespreking van deze telling: zie P.M.M. Klep, *Groeydynamiek* blz. 86 en verder.

Bijlage 6. Bevolkingsevolutie.

Jaar	Princen- hage	Ginneken	Ter- heijden	Stand- daar- buiten	Gilze en Rijen	Sprundel
1750	2.824	1.962	1.464	544	1.631	520
1760	3.112	2.116	1.628 ^c			
1775	3.487	2.226	1.936	734	1.879	690
1785	3.461	2.223				
1795	3.497 ^a	2.372 ^a	1.859 ^b		1.826 ^b	
1800		2.495	1.951 ^d	698	1.907	717
1810	4.081 ^e	2.671 ^e	2.080 ^e	804 ^e	2.044 ^e	
1815	4.066 ^f	2.538 ^f	1.995 ^f		2.035 ^f	
1826	4.634 ^a	2.752 ^a	2.107 ^a		2.196 ^a	
1829	4.892	2.990	2.529		2.379	
1840	5.093 ^a	3.288 ^a	2.604 ^a		2.601 ^a	
1849	5.599	3.628	2.813	1.250	2.795 ^a	930
	5.434 ^b	3.616 ^b	2.720 ^b			

^a Cijfers ontleend aan hoofdgeldkohieren. J. C. Ramaer, *De Bevolking*, geeft op resp. 3.285 en 2.142.

^b Ontleend aan J. C. Ramaer, *De bevolking*, passim.

^c Cijfer voor 1762.

^d Cijfer voor 1799.

^e Rijksarchief Antwerpen, P.A., pak J. 169.

^f *Statistisch Tafereel*, passim.

^g *Almanak voor Noord-Brabant*, 1827.

^h Ontleend aan de *Bijdragen tot de Algemene Statistiek I*.

De cijfers van 1750, 1760, 1775, 1785 en 1800 zijn ontleend aan hoofdgeldkohieren, die van 1829 en 1849 aan de hoofdellijke invullingsregisters (zie noot 53).

DE GOLDBERG-ENQUÊTE IN HET DEPARTEMENT VAN TEXEL, 1801

Meegedeeld door A. M. VAN DER WOUDE

I. INLEIDING

Het leven en werken van Johannes Goldberg zijn bekend genoeg om bij de uitgave van een resultaat van een van zijn activiteiten daaraan stilzwijgend voorbij te gaan¹. Wij kunnen ons daarom geheel concentreren op de vragen over de aanleiding, de bedoeling en de ontstaansgeschiedenis van de door Goldberg georganiseerde oudste Nederlandse bedrijfsenquête.

Reeds vóór zijn benoeming tot Agent van Nationale Oeconomie bij het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek (31 mei 1799 benoeming en beëdiging; 5 juli 1799 aanvang van de werkzaamheden) had Goldberg als zijn mening kenbaar gemaakt, dat het Agentschap o.a. daarom maar weinig zou kunnen uitrichten, omdat er geen juiste gegevens over 'volksgetal, rijkdom en bedrijf' beschikbaar waren². Het was dus te verwachten, dat op het opvullen van die leemte zijn aandacht in hoge mate zou zijn gericht. De nog in hetzelfde jaar aangevatte woeste-grondenenquête³ was een duidelijke uiting van deze gerichtheid.

Veel omvattender was echter het plan, waarmee de Agent van Nationale Oeconomie – wat de breedte van het werkkerrein betreft als een minister van economische zaken te beschouwen, maar wegens het ontbreken van politieke verantwoordelijkheid met een secretaris-generaal te vergelijken – op 16 april 1800 in een missive aan het Uitvoerend Bewind te voorschijn kwam. Een 'complete statistieke beschrijving onzes vaderlands' werd daarin nodig geacht. De kennis, die voor de samenstelling noodzakelijk is, zou op twee manieren gelijktijdig verkregen moeten worden. De eerste was het verrichten van inspectiereizen, de ambtelijke inspectie in loco; de tweede was het rondzenden van vragenlijsten, de enquête. Beide manieren van kennisgaring waren zeker niet onbekend. Economisch getinte reisverslagen waren in de achttiende eeuw welhaast een genre, met die van Arthur Young als de meest bekende. Het systematisch van overheidswege schriftelijk opvragen van statistische ge-

¹ Een voortreffelijke behandeling van zijn publieke activiteit in W. M. ZAPPEY, *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg*, Alphen a.d. Rijn 1967.

² *a.w.*, blz. 34.

³ Besluit genomen 21 november 1799; verzending aanschrijving 24 december 1799.

gevens was in die eeuw met name in de Franse, Pruisische en Zweedse administraties tot een zekere ontwikkeling gekomen. Het oorspronkelijke van Goldberg ligt vermoedelijk in het feit, dat hij deze twee manieren heeft willen verenigen tot één geheel waarin beide elementen elkaar aanvulden, inspireerden en versterkten. Met trots sprak hij gaarne van 'mijn *Systhema*'. Vermoedelijk met recht⁴.

De systematiek en nauwe samenhang tussen de inspectiereis en de enquête blijkt uit de gehele gang van zaken. In februari 1800 had Goldberg gekozen voor een driedelige onderverdeling van zijn Agentschap in commissariaten voor 1. Landbouw, 2. Fabrieken en Trafieken, 3. Koophandel, Zeevaart en Visserij. Als chef van het eerste commissariaat, dat van de Landbouw waarvan Goldberg getuget op zijn herkomst en loopbaan verreweg het minste verstand kon hebben, werd J. Kops aangetrokken. Het Commissariaat voor Fabrieken en Trafieken kwam onder leiding van H. W. Rouppe, een Rotterdams arts, die sinds 1796 een stedelijk lectoraat in de chemie en farmacie bekleedde. De post van Commissaris voor Koophandel, Zeevaart en Visserij bleef onvervuld. Het is echter duidelijk, dat de Amsterdamse makelaar en assuradeur Johannes Goldberg van mening is geweest voldoende thuis te zijn in deze bedrijfstakken om die zelf onder zijn hoede te kunnen nemen, zolang er nog geen geschikte kandidaat voor was gevonden⁵. Deze driedeling vinden wij ook terug in zijn plan om in elke stad van betekenis drie 'commissiën van correspondentie' op te richten, één voor koophandel, één voor fabrieken en één voor landbouw⁶. Ook de economische reis werd door deze drie personen, Goldberg, Rouppe en Kops, gezamenlijk ondernomen⁷.

⁴ Zappey betwijfelt dit (*a.w.*, blz. 47-48). Hij heeft echter niet onderkend, dat in Goldbergs visie de inspectiereis en de enquête nauw samenhangen en elkaars bestaan veronderstellen. Zo schrijft hij, dat tijdens de reis zelf alweer werd begonnen met de uitreiking en verzending van twee soorten nieuwe vragenlijsten, een betreffende de landbouw en een over het bedrijfsleven, 'mogelijk als reactie op de mislukking van een aantal maanden terug' (blz. 50). Uit deze op zichzelf onduidelijke opmerking blijkt, dat de interne samenhang hem is ontgaan. Zappey zoekt de verklaring in al te grote dadendrang en zegt dan ook: 'Uit Goldbergs gehele statistische werkzaamheid gedurende het jaar 1800 komt ons een zekere gejaagdheid en rusteloosheid tegemoet, die de indruk vestigt dat hij te hard van stapel liep en te veel zaken tegelijk aanvatte' (blz. 51). Ook van der Poel en Meihuizen hebben zich bij het uitgeven van de landbouwenquête en van het *Verbaal* van Jan Kops deze eenheid van conceptie niet gerealiseerd.

⁵ Wellicht zocht hij daar ook niet naar om zodoende een post uit te kunnen sparen op de hem uiterst krap toegemeten begroting van het Agentschap (zie ZAPPEY, *a.w.*, blz. 35-36).

⁶ ZAPPEY, *a.w.*, blz. 44.

⁷ Vergezeld van de hoofdamtenaar Immerzeel en een bode.

De Commissaris voor Landbouw hield een eigen reisverslag bij en verstrekke onderweg aan 'kundige particulieren' (van te voren opgestelde) gedrukte boekjes met liefst 253 vragen voor een landbouw-enquête. Het totaal der uitgereikte en ook wel toegezonden boekjes moet in ieder geval hoger dan 400 zijn geweest. Goldberg hield een reisverslag bij voor de gezamenlijke commissariaten Landbouw, Handel en Fabrieken. Formeel ging er tijdens de reis ook één gezamenlijke enquête voor deze beide laatste onderdelen uit naar de acht Departementale besturen, die deze weer naar de besturen van hun municipaliteiten (gemeenten) moesten doorzenden. Maar in de praktijk ging het hierbij wel degelijk om twee duidelijk te onderscheiden enquêtes, die gemakshalve als één geheel vanuit Den Haag verzonden werden. Allereerst waren er drie, met veel open ruimten bedrukte vellen, waarin aan de gemeentebesturen zeer globale vragen werden gesteld over de toestand en betekenis van de fabrieken, scheepvaart en handel in hun gemeente. Daarbij stond ook nog een vraag naar de aanwezigheid van gebouwen geschikt om een werkhuis in te richten. Dit laatste hield verband met het feit, dat het Agentschap betrokken werd bij het probleem van de structurele werkeloosheid en bij de eerste nationale wet op de armenverzorging van 15 juli 1800 de opdracht kreeg om te adviseren over de voorwaarden, die vervuld moesten zijn voor de uitvoering van deze wet⁸. Goldberg was met vele andere patriotten een voorstander van de oprichting van armenfabrieken. Naast deze drie eerste bladen had de enquête nog een vierde pagina. Daarop stonden tal van vragen, die door de fabrikanten zelf moesten worden ingevuld. Het was de bedoeling, dat het gemeentebestuur deze vierde pagina het benodigde aantal malen zou laten vermenigvuldigen, en ter invulling aan de fabrikanten ter hand zou stellen.

Ook deze vierbladige dubbelenquête werd tijdens de 'economische reis' verzonden. Telkens wanneer het gezelschap een departement van de Bataafse Republiek op zijn inspectietocht bezocht had, ontving het departementaal bestuur kort daarop een brief met het enquêteformulier. Op 16 juni 1800 begon de reis vanuit Den Haag in zuidwaartse richting naar Schiedam en Dordrecht in het Departement Schelde-Maas. Op 20 juli, toen het gezelschap in het volgende Departement aan het werk was, werd het schrijven met enquête toegezonden. Zo werden systematisch de acht departementen afgewerkt. Op 8 november was het gezelschap van zijn reis terug in Den Haag. Op 12 november ging het voorlaatste schrijven

⁸ ZAPPEY, *a.w.*, blz. 38-39.

met de dubbelenquête uit naar het Departementaal bestuur van Texel⁹.

Van al deze 'statistieke' bedrijvigheid van het Agentschap in de tweede helft van het jaar 1800 zijn dus de volgende bescheiden te verwachten: 1. een reisverslag met betrekking tot de landbouw, 2. een reisverslag met betrekking tot landbouw en handel-scheepvaart en fabrieken, 3. binnengekomen antwoorden op een landbouw-enquête, 4. binnengekomen antwoorden van de besturen der municipaliteiten met betrekking tot de algemene toestand van handel, scheepvaart en fabrieken, waarbij gevoegd de binnengekomen antwoorden van de fabrikanten op de vragen van pagina 4 over hun bedrijven. Inderdaad aanwezig en ook in druk uitgegeven zijn de eerste drie bescheiden¹⁰. Dat is niet het geval met de vierbladige dubbelenquête. Toch is deze naar zijn opzet de eerste nationale enquête van bedrijven geweest, waaraan de gemeentebesturen globale inlichtingen over de niet-agrarische sectoren van het economisch leven in hun gemeente hebben toegevoegd.

Voor het ontbreken van die uitgave bestaan goede gronden. In het Goldberg-archief zijn alleen de uit de departementen van Texel en van de Oude-IJssel binnengekomen antwoorden aanwezig¹¹. Dus slechts uit twee van de acht departementen. Het is mogelijk dat elders nog ingevulde vragenlijsten liggen, maar waarschijnlijk lijkt het niet. Op 5 juli 1802, twee tot anderhalf jaar na het toezenden van de enquête aan de departementale besturen, bericht Goldberg dat nog steeds niet de helft van alle gemeenten heeft geantwoord¹². Het is moeilijk uit te maken of Goldberg met die opmerking de waarheid al dan geen geweld aandeed. Maar het staat vast, dat veel meer dan alleen de antwoorden uit de departementen van Texel en

⁹ A.R.A., Collectie Goldberg no. 43. Hier blijkt ook, dat soortgelijke schrijvens op 20 juli naar het Departement Schelde-Maas, op 27 september naar de Departementen van de Eems en de Oude IJssel, en op 13 november naar dat van de Delf gingen. Kort voor 5 september ging het naar het Departement van de Rijn.

¹⁰ Het *Journal* der Reize van den Agent van Nationale Oeconomie werd (niet feilloos) afgedrukt in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 18 (1859) en 19 (1860). De landbouwkundige passages vonden een kritische heruitgave door Meihuizen in *Historia Agriculturae*, V (1959). Het *Verbaal*, gehouden door den Commissaris van Landbouw op de huishoudelijke reize van den Agent, wegens den staat van den landbouw werd in de vorige eeuw onvolledig afgedrukt in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860) en 20 (1861). Een moderne, volledige heruitgave is door Meihuizen verzorgd in *Historia Agriculturae* V (1959). De binnengekomen antwoorden op de landbouw-enquête werden door Van der Poel uitgegeven in *Historia Agriculturae* I (1953) – III (1956).

¹¹ Collectie Goldberg no. 37 en 38.

¹² ZAPPEY, *a.w.*, blz. 52.

Oude IJssel is binnengekomen. Op 28 april 1801 ontbraken nog slechts antwoorden uit 14 van de 246 gemeenten in het departement Schelde-Maas (waaronder het belangrijke Dordrecht!). Op 23 juni waren de gemeentelijke antwoorden uit het departement van de Eems compleet. Het departementaal bestuur van de Oude IJssel berichtte op 23 april 1801, dat nog slechts antwoorden ontbraken van 'eenige weinig der minst aanzienlijke gemeenten', waar geen fabrieken gevonden werden. Ook in het departement van Texel hadden eind mei 1801 vrijwel alle in dit opzicht belangwekkende gemeenten antwoorden ingezonden. Maar in de overige departementen liep de enquête blijkbaar slechter. Uit die van de Delf en van de Rijn waren op respectievelijk 19 maart en 18 april 1801 antwoorden van nog slechts 37 gemeenten binnen, terwijl het departement van de Dommel, dat in augustus 1800 de enquête moet hebben gekregen, op 2 januari 1801 slechts van 27 gemeenten antwoorden naar Den Haag zond. Van deze drie departementen ontbreken verdere berichten. Geen enkele mededeling vond ik over het departement van de Amstel¹³. Het is dus zowel zeker, dat sinds 1801 een belangrijk gedeelte van de enquête zoek is geraakt, als ook dat het antwoord nooit uit alle gemeenten is ontvangen.

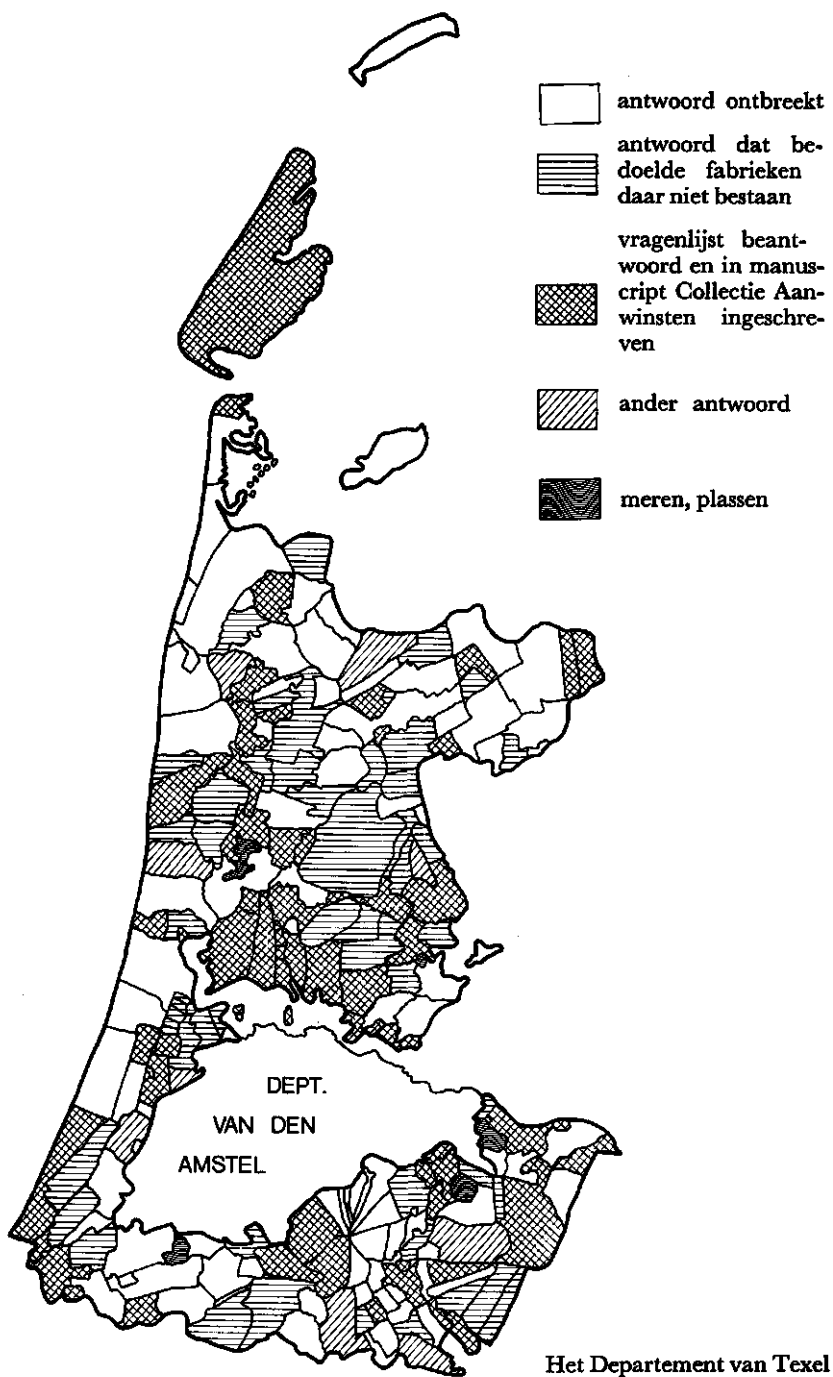
Nu behoeft dit voor de mate van volledigheid van deze enquête niet doorslaggevend te zijn. Het was immers in de eerste plaats een bedrijfsenquête van een groot aantal door Goldberg zelf opgesomde bedrijven¹⁴. Het ligt voor de hand dat in vele gemeenten deze in het geheel niet voorkwamen. Van de 125 gemeenten in het departement van Texel, waarvan in de een of andere vorm een antwoord op de enquête binnenkam, berichtten 54 dat dergelijke fabrieken of trafieken aldaar niet bestonden¹⁵. Over het algemeen zal de neiging op de enquête niet te reageren juist bij de gemeenten zonder deze bedrijven veel sterker zijn geweest dan in die gemeenten waar zij wel voorkwamen. Het niet binnenkomen van antwoorden uit veel gemeenten, maakte de uitslag voor Goldberg dus wel onzeker, maar behoeft op zichzelf nog geen buitengewoon grote onvolledigheid te betekenen.

Daar staat echter weer tegenover, dat de antwoorden, die binnenkamen uit de gemeenten die wél reageerden, vaak verre van volledig waren. Dat heeft minstens twee oorzaken: 1. onvermogen van

¹³ Collectie Goldberg no. 43. Voor een overzicht van de gemeenten in het departement van Texel, waaruit antwoorden op de enquête zijn binnengekomen, zie bijgevoegde kaart.

¹⁴ Voor deze lijst, zie hierachter de bijlage B bij het schrijven van 12 november 1800.

¹⁵ Collectie Goldberg no. 37.



de gemeentelijke besturen om aan de verlangens van het Agentschap voor Nationale Oeconomie te voldoen, en 2. laksheid of regelrechte onwil van de fabrikanten. Van wat grotere steden zoals bijvoorbeeld Leiden (en zeker Amsterdam en Rotterdam), maar vermoedelijk ook nog wel van die van iets kleinere omvang mag het betwijfeld worden of de besturen wel een overzicht hadden over de vele bedrijven en bedrijfjes, die daar waren. Waarschijnlijk moet zo de geste van het gemeentebestuur van Bergen op Zoom uitgelegd worden, die de vragenlijsten maar doorzond aan de commissarissen der gewezen gilden¹⁶. Iets dergelijks gebeurde in Rotterdam, waar het gemeentebestuur de vragenlijst niet naar de fabrikanten stuurde, maar naar de plaatselijke tak van de Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij (de voortzetting van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem) en aan het Comité van Koophandel en Zeevaart te Rotterdam¹⁷. Aldus was er min of meer bij voorbaat een grote kans, dat de enquête in de middelgrote en grote steden moeilijk aanspraak op volledigheid zou kunnen maken. Een tweede oorzaak van de onvolledigheid ligt bij de fabrikanten. Er was natuurlijk laksheid. Velen waren in deze onderneming niet geïnteresseerd of zagen er geen belang in. Zoals uit de uitgave blijkt waren er zeer velen die de hen verstrekte vragenlijst van pagina vier nooit terugzonden of oningevuld. Er was dus ook sprake van onwilligheid. Er heerste wantrouwen. Men was bang de overheid te veel inzage te geven, hetgeen wellicht fiscale repercussies zou kunnen krijgen, of men wilde fabrieksgeheimen niet prijs geven. Zo zijn er ook onvolledig ingevulde lijsten geretourneerd. Omdat noch tegen gemeentebesturen noch tegen particulieren die niet meewerkten, bij het ontbreken van sancties maatregelen genomen konden worden, viel er weinig meer te doen dan nog eens, eventueel bij herhaling, om medewerking te verzoeken. Gemeentebesturen (b.v. dat van Leiden) konden zich trouwens gemakkelijk verschuilen achter het argument van de financiële gevolgen van de enquête voor hun budget (zie hieronder).

Al met al moeten wij dus concluderen, dat de resultaten in die zin verre van volledig zijn, dat zeker niet alle gemeentebesturen reageerden en dat ook in de gemeenten waar dit wel het geval was, lang niet alle bedrijven medewerking verleenden. Een volledige bedrijfsstatistiek werd dus niet verkregen. Maar dat viel van de eerste

¹⁶ H. F. J. M. VAN DEN EERENBEEMT, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad*. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland 11 (1963) blz. 14.

¹⁷ Collectie Goldberg, no. 43.

nationale poging ook niet te verwachten. Het betekent echter niet, dat de verkregen resultaten niet buitengewoon interessant kunnen zijn voor een inzicht in de economische situatie en in het bedrijfsleven rond 1800. Wij mogen eerder stellen, dat de verkregen resultaten althans in één departement, dat van Texel achteraf boven verwachting belangwekkend te noemen zijn. Reeds een vluchtige vergelijking met de door Brugmans uitgegeven statistiek van de provincie Noord-Holland van het jaar 1816 laat dat zien¹⁸. Dit is niet alleen te danken aan het veel vollediger plaatselijke overzicht van bedrijven, maar vooral ook aan de antwoorden van die fabrikanten die wél (en soms zeer uitvoerig) op de hen verstrekte vragenlijst hebben gereageerd.

Toch zou dit resultaat vermoedelijk niet zijn bereikt als het Departementaal Bestuur van Texel zich hiervoor niet bijzonder had ingespannen. Reeds bij de woeste-grondenenquête van 1799 was dit bestuur relatief goed voor den dag gekomen¹⁹. Ook later in de Franse tijdelijken de met de departementale indelingen mee wisselende besturen altijd goed gefunctioneerd te hebben. Het Rijksarchief te Haarlem beschikt daardoor over een rijk archief uit deze periode. Wellicht is dit toe te schrijven aan een aanknopen bij de eeuwenoude administratieve en bestuurlijke traditie van het College van Gecommitteerde Raden in Westfriesland en het Noorderkwartier.

Reeds op 18 november 1800 – zes dagen na datering van Goldberg's hooggestemde begeleidingsbrief bij de toegezonden enquête²⁰ – vergaderde het bestuur over de nieuwe onderneming van de Agent van Nationale Economie en besloot de gemeentebesturen aan te schrijven in de geest van de ontvangen brief en daarbij het enquêteformulier te voegen met de bijlage, waarop de bedrijven vermeld stonden waarop de enquête betrekking had²¹. Goldberg was er in zijn schrijven van uitgegaan, dat de gemeentebesturen zoveel mogelijk zelf voor de (geschreven of gedrukte) vermenigvuldiging van de pagina 4 zouden zorgen. In gevallen, waarin de daaraan verbonden kosten niet door de gemeentelijke kas gedragen kon worden, konden de declaraties voor de vermenigvuldiging echter bij het Agentschap worden ingediend. Het departementaal bestuur onderkende kennelijk onmiddellijk, dat hierin voor onwillige gemeentebesturen een eindeloze bron voor chicaneren aanwezig was, en be-

¹⁸ I. J. BRUGMANS, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, I. R. G. P. 98 (1956), blz. 28-51.

¹⁹ ZAPPEY, *a.w.*, blz. 46.

²⁰ Hierachter blz. 108.

²¹ Hierachter de bijlagen A en B bij het schrijven van 12 november, blz. 112 en 114.

sloot tevens 'provisieel' 3.000 exemplaren van pagina 4 te doen drukken en daarvan aan de gemeentebesturen van Leiden, Haarlem, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Oostzaandam, Westzaandam, Koog, Zaandijk, Wormerveer, Westzaan, Krommenie, Assendelft, Hilversum en Laren een 'genoegzaam' aantal toe te zenden en aan de anderen 'ieder een geëvenredigt getal'. Mocht men aan meer exemplaren behoefte hebben dan diende men hiervan binnen veertien dagen opgave te doen²². Reeds twee dagen later was een niet minder patriottisch schrijven dan dat van Goldberg voor verzending naar de gemeentebesturen gereed²³.

Van de gemeentebesturen werd in overeenstemming met Goldberg's schrijven binnen één maand invulling en terugzending van de stukken verlangd. Van dat van Berkenrode kwam de eerste reactie binnen. Op 2 december kwam dit schrijven van 30 november in de vergadering van het departementaal bestuur. Hieruit blijkt, dat inderdaad op of kort na 20 november de brief met bijlagen aan de gemeentebesturen is uitgegaan. Het departementaal bestuur valt geen gebrek aan voortvarendheid in deze te verwijten. Op 2 december werd besloten een commissie in te stellen van de bestuursleden P. van Lelyveld, P. Houttuin en A. Coomans om deze zaak verder voor het bestuur te behartigen. Het is kennelijk deze commissie, waaraan wij de hier uitgegeven bron te danken hebben. Het is deze commissie geweest, die zich heeft beijverd uit zo veel mogelijk gemeenten zo veel mogelijk gegevens binnen te krijgen²⁴ en deze zo overzichtelijk mogelijk te ordenen. Vooral de van weinig bereidheid tot medewerking getuigende houding van de belangrijkste industriestad in het departement, Leiden, gaf de nodige moeilijkheden. Op 27 maart bleken 93 gemeentebesturen aan het gevraagde te hebben voldaan. De ongeveer 85 resterende²⁵ ontvingen een rappel met de opdracht binnen veertien dagen hieraan te voldoen.

Maar in Den Haag werd inmiddels Goldberg, onkundig van de moeite die men zich in Alkmaar getroostte om de enquête zo volledig mogelijk rond te krijgen, ongeduldig. Onderschatting van het werk en de tijd, die deze onderneming zouden vragen, én wellicht ook tekort aan ervaring van de zakenman met het ambtelijk appa-

²² R. A. Haarlem, Archief Dept. Bestuur van Texel, no. 222, Notulen d.d. 18 nov. 1800. Blijkens de notulen van 25 maart 1801 is het bij deze 3.000 stuks, waarvoor een rekening van f 210,- werd ingediend, gebleven.

²³ Collectie Goldberg no. 37.

²⁴ Zie o.a. de notulen van het departementaal bestuur van 27 maart en speciaal 12 mei 1801. Ook Collectie Goldberg no 37, brief van 13 mei 1801 van het departementaal bestuur aan de Agent van Nationale Economie.

²⁵ De gemeentelijke indeling van het Departement van Texel in de *Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafse Republiek van 17 nov. 1798*.

raat, waar de molens langzaam malen, hadden hem laten schrijven de gegevens binnen drie maanden van het departementaal bestuur te verwachten. Ondertussen waren er ruim vijf verstreken. Op 20 april verzond hij een briefje naar Alkmaar met de opdracht om de reeds binnengekomen bescheiden 'onverwijld, met bijvoeging uwer consideratiën aan mij af te zenden, ten einde daardoor in staat gesteld te worden, om de inzending van het algemeen Rapport mijner Huishoudelijke Reize aan het Uitvoerend Bewind, te bespoedigen'²⁶. Toen daarop geen reactie kwam, liet Goldberg op 5 mei opnieuw op toezending aandringen door middel van de Commissaris van het Uitvoerend Bewind bij het Departement Texel²⁷.

Dit was tegen het zere been van de commissie, die sinds 2 december de zaak probeerde rond te krijgen. In een wijdlopig rapport aan het departementaal bestuur geeft het op 12 mei luid van zijn ongenoegen blijk. De – gedrukte – missive van 20 april had men nog als een algemeen, tot alle departementen gericht schrijven, opgevat, ook al had de commissie reeds niet begrepen wat voor verband er zou kunnen bestaan tussen het ontvangen van de antwoorden op de enquête en het verslag kunnen doen van de reis van vorig jaar (!). Maar de brief van 5 mei kon niet anders worden uitgelegd dan als blijk van ongenoegen over de werkzaamheden van de commissie. 'Uwe commissie heeft met onvermoeide vlijt gearbeid aan den omslagtige taak, dien Gijl. haar hebt opgelegd (...). Met de bewustheid derhalven van haare ijver en vlijt ontving... uwe commissie de missive van den Agent van Oeconomie van 20 april (...). Verbazing, zeggen wij, wierd bij uwe commissie geboren opden 5e meij.' Het advies van de commissie luidde om, als de Agent van Nationale Economie dan zo'n haast had met het ontvangen van de binnengekomen antwoorden, hem deze voor zover ze er waren toe te zenden en verder de commissie bij speciaal besluit 'dilligent te verklaren' en haar te ontheffen van verdere werkzaamheden tot alle gemeentebesturen geantwoord zullen hebben. Aldus werd besloten²⁸. Goldberg ontving de ingevulde, maar ongeordende en niet van commentaar voorziene vragenlijsten²⁹ en het departementaal bestuur en

²⁶ R. A. Haarlem, Archief Dept. Bestuur van Texel, no. 225, Bijlagen behorende bij de notulen van 23 april 1801, no. 1. Uit deze opmerking van Goldberg blijkt weer eens de eenheid in zijn conceptie van de reis en de enquête. Soortgelijke schrijvens gingen dezelfde dag in ieder geval naar de departementale besturen van de Eems en de Oude IJssel (Goldberg no. 43).

²⁷ Idem, Bijlagen behorende bij de notulen van 5 mei 1801, no. 3.

²⁸ Notulen departementaal bestuur, 12 mei 1801.

²⁹ Nog in die vorm aanwezig in Collectie Goldberg no. 37. Op 17 juni 1802 werden nog een aantal nagekomen lijsten naar de Raad van Binnenlandse Zaken gezonden (Goldberg was inmiddels van het politieke toneel verdwenen). Alleen de aanbiedingsbrief is aanwezig in Goldberg no. 43.

zijn commissie namen een houding van passieve afwachting aan. In feite kwam de commissie niet meer in actie.

Tussen 2 december 1800 en begin juni 1801 heeft de commissie zeer waarschijnlijk iets gedaan, waaraan wij de bron te danken hebben, die hierbij wordt uitgegeven. De moeilijkheid van de door Goldberg opgezette enquête berust nl. voor een belangrijk deel op het feit dat uit een gemeente zowel een lijst met algemene inlichtingen over o.a. het aantal verschillende bedrijven, de toestand van de handel, enz. ontvangen werd als ook lijsten met antwoorden van onderscheiden fabrikanten. Zoals die nu nog in het Goldberg-archief aanwezig zijn, vormen deze papieren een ongeordende massa. De commissie van het departement van Texel heeft ernaar gestreefd informatie uit beide kanalen overzichtelijk per gemeente onder één noemer te brengen. Zij deed dit door alle vragen in zes groepen in te delen en de antwoorden onder zes kolommen in te schrijven. De kolommen bevatten (van links naar rechts):

1. aantal en soort van bedrijf;
2. opmerking over algehele toestand van onder 1 genoemde soort bedrijven;
3. de opmerkingen van de fabrikanten over de betreffende bedrijven;
4. mededelingen over werkhuizen voor de armen of gebouwen in de gemeente die daartoe geschikt zouden zijn;
5. opmerkingen over scheepvaart en visserij;
6. opmerkingen over de handel.

De antwoorden in de kolommen 1 t/m 3 hangen met elkaar samen, en gelden per soort bedrijf; die in de kolommen 4 t/m 6 zijn van algemene aard en gelden voor de gehele gemeente. Aangezien de inlichtingen in de kolom 3 verreweg het uitvoerigst zijn, komt in de kolommen 1-2 en 4-6 zeer veel wit voor. Daar deze vorm voor een gedrukte uitgave niet geschikt is, werden de naast elkaar geplaatste kolommen van het handschrift in de gedrukte vorm onder elkaar geplaatst, genummerd 1 t/m 6. De soorten bedrijven werden bovendien alfabetisch genummerd (a, b, c, enz....). De antwoorden 1a, 2a, 3a (1b, 2b, 3b; 1c, 2c, 3c, enz.) horen dus bij elkaar. Anders gezegd: de opmerkingen onder 2a en 3a slaan op de bedrijven onder 1a genoemd (idem b, c, enz.).

Dit door de commissie tot begin juni 1801 bijgehouden manuscript (laatst ingeschreven antwoord van de gemeente Durgerdam van 1 juni) berust in tweevoud op het Rijksarchief te Haarlem in de Collectie Aanwinsten no. 276 en 277. Het werd in 1902 aangekocht uit de auctie R.W.P. de Vries. De manuscripten zijn gelijkkluidend en hebben dezelfde pagina-indeling. Zij verschillen alleen enigszins wat betreft formaat papier en soms in spelling en gebruik van afkor-

tingen. De aanleg van twee exemplaren is vermoedelijk te verklaren uit de opzet één exemplaar voor het departementaal bestuur te behouden en één aan Goldberg over te dragen. Van dit laatste is dan om bovengeschetste redenen niets gekomen.

Goldberg is erin geslaagd om zonder de vragenlijst te uitgebreid te maken toch naar een aantal zeer interessante zaken te informeren (zie de bijlage A bij de brief van 12 november 1800, hierachter blz. 112). Voor wat de gemeentebesturen betreft vroeg hij in de eerste plaats naar de aanwezigheid van handel, scheepvaart en nijverheid; de belemmeringen die er waren en sinds wanneer; de aantallen schepen en bedrijven; binnenscheepvaart en/of zeescheepvaart; binnenwatervisserij of zeevisserij; binnen- of buitenlandse handel; hoe zijn de belemmeringen weg te nemen. Veel gedetailleerder waren de vragen die aan de fabrikanten werden gesteld. Zij hadden vooral betrekking op de gebruikte materialen en grondstoffen, de werktuigen en gereedschappen, de arbeidskracht en de lonen, de afzet van de produkten, de situatie in het bedrijf (bedrijfstak) en de middelen tot verbetering van die situatie. Van deze hoofdonderwerpen waren sommige verder uitgesplitst. Zo werd bij de grondstoffen gevraagd, van waar die betrokken werden en wat de verschillende kwaliteiten waren. De vraag naar de menging van de grondstoffen gaf soms aanleiding tot beschrijving van het productieproces (zie b.v. de steenbakkerij van Jan van der Mark te Oegstgeest). Van de gereedschappen werd naar de aantallen gevraagd en ook van welk materiaal en waar zij gemaakt werden; door plaatselijke ambachtslieden of werden zij van elders kant en klaar betrokken? Bij de arbeidskracht werd niet alleen naar het aantal gevraagd, maar ook naar vrouwen- en kinderarbeid en naar de lonen in iedere categorie. Ook naar het gebruik van vreemde arbeidskrachten. Het spreekt bovendien vanzelf, dat onder de zo vele fabrikanten die de gelegenheid kregen inlichtingen te geven er altijd de nodige waren, die buiten het kader van de gestelde vragen traden en dat daardoor allerlei, vaak waardevolle, mededelingen voor een inzicht in de situatie gedaan werden (zie b.v. de opmerkingen van J. Munnikhuizen bij zijn pelmolens te Westzaandam).

Over het geheel treft het nog volstrekt ambachtelijke karakter van de nijverheid omstreeks 1800. Het komt niet alleen tot uiting in het geringe aantal arbeidskrachten per bedrijf. Meestal ging het de vijf personen niet te boven. Het blijkt hier misschien nog wel sterker uit de opsomming van de hoogst eenvoudige gereedschappen, die in het productieproces werden gebruikt. Ook de bewerking van de grondstoffen is doorgaans zeer simplistisch. Men krijgt de indruk, dat het gereedschap nog overwegend van hout is gemaakt, alhoewel

onderdelen nogal eens van ijzer waren. Verder treft het, dat ondanks de in die tijd heersende armoede en chronische werkeloosheid hier en daar nog al eens van vreemde arbeidskrachten gebruik werd gemaakt. Ook vrouwen- en kinderarbeid kwam veelvuldig voor. Dat euvel is bepaald geen negentiende-eeuwse uitvinding geweest. Aan de ene kant is alles dus heel kleinschalig, vóór-industrieel, simplistisch, bijna primitief aandoend.

Maar aan de andere kant vallen de binnen- en buitenlandse verflechtingen van de bedrijfstakken op. De heersende oorlog blijkt toch wel een zeer grote weerslag op het economische leven te hebben. De klachten daarover zijn zeer talrijk. Als de klachten niet gaan over belemmeringen in de buitenlandse afzet van de produkten, dan is er wel iets te zeggen over moeilijkheden om aan de goede grondstoffen te komen. Het kan zijn dat men daar direct zelf mee geconfronteerd werd of dat dit indirect gebeurde; omdat er iets mis was met de leverantie van materialen, halffabrikaten of gereedschappen van toeleverende bedrijven. Klachten van deze aard zijn talrijk. Er blijkt een vrij grote mate van onderlinge verstrengeling te bestaan, die weer vrij modern aandoet. Dit geldt dan wel in het bijzonder voor de talrijke streken waarvan de grondstoffen betrokken werden. Dit loopt van Westindische huiden tot Baltische hennep. Vanzelfsprekend ontbreken de klachten over hoge prijzen en drukkende belastingen niet.

Deze in het departement van Texel binnengekomen antwoorden op de enquête van Goldberg zijn voor meerdere gebieden van wetenschappelijk onderzoek van belang. Op de eerste plaats komt zonder twijfel de economische geschiedenis. Daarbij valt o.a. te denken aan de aantallen en soort van bedrijven, de modale arbeidsbezetting in de verschillende soorten bedrijven, de benodigde grondstoffen, de produkten, de handelsbelemmeringen, de afzetgebieden, de meest bezwarende fiscale lasten. Voor de sociale geschiedenis zijn de opmerkingen over het loonpeil en over de vrouwen- en kinderarbeid het belangrijkste. Maar daarnaast zijn er b.v. opmerkingen over consumptieve gewoonten en verschuivingen daarin tengevolge van veranderde prijsverhoudingen. Voor de geschiedenis van de vóórindustriële techniek vindt men hier talrijke interessante opmerkingen over het productieproces en de werktuigen en gereedschappen die daarbij werden aangewend, de aantallen werktuigen waarmee bedrijven waren uitgerust, en soms ook over de natuurlijke voorwaarden (schoon water, kwaliteit grondstoffen, e.d.) die verlangd werden. De naamgeving van de gereedschappen is voor filologisch onderzoek van betekenis. Doordat veel namen van fabrikanten en eigenaars vermeld worden heeft deze bron ook prosopografische waarde en zal daardoor ook voor geïnteresseerden in genealo-

gie en familiegeschiedenis belangwekkende informatie bevatten. Van speciaal belang lijkt mij enerzijds een vergelijking van de opmerkingen, die op dezelfde soort bedrijven betrekking hebben. In hoeverre bevestigen die elkaar en vullen zij elkaar aan? Anderzijds kan worden nagegaan of er structurele verschillen bestonden tussen verschillende soorten bedrijven. Te denken valt daarbij aan facetten als het loonpeil, herkomst grondstoffen, plaatsen van afzet van produkten, vrouwen- en kinderarbeid, aantrekken van vreemde arbeidskrachten, klachten over malaise, e.d.m.. Bovenal is deze bron mijns inziens nuttige leesstof om met het karakter van het voorindustriële werk- en leefklimaat in Holland in de Bataafse tijd in contact te komen. Het is in dit opzicht een uniek document, waarvan ook voor andere perioden dikwijls geen equivalent bestaat. Voor het gebruik voor al deze doeleinden is een gedrukte uitgave zeer gewenst.

II. AANBIEDINGSBRIEF, VRAGENLIJST EN LIJST VAN DE TE ENQUETEREN FABRIEKEN

GELIJKHEID, VRIJHEID.

In den Haag, den 12 November 1800.

Het zesde jaar der Bataafsche Vrijheid.

De Agent van Nationale Oeconomie
der Bataafsche Republiek,

Aan
het Departementaal Bestuur van Texel.

Medeburgers:

Onder de huishoudelijke belangen des Vaderlands, wier behartiging mijner zorg is aanbevolen, behoren voorzeker in de eerste plaats in aanmerking te komen, de aanmoediging der inlandsche Fabrieken en Trafieken, benevens de conservatie en bevordering der commerciële relatiën, welke deze landen tot andere volken en tot elkanderen hebben.

Immers in de werkzaamheid der Fabrieken, is die vermogende veerkracht gelegen, die vele raderen van industrie en welvaren kan bewegen, en een land gelukkig doen zijn. Duizend handen vinden arbeid, talloze huisgezinnen brood, daar, waar men bloeiende Fabrieken vindt. Deze welvaart bepaalt zich niet alleen tot hen, die dadelijk deel in de werkzaamheden der Fabrieken zelve hebben, maar verspreidt zich in verschillende richtingen door alle kringen der Maatschappij; de kunsten en wetenschappen worden verlevendigd;

terwijl de handwerken een steeds toenemende voorspoed in den bloei der Fabrieken vinden. Zijn de inlandsche Fabrieken in aanzien, dan zien onze industriëuse naburen en gevaarlijke mededingers, zich de middelen benomen, om, ten onzen koste, door een onmetelijk debiet van waren, tot hunnent, welvaart en overvloed te verspreiden. De voortbrengsels hunner Fabrieken, die bevorens eenig voordeel boven de onze konden behalen, door eenen minderen prijs, – het gevolg van welig vertier, of slegter qualiteit – verdwijnen dan allengskens, en maken plaats voor de Fabriekwaren, door de vlijt onzer landgenoten gewrogt. De vermeerderde aftrek moedigt de Fabrikeurs aan, tot het verbeteren der qualiteiten, en stelt hun in staat, tot minderen prijs te arbeiden. De commissiën naar buiten lands vermenigvuldigen, naar mate het inlands debiet aangroeit, en dit gevolg is zo zeker, dat men het boven allen twijffel moet stellen.

Zijn dit alles derhalven de uitvloeisels van den bloei onzer fabrieken, van hoeveel belang is het dan niet, dat het Gouvernement, door gepaste middelen, dezen welstand derzelve tragt bevordelijk te zijn, met de aanmoediging van den fabrikeur, ook tevens bestaan geve, aan die prijslijke, doch helaas! te zeer verzwakte zucht voor de inlandsche fabriek goederen, en voor altijd doe verdwijnen, die schadelijke trek tot het vreemde, welke zelfs dikwils weinig kiesch is omtrend de hoedanigheid der waren, indien men slechts zeker is, dat zij niet binnen lands gefabriceerd zijn.

Zal dit oogmerk, met gegronde hoop op succes, immer bereikt worden, dan is het nodig een aanvang te maken, met naar zodanige middelen te zoeken, als, zonder andere takken van welvaren te kwetsen, de geschiktheid bezitten, om dit wenschlijk doel te treffen. De beoordeling van deze middelen, kan alleen ontstaan en geregeld worden, naar de wetenschap der voorwerpen, ter wier bevordering dezelve moeten strekken. En deze kennis kan niet oppervlakkig zijn, maar moet zich uitbreiden, tot aan de kleinste bijzonderheden zelve.

Even dus is het gelegen, met den Handel, scheepvaart en visscherijen, dezès lands, welken in een zo naauw verband staan met de Fabrieken en veel anderen middelen van bestaan. Zal het Bestuur in alle gevallen en ten allen tijde, zich in staat zien, om, ter bevordering dezer aanmerkelijken steunsels van het geluk des Vaderlands, wijze en voordelige maatregelen te nemen, dan ook is het van gewigt den staat des handels in alle zijne bijzonder wijzigingen te kennen, ten einde daarvan altijd, zo naar binnen als buiten lands, het vereischt gebruik te kunnen maken.

Niet minder verdient het armenwezen den bijzonderen aandacht des Bestuurs, en het moet, voor de rust en het geluk der maatschap-

pij van groot aanbelang gerekend worden, dat door heilzame instellingen aan de behoeftige ingezetenen werk verschaft wordt, ten einde alzo aan de eene zijde de ijverigen in de gelegenheid te stellen, om, in het voldoen aan hunnen zucht tot arbeid een eerlijk bestaan te vinden en aan den anderen kant, allen lediggang en bedelarij door kragtdadige middelen worde geweerd. En, daar dit belangrijk onderwerp thans een stuk van ernstige beraadslaging bij het Gouvernement uitmaakt, is het mij nodig te weten, of er gebouwen zijn, over welke de Gemeente Besturen tot werkhuizen beschikken kunnen, om ook hier haar maatregelen te kunnen nemen bij de eventuele in werking bringing van het armenbestuur.

En daar de plicht van mijne post, benevens mijn personeel verlangen, om mijne landgenoten de wezentlijkste diensten te bewijzen in het vak des huishoudlijken welzijns; en ook het blijkbaar intrest des Vaderlands en dat van alle gemeenten, mij aansporen, om de daartoe vereischt wordende kennis, zo uitgebreid mogelijk te verkrijgen, heb ik best gedacht, de respectieve Municipaliteiten, in wier districten zich Fabrieken, Handel, Scheepvaart of Visscherij bevinden, in de gelegenheid te stellen, om alles op te zamelen en te suppediteren, wat zij oordelen mogten, dat eenigsints in verband staat met mijne bedoelingen; ten welken einde ik eenige vraagpunten heb doen vervaardigen, welke de een meer, de andere minder, echter alle belangrijk zijn om beantwoord te worden, terwijl ik al wijders heb gemeend, Ul. te moeten doen toekomen, 235 exemplaren dier *vraag-punten*, of *tabellen*, ten einde dezelve toe te zenden aan den Gemeente Besturen, onder Ul. Departement behorende, en daarbij te kennen te geven, dat mijn oogmerk is, dat zij het model der tabelle, te vinden op de 4de bladz., doen nadrukken of copijeren, en aan de Fabrikeurs, tot invulling, ter hand stellen, en voords hunne opgaven met de ontvangen renseignementen, benevens een exemplaar der keuren of ordonnantiën, welke er ten aanzien der Fabrieken, Handel, Scheepvaart en Visscherije, bij hunne gemeenten in vigueur mogten zijn, aan Ul. in te zenden, uiterlijk *binnen één maand na de receptie van Uwl. aanschrijving*; waarna ik alle deze stukken, benevens de ophelderende bijlagen, door particulieren gesuppediteerd met Uwl. consideratien voorzien, zal tegemoet zien.

Daar ik echter heb ondervonden, dat door sommige Gemeente Besturen, ten aanzien der bovenvermelde tabelle, niet als eigenlijke Fabrieken worden beschouwd, eenige dier takken van bedrijf, welke ik oordelen, onder dezelve te moeten rangschikken, heb ik ter voorkoming van onvolledige opgaven, nodig geacht, eene lijst te doen formeren, van zodanige bedrijven, als voor Fabrieken en Trafieken te houden zijn, en van welke ik Ul. midsdien een gelijk getal als van de tabellen der vraagpunten toezende, ten einde die insgelijks, aan

de Gemeente Besturen, tot derzelve naricht, te doen toekomen.

En, daar het groot belang, 't welk zo voor het gehele land, als alle bijzondere gemeenten, in het suppediteren van de meest mogelijk naauwkeurige opgaven is gelegen, genen twijfel overlaat, of de plaatselijke besturen zullen met evenveel zèle daartoe medewerken als dezelve worden aangezocht, zo heb ik echter, op mijne reize waargenomen, dat de staat van verscheiden plaatselijke kassen, van dien beklaglijken aart is, dat aan sommige Gemeenten moeilijk zoude kunnen vallen, het impenderen der kosten (hoe gering dezelve ook mogen zijn) tot het doen afdrukken of naschrijven der tabellen voor de Fabrikeurs, vereischt wordende. Uit aanmerking waarvan, en uit hoofde van het belang der zaak, ik dienstig heb geoordeeld, om aan de Gemeente Besturen van zodanige plaatsen, de vrijheid te laten, voormelde kosten in declaratie te brengen; waarvan ik Ul. bij dezen, kennis geve, ten einde hen daarvan te verwittigen, en tevens aan te schrijven, tot het inzenden dier declaraties aan Ul., welke ik dan ook ten spoedigsten, *immers vóór primo April eerst aanstaanden*, van Ul. zal inwachten, om de gemaakte kosten aan de Gemeente Besturen te kunnen doen restituëeren. Tenzij Gijl. het voor beter en gemaklijker mogt oordelen, een aantal derzelve Fabriek Tabellen (op de 4de zijde van de *Generale Tabel* te vinden) in de plaats uwer residentie te doen drukken, en aan de Gemeente Besturen, naar mate de waarschijnlijke welvaart, toetetzenden, met vrijheid aan dezelve, om te kort komende, meerdere aan Ul. te vragen.

Voords nog moet ik Ul. betuigen, van Uwe bereidvaardige medewerking ter treffing van dit nuttig doel te vertrouwen, dat Gijl. den goeden wil der Gemeente Besturen, zo veel mogelijk, zult opwekken, dan dezelve, desnoods, met den meesten aandrang exhorteren, tot de stipte en naauwkeurige voldoening aan het door mij gerequireerde, en midsdien houden tot de onverwijde en accurate volbrenging van hunnen plicht.

Terwijl ik Ul. eindelijk moet doen observeren, dat ik thans gene informatiën nemende, nopens den staat des Landbouws in de verschillende oorden des Vaderlands, zulks nu alleen heb nagelaten, om de Gemeente Besturen door het geven eener te grote taak, niet af te schrikken om hier aan met lust de hand te slaan, of wel om somtijds het een door het ander niet te doen lijden; en dat ik mij dus het inwinnen der opgaven wegens den Landbouw tot nadere gelegenheid reserveer.

Heil en Broederschap!

J. Goldberg

Ter ordonn. van den Agent voornoemd.

Carel Webbers

BIJLAGE A

**Vragen over den Staat der
Fabrieken, Trafieken, Scheepvaart en
Handel in de Bataafsche Republiek**

Naam der Plaats:

Fabrieken en Trafieken in het algemeen

Welke Fabrieken zijn 'er, en hoe veel van ieder soort?

Welke der opgenoemde Fabrieken of Trafieken zijn min of meer in verval?

Zedert wanneer?

Door welke Oorzaken?

Werkhuizen

Zijn 'er Gebouwen, waar over de Municipaliteit tot Werkhuizen beschikken kan?

Waar gelegen?

Aan, of van 't Water?

Scheepvaart

Is op deze Plaats Scheepvaart?

Op welke Vaar-waters?

Hoe veel Zee-Schepen zijn het eigendom der Plaatselijke Rederijën?

Hoe veel Vaartuigen op de Rivieren en Binnen-Stromen?

Is derzelve getal toe- of afgenomen? en zo het laatste:

Zedert wanneer?

Door welke oorzaken?

Middelen van redres?

Welke Visscherijën zijn 'er op Zee, of de Rivieren?

Handel

Op welke Landen, of Plaatsen, buiten- of binnen Lands?

Welke beletselen zijn 'er op den aan- of afvoer der Goederen?

Middelen van redres?

**Pag. 4. MODEL VAN DE TABELLE, AAN DE FABRIKEURS TER INVULLING
TE GEVEN.**

Fabrieken en Trafieken in het bijzonder

Welke?

Standplaats?

Aan, of van het water?

Is deze standplaats nodig?

Waarom?

Eerste materialen

Welke zijn de *eerste* materialen, of grondstoffen?

Namen derzelve. Van waar aangebragt?

Welke zijn de beste?

Namen. Van waar aangebragt?

Gebruikt men somtijds nog anderen, en welke?

Namen. Van waar aangebragt?

Waarom?

Is de vereeniging en menging der *eerste* materialen volkomen, en beantwoordt dezelve in alle opzichten aan het oogmerk? of zo niet:

Welke gebrek is daar in waargenomen?

Werktuigen

Hoe noemt men de werktuigen, in de Fabriek gebruikt wordende?

Hoe veel zijn 'er van ieder soort?

Van welke Spetiën gemaakt?

Waar ter plaatse gemaakt?

Zijn ze volmaakt, of te verbeteren?

Welke is het gebrek?

Arbeidsloozen

Welke is het getal der werklieden?

Inboorlingen:

Vreemdelingen:

Mans, en hun loon door elkander gerekend.

Vrouwen, en het zelfde.

Kinderen, beneden 18 jaar.

Jongens, en 't loon.

Meisjens, en dito.

Welke verhinderingen zijn 'er aan den onbelemmerden voortgang der Fabriek?

Middelen van redres:

Afvoer

Werwaarts worden de gemaakte goederen afgezonden?

Op welke wijze?

BIJLAGE B**NAAMLIJST VAN DE VOORNAAMSTE
FABRIEKEN**

Anker- en Grof-Smederij.	Koper-Molen.
Batist-, Kamer- en Neteldoek- Fabriek.	Koussen-Fabriek.
Berlijns-Blaauw-Fabriek.	Kruid-Molen.
Bier-Brouwerij.	Kunst-Azijn-Makerij.
Bier-Azijn Makerij.	Lak-Fabriek.
Blaauwsel-Fabriek.	Laken-Berijderij.
Borax-Rafinaderij.	Lakmoes-Makerij.
Campher Rafinaderij.	Langet-Fabriek. (<i>witte en geele</i>)
Carotte-Fabriek.	Letter-Gieterij.
Catoen-Drukkerij.	Linnen-Behangzel-Fabriek.
Catoen-Spinnerij.	Linnen-Bleekerij.
Catoen-Weverij.	Linnen-Damast-Fabriek.
Chocolaat-Fabriek.	Linnen-Drukkerij.
Clavier-Makerij.	Linnen-Weverij.
Floret- en Halfzijde-Weverij.	Lood- en Hagel-Gieterij.
Fluweel-Fabriek.	Loodwit-Makerij.
Garen-, Wol-, Floret- en Zijde- -Lint-Fabriek.	Loodasch-Branderij.
Garen-Blekerij.	Loijerij.
Garen-Twijnderij.	Lijnbaan.
Gaas-Makerij.	Lijmkokerij.
Genever-Stokerij.	Lijwaat-Verwerij.
Geweer-Fabriek.	Mee-Stoof.
Glas-Blazerij.	Messe-Fabriek.
Hair-Blekerij.	Molen-maker.
Hennip-Klopmolen.	Mouterij.
Hoeden-Makerij.	Olij-Slagerij.
Houtskool-Branderij.	Papier Behangzel Fabriek.
Kaarte Fabriek.	Papier-Molen.
Kaarden-Makerij.	Passement-Fabriek.
Kamme-Fabriek.	Pel-Molen.
Kante-Fabriek.	Pergament-Fabriek.
Knopen-Fabriek.	Plateel-Bakkerij.
	Potte-Bakkerij.
	Pijpen-Makerij.

Run- en Taan-Molen.

Salpeter-Raffinaderij.

Sal-Ammoniac-Fabriek en be-
reiding der Chemische Prae-
paraten (in het groot).

Schulpzand Molen.

Snuif Molen.

Spaans-, Vries- of Bataafsch-
Groen-Fabriek.

Spelden-makerij.

Spijker-Smederij.

Steen-bakkerij.

Sterk-Water-Fabriek.

Stoelen en Meubel-makerij.

Stijfzel-Fabriek.

Suiker Rafinaderij.

Suiker-Molen.

Tabakspin- en Kerkerij.

Tapijt-Fabriek.

Tegel Bakkerij.

Tras-Molen.

Touw Slager.

Traan-okerij.

Verf-Molen

Verlakkerij (in 't groot).

Vermillioen-Fabriek.

Vernis- en Terpentijn-
Makerij.

Vingerhoed-Makerij.

Vlas-Spinnerij.

Vloerkleden-Fabriek.

Vol-molen.

Wasch-Bleekerij.

Wind- en Water Koper-Molen

Wit Leer-Loijerij.

Wolle-Weverij.

Wol-verwerij.

Wolle-Spinnerij.

Wijn-Azijn-Fabriek.

IJzer-Gieterij.

Zaag-Molen.

Zeemleder-Fabriek.

Zeepziederij.

Zeven-Makerij.

Zout-Keten.

Zwavel-Raffinaderij.

Zijde-Spinnerij.

Zijde-Verwerij.

Zijde-Weverij.

Zijlboek-Makerij.

III. DE BINNENGEKOMEN EN IN HET MANUSCRIPT VAN DE COLLECTIE AANWINSTEN (R. A. HAARLEM 276 EN 277) VERWERKTE ANTWOORDEN OP DE ENQUETE IN HET DEPARTEMENT VAN TEXEL³⁰

NEDERHORST DEN BERG

1. a. Een houtskoolbranderij.
b. Twee hoepelbuigerijen.
2. a. De houtskolenbranderij is in verval sedert 1795, omdat er geen debiet is, doordien er geen buskruid gemaakt wordt als voorheen, wordende de houtskoolen daartoe geëmployeert.
b. —
3. a. De houtskolenbranderij is even buiten t dorp Nederhorst den Berg aan t water, de ordinaire rijweg tussen beide, welke standplaats nodig is als zeer gelegen tot af en aanvoer van goederen. — De eerste materialen zijn hout van onderscheide soorten uit ons gewest. — Welke de beste zijn zal als nog onbeantwoord blijven, terwijl het van een fabrikteur niet te vergen is omdat deze bewerking niet op dezelfde wijze wordt behandelt. Het gebruik van andere mede onbeantwoord. De genoemde materialen voldoen aan 't oogmerk, dog als men het hout niet gaar brandt deugt het voor geen kolen. De werktuigen zijn ijzere vorken, loeten, tregters, manden, kruijwagens, doofpotten en platte schoppen; waarvan men heeft zo veel als men wil gebruiken. — Alles gemaakt van hout, ijzer en koper. — In de provincie waar men op de minste prijs te regt kan komen. — Zijn te verbeteren. — Dog anders geen gebrek dan het vermaken van de doofpotten. — Het getal der werklieden is onderscheiden, na er werk is; zijnde inboorlingen, mans, verdienen f 2:— per dag. — De verhinderung is dat de fabrikteur geen werk heeft; waarin de vrede redres zou geven. — De goederen blijven in ons land en worden met schepen afgezonden.
b. —
4. Een aan het water.
5. Sterke passage op de rivier de Vegt; het getal der vaartuigen op de binnenwateren kan niet bepaald worden. Er is visscherij op de rivier de Vegt en de Veenpolders.

³⁰ Bovendien werd door de gemeenten Middellie, Kamerijk, Hoogwoud en Aartswoud, Hem en Venhuizen, De Loosdrechten, Nieuwerkerk, Castricum, Warmenhuizen, Vleuten en De Meern per brief meegeedeeld, dat de bedoelde fabrieken aldaar niet voorkwamen. Deze brieven bevinden zich in de Collectie Goldberg no. 37.

6. Binnen s'lands, welks beletselen dat men niet vrij uit die Provincie³¹ naar die van Holland mag vervoeren.
Redres de vrije uit en invoer van t eene gewest naar t andere.

ALKEMADE en wel bepaaldelijk aan de Oude Wetering

1. a. Een zaagmolen.
b. Een lijnbaan of touwslagerij.
2. a. Zijnde een paltsrok.
b. Op welke geen zwaarder touw geslagen wordt, dan geschikt is tot want voor schepen op de binnenwateren varende.
Beide voorsz. trafiquen behoren aan particulieren en worden tamelijk aan den gang gehouden.
3. a. –
b. –
4. Geene.
5. Aan de Oude Wetering is eene aanhoudende doorvaart vice versa. En scheepvaart op de Haarlemmermeer naar Haarlem, Leijden en Amsterdam. Op de rivier de Dregt op Amsterdam. De Braasemmermeer over en vervolgens naar Gouda en elders.
6. –

BROEK OP LANGEDIJK

1. Een linnenweverij.
2. –
3. Gelegen in het midden van de plaats, aan het water. De eerste materialen zijn vlas uit Noordholland. Er zijn twee weefgetouwen van hout gemaakt, dog onbekend waar. Het getal der werklieden is drie, inboorlingen, waar van 2 mans wier loon is drie stuivers voor ieder el linnen en eene vrouw wier loon in het bovenstaande begrepen is. Het debiet bepaald zich tot de plaats.
4. Een in het midden van de plaats aan het water.
5. De scheepvaart is op binnen en buitenstroomen, naar Amsterdam. Het getal der vaartuigen zestien.
6. Op Alkmaar, langs de Zaan en Amsterdam. De ondiepte der gronden tussen Broek en Alkmaar is een beletsel aan den handel t welk door het verdiepen der vaart zoude worden geresseert.

³¹ Bedoeld wordt de voormalige provincie Utrecht. Het opheffen van de gewestelijke indeling gold niet op fiscaal gebied, zodat de provinciale heffingen op de in- en de uitvoer nog als vóór 1795 bestonden.

VREELAND

1. Twee catoen fabriquen.
2. Zijn niet in verval.
3. De eene gelegen in de stede Vreeland en onder Kortenhoef, gedeeltelijk aan en van het water, welke standplaats nodig is omdat catoendrukkerijen aan water en land moeten gelegen zijn om te spoelen, bleeken en droogen. De eerste materialen zijn verfwaaren; de werklieden mans en jongens naar bekwaamheid beloont. Door het brakke water uit de Vegt te weeren, door eene verbetering aan de sluis te Muijden, zou de fabriek voordeel verkrijgen, welks afvoer naar alle plaatsen geschied meest met wagens, ook met schuiten langs de Vegt. De eigenaar is Hooghart en Co.
4. –
5. Eén veerschipper op Amsterdam en Utrecht langs de rivier de Vegt.
6. Op Amsterdam, Utrecht en Zaandam.

LANG EN CORTER AAR

1. Een leerloij- en touwerij.
2. Waarin geen verval.
3. Gelegen te Langeraar op het water in een binnenpolder; die standplaats nodig ten gerieve en gebruik van omleggende leergebruikers. De eerste materialen zijn huijden en vellen van beesten, run (aangebragt van Leijden), kalk, traan (aan-gebr. van Amsterdam), smeer (van omleggende plaatsen). De werktuigen voor de zeem en leertouwerij: vleesmessen, vleesboomen, schaaft ofte witmes met deszelfs boom, slegtman met deszelfs tang en raam. – Gemaakt van hout, ijzer en staal te Langeraar zelve. – Het getal der werklieden is twee mans knechts, inboorlingen, verdienende daags 20 stvs. – De afvoer is naar de omliggende dorpen en plaatsen met de veerschuit en kleine vaartuigen.
4. –
5. –
6. Peulen, doperwten en andere veldvrugten worden hier in menigte geteeld en meestal naar Amsterdam, langs de Aar en Amstel, ter markt gebragt. – De andere producten als graanen, boter, kaas, etc. worden meestal naar Leijden ter markt gebragt.

NOORDWIJK

1. Twee touwslagerijen.
2. De eene behoort aan Jan Glasburg, de andere aan Jan Langeveld; zijn zeer in verval zedert den oorlog met Engeland doordien de visserij belemmert is.
3. Die van Jan Glasburg staat te Noordwijk-binnen van het water, omdat de baanen lange laanen, welke bij deze standplaats gevonden worden, vereisschen. De eerste materialen zijn hennip en teer, de Koningsbergsche, Rigasche en Petersburgsche hennip is de beste; men gebruikt ook inlandsche omdat men allerhande touwwerk moet maken. De vereeniging der materialen is volkomen, men heeft er geen gebrek in ondervonden. – De werktuigen zijn wielen, stellen, sleden, blokken, tollen, enz. Schragen, draaijzers, een teerketel, enz., waarvan men heeft zo veel als nodig is, te Noordwijk van hout en ijzer gemaakt. – Het getal der werklieden is een meesterknecht, zes knechts, twee jongens, alle inboorlingen, verdienende de mkn. 1 gulden daags, de knechts 13 stvs, de jongens 4 stvs. De belemmering is dat de visscherij niet vrij is. – De afvoer naar Noordwijk aan Zee, Catwijk, Scheveningen, Zandvoort, per schuit en per as. Die van Jan Langeveld is gelegen aan en van het water, aldaar werken een meesterknecht, drie knechts, twee jongens.
4. –
5. Op de Noordzee; zijnde aldaar agttien zeeschepen het eigendom der plaatselijke rederijen, welker getal niet is toe nog afgenomen. De visscherij is de gewoone, welke op alle zeedorpen plaats heeft.
6. De gemelde agttien koopvaardijsschuiten. – Vaaren alle op Embden. – De oorlog veroorzaakt beletselen, door de vrede alleen weg te nemen.
- 5-6. Op de visscherij of handel zijn geene keuren of ordonnantien.

OESTGEEST EN POELGEEST

1. a. Een lijmkokerij.
b. Twee molenmakers.
c. Een steenbakkerij.
d. Een tegelbakkerij.
e. Een traankokerij.
f. Een volmolen.
g. Twee houtzaagmolens.

2. a. Niet in verval.
- b. –
- c. –
- d. –
- e. –
- f. –
- g. –
3. a. Toebehorende de Wed^e Meesters gelegen onder Oestgeest aan het water, t geen nodig is om het wasschen. De eerste materialen zijn koepooten van de boeren aangebragt. – De werktuigen zijn te veel om te noemen. Het getal der werklieden is onbepaald, het zijn inboorlingen, mans, en verdienen door elkander gerekent $4\frac{1}{2}$ gulden. – De verhinderingen zijn als het niet droogt en als het vriest. – De afvoer naar alle plaats.
- c. Jan Krook en Jan van der Gaag niet ingevuld.
- b. Toebehorende Jan van der Mark gelegen op de hooge Morsch onder Oestgeest, aan het water, t geen nodig is om de afscheping. – De eerste materialen zijn kleij en zand, wel te verstaan niet gemengt, het zand om het kleven te beletten. De kleij wordt uit het land in de staal aan de steenbakkerij gebragt en het is best wanneer die alle jaar in den winter vers aangevaren wordt. Het zand behoort van het beste scherpste te zijn, voorheen best uit de Catwijkse geeste te krijgen. De beste soort van kleij is die tussen het magere en het vette in is, want de zwaarste kleij kan tegen de lugt niet; wanneer men die niet krijgen kan moet men magere en vettere door elkander werken, dog zo dat de magere er niet te dik door komt. De vereeniging en menging is nodig om een goede klomp leem te maken voor een steen. De kleij moet eerst gewatert worden. Met water doorgezogen zijnde en een uur in het water gestaan hebbende, wordt de kleij met een schop los gemaakt, met de voeten getreden en taaij doorgeslagen, vervolgens weder omgezet en laten droogen. Kan dan wel een week zo blijven en verbeterd, mits met rietmatten gedekt om tegen het sterk opdroogen van de lugt bewaard te blijven. Moet naderhand weder doorgeslagen worden, want om een goeden steen te maken kan ze niet vers bewerkt worden. De kleij moet vervolgens in de plaats ingereden worden met een kar, die van zelve valt. Door de dreun van het vallen zet de kleij vast in elkander en wordt vervolgens met een plank nog vaster ineen nedergeslagen en met de handen gemaakt tot klompen van $1\frac{1}{2}$ steen grootte. – De werktuigen zijn steenvormen, plaamen, kleijkar, kruijwagens, bakwagens, schoppen, overslaschoppen, bakplanken, planken, vletschouwen en rietmatten tot dekking van

de steenen. Van de steenvormen zijn 8 in gebruik; voor het afschepen heeft men 8 à 12 aanhaalwagens; 2 opsteekschoppen, 2 schoffelschoppen, 4 overslaschoppen, 2 karreschoppen; deze zijn alle zeer dun van hout gemaakt met eenig beslag van ijzer; kleijspaan van zes duim. — De steenvormen en de houte kleijschoppen worden te Woerden gemaakt; ook heeft men nog 2 vormtafels, 2 vormtobben, 4 kisten, 4 emmers, 8 platen, 2 vormbakken, aschklaauwen en aschschoppen. In de gereedschappen is geen gebrek als ze op de maat van het werk gemaakt worden, de steenvormen moeten niet scheel zijn en de schoppen een weinig gespannen. — Het getal der werklieden, alle inboorlingen, is 26 jong of oud, als 2 steenvormers, daggeld f 2:— als het droog weder is in den zomer dat zij werken kunnen, en daarboven kermisgeld; 8 jongens of meisjes onder de 18 jaaren om de steenen af te dragen 9 à 10 st. p. dag; 2 schabullen 7 st. p. dag; 2 kinderen steensnijden 3 st. p. dag; 4 vrouwen voor het steenopzetten 8 st., 3 aanhaalders of afslagers 1½ st. van ieder opzetsel zijnde 4½ duizend steen, afslaan en aan tas zetten ½ st. p. 1000 steen; 2 steeninkruijers 4 st. van ieder opzetsel; 2 aardemakers f 1:10 p. dag; 1 man om kleij te karren f 1:10 p. d.; 2 opstekers of leembonkmakers 20 à 22 st. p. dag. In den zomer worden 60 à 70 dagen (naar de ovens groot zijn) steen gemaakt; ieder dag steen is 12100 steen. — De verhinderingen zijn: gebrek aan volk, want die het werk van jongs af niet geleerd hebben zijn er ongeschikt toe; en de grootte duurte der lange, bijzonder Groninger, turf. — De afvoer is naar alle plaatsen, te sloop. — De steenen worden geleverd volgens prijscourant. Wijders betoogt de steenbakker het nadeel van ouden steen te laten verwerken, zo voor zijn trafiek, als voor t gemeene land, wegens de pacht, die van de oude niet betaald wordt, ook voor het debiet der turf; zijnde de afbraak nuttig voor de zeedijken.

d. Leendert van Konijnenburg oningevuld.

e. J. Kouwenberg van Twist oningevuld.

f. Toebehorende Arij Kramer. Een wolle laken, carsaijen en baaijen vulderij, staande de molen onder Oestgeest ¼ uur van de stad Leijden, aan het water, eene volstrekt nodige standplaats, omdat al dit werk met water verricht wordt; de eerste en onontbeerlijke materialen zijn volaarde aangebragt van Gent, Spaansche zeep van Amsterdam, pis en water uit Leijden. De werktuigen zijn stampers en kommen van ieder soort elf, naar bevinding onverbeterlijk ter plaatse zelve gemaakt van ijke, ijpe en greenenhout. — De werklieden zijn inboorlingen een baas en vier knechts, wier loon is circa f 5:— à f 5½ per week. —

De afvoer geschied per schuit of schip van de gevolve goederen van en naar Leijden, s'Hage, Delft en s' Bosch.

- g. De eene toebehorende J. & J. Bronsgeest, staande onder Oestgeest aan t water, t geen nodig is tot transporterling naar en van de molen en ligging van het ongezaagde hout. – De werktuigen zijn zaagen, handboomen, spijen, klugten, zet- en kanthaaken, klaauwen, kettlinge en reepen, mookers. De zaagen worden in Duitsland gemaakt en hebben het gebrek van dubbeld tandig te zijn, de overige in de Republicq. De werklieden zijn vier man inboorlingen door een verdienende f 6:– (p. week), ook wel 10 st. meer of minder. De beletselen zijn boomgewassen en betimmeringen.

De andere J. C. van Straaten mede aan het water. Als materialen opgegeven ijke, denne, greene, boeke balken in soorten aangevoerd van den Reijn uit Duitsland, Wezel, Hamburg, Braband; greene en vuure balken uit de Oostzee van Riga, Stettin, Nerva, Dantzig, Memel, Pinau, Zweden, Noorwegen; ijke, ijpe, boeke, essen, linde, abeele, binnenlandse boomhout; de beste zijn ijke en denne van den Rijn, item boeke; greene en vuure van Riga; ijpe, esse, linde, abeele binnenslands. De werktuigen: zaagen, hangsels, kluchten, spijen, krammetjes, pootjes, opsteker, zaagevijl, puntvijl, mesvijl, zetijzer, balkijzers, schulpkrammen, balkkrammen, zetkrammen, balkklaauwen, pikkers of kattedklaauwen, vlotspijkers, vlotkrammen, fret, koevoet of handboom, wigge, bes, nijptang, hakbijtel, drijfbijtel, koubijtel, spijkersoeker, mokers, hamers, aambeeld, snik, strijkvijl – alles van ijzer. Schotels, blokken, dompblokken, wiggen, handspeken, zethaaken, trekhaaken, pik of slaghaaken, kelderwinne, maathouten, mostertpotten, rolbanken, knijpspeken, kanthaaken, zaaghoutjes, vinke of schijhoutjes. De molenzagen en kelderwinnen worden te Remscheid in Duitsland gemaakt. De werklieden 4 à 5 inboorlingen; het loon van de mans f 6:– à f 6:10 p. week. De jongens onder de 18 jaar 20 à 30 st. – De afvoer binnen en buiten 's lands.

4. –
5. –
6. –

HET EILAND TEXEL

1. a. Twee pelmolens.
b. Een vernismakerij.
2. a. –

- b. Welke ofschoon gering te noemen, nogtans uit hoofde der be-
kwaam en werkzaamheid van den eigenaar alleen aan genoeg-
zaame vermogens en aanmoediging ontbreekt om anderzins
aanmerkenswaardig genoemd te worden.
3. a. –
b. –
4. Drie geringe werk- of spinhuizen plaatselijk aan Oosterend,
Burg en Hoorn; behorende het eerste aan de Gereformeerde
Diaconie en algemeene, dog de 2 laatste alleen aan de Gere-
form. Diaconie armen, in de eerst en laatste wordt tot onder-
houd der armen hennip gesponnen, dog de tweede staat ze-
dert de invasie der Engelschen in 1799 stil. Het eiland niet
doorsneden zijnde, zijn nogtans opgenoemden werk- of spin-
huizen nabij de zee gelegen.
5. De scheepvaart is alleen op de Zuijder Zee en binnenwateren
van deze Republiqk met kleine vaartuigen. De vaartuigen zijn
8 tjalken en ligters, 34 kaagen, 7 buiten lootsschuiten, 26 binnen-
loots dito, 61 oesterkaagen, 30 vis- en andere kleine schuitjes.
Zedert 1795 en 1796 is het getal der ordinaire kaag- en lig-
terschippers eenigzins vermindert, waarvan de overgeblevene
nog maar een gering bestaan hebben door de weinige scheep-
vaart en commercie, waarin eene gewenschte vrede en her-
leving van de koophandel redres zou zijn. Er is de Oestervis-
scherij en de visscherij met kleine visschuitjes van ordinaire
zeevis.
6. Op Hamburg en Amsterdam met Texelse Oesters, alsmede
ook met groene Texelse kaas op verscheide plaatsen binnen
deze Republiq; terwijl de schaapenwol en lammeren, die
alhier een voornaam product uitmaken en wel degelijk als
een tak van commercie mag worden aangemerkt, veel naar
Leijden worden gevoert. Beletselen zijn er zeer weinige.
Ter opwakkering van de weinige fabriquen en ter aanmoe-
diging van alles zoude van veel aanbelang zijn, zo er een vaart
van den Burg als het middelpunt des Eilands naar de haven
beoosten het Oude Schil, ging, welke met weinige kosten kon
gemaakt worden.

KOEDIJK EN HUISWAARD

1. Een spinbaan.
2. Waarin kinderen van gealimenterde werken moeten, op poe-
ne van geen alimentatie; op den duur goed bevonden, en niet
tegenstaande t geringe loon voordelig. – De schoolmr. geeft
er tevens les in t spellen en lezen.

3. Op het zuideinde van Koedijk aan de trekvaart, is de Spinbaan, waarin van zekere stof *stot* genaamd, afkomstig van hennip, gaaren wordt gesponnen tot fabricering van zeildoek; welke stot van Crommenie wordt aangevoert. Er zijn 8 à 9 spinnewielen te Alkmaar van essenhout zeer goed gemaakt. – Tegenwoordig is het getal der werkende personen 20 à 25 jongens en meisjes, wier loon ongelijk is maar voor 22 is het per week dooreen f 11:–. Het garen, dat met de gewoone schuit weder naar Crommenie terug gevoert wordt, moet zeer egaal en goed gesponnen worden, anders weigeren de leveranciers werk te geven.
4. –
5. –
6. –

WORMER

1. a. 20 Olijmolens.
 b. 1 Papiermolen.
 c. 7 Verwmolens.
 d. 1 Hennipklopmolen.
 e. 2 Schulpzand of asmolens.
 f. 2 Houtzaagmolens.
 g. 1 Snuifmolen.
 h. 2 Zijldoekmakerijen.
 i. 1 Buillakenmakerij.
 j. 2 Molenmakers.
 k. 2 Potasbranderijen.
 l. 1 Stijfzelmakerij.
2. a-1. Alle min of meer, maar bijzonder de zijldoekmakerij in verval zedert veele jaaren door den oorlog.
3. a. –
 b. De papierfabricq te Wormer toebehorende M. Schouten en Comp. van Wormerveer bestaat im 2 witte, 1 blaauwe en 1 basterde kuijpen; dezelve staat aan het water hetgeen zeer noodig en dienstig is: 1° tot gemak van aan en afvoer, en 2° omdat tot de fabricq zo tot wassching, breeking en menging der lompen, alsmede tot menging der lompen en blaauwsel een zeer groote hoeveelheid water vereischt wordt; zo als ook tot de maaking van het papier zelve en eindelijk tot de lijmerij, waardoor het eerst geschikt wordt om op te kunnen schrijven en drukken. – Materialen: 1° oude vodden of lompen, touw en zijldoek, buijsenwandt en papiere snippels, aangebragt uit onze Republijcq, Braband, Munsterland, van den Rhijn en

elders; 2° blaauwsel, raap- of lijnolij en turf uit die environs; 3° a. competitiehout, b. aluijn beide van buitens' lands, c. gemaakte of ongemaakte lijn of lijmvleesch meest van binnens' lands aangevoerd. – De beste lompen zijn van vlas of hennip. – Andere materialen voldoen niet zo goed aan het oogmerk. – De vereeniging en menging is wel is waar onvolkomen, dog is noodzakelijk omdat ieder partij, diverse soorten uitlevert, verschillende zo in fijnte, couleur, als sterkte, en men geen sterk en onsterk onder een kan maalen, wijl het laatste dan te leur zoude gaan; nog ook ieder afzonderlijk verwerken omdat het sterke te smeurig en het onsterke te breekbaar of te onhandelbaar is. – De gebreken zijn en blijven veelvuldig, deselve konden dikwerf voorgekomen worden, dog komen meesten tijde slegt met den interest overeen, dat tog het voornaame but van den fabriqueur uitmaakt; dog dit zoude kunnen verholpen worden door de fabrieken te ontlasten van drukkende en nog dreigende impositien als waaggeld, etc. Te meer daar het aan veelen overbekend is hoe weinig dezelve renderen en bepaaldelijk uit hoofde van dien meer en meer moeten vervallen, te meer daar overal buiten s'lands papierfabrieken worden opgericht. – De werktuigen zijn 4 maal-, 2 roer-, 1 water-bakken, 4 maal en 2 pletrollen, 1 kapperij; 4 werk-, 2 lijn- en diverse andere kuijpen; 13 perssen; 1 lijnketel; diverse pompen, vormen en vilden onbepaald, naarmaate men veel of weinig soorten van papier maakt. – Alles van hout, ijzer, steen, metaal, koper, lood, blik, carsaaij, zijldoek, etc. om de omgelegen plaatsen gemaakt; de carsaay die zij veel gebruiken thans te Leijden of te Hilversum, voorheen kregen zij die uit Engeland. – De gebreken, schoon dagelijks verbeterd wordende zijn echter te veel om te noemen, thans inzonderheid door de tijdsomstandigheid, gebrek en schaarsheid aan zommige materialen en om de hooge prijzen en slegter qualiteit. Ook bevalt de inlandse carsaaij zo goed niet als de Engelsche, schoon ze tog de laatste tijd beter gemaakt wordt. – Werklieden 60 persoonen alle inboorl. als 23 mans loon dooreen f 6:– p. week, 13 vrouwen f 2½ à f 3½, 9 kinderen f 2½ à f 3:–, 9 jongens 3 à 6 st. per dag, 6 meisjes f 1½ à f. 2:– p. week. Belemmeringen: 1° het verbod van den uitvoer van lompen uit de Fransche Republiek en wel meest uit de door hun overwonne landen; 2° de zwaare belasting op den invoer van papier in Frankrijk en Engeland; 3° de op 11 Novb. 1800 genomene resolutie om van lompen en oude vodden het waagrecht in te vorderen; 4° de impost op de turf. – Middelen van redres: 1° bij het Fransche gouvernement den vrijen uitvoer der lompen van en of den Rhijn en

uit Brabant te bewerken; 2° daar te stellen gelijke belasting op het Fransche en Engelsche papier, inzonderheid op het Fransche dat in groote menigte wordt ingevoerd of vrijstelling wederzijds; 3° te bewerkstelligen dat ingetrokken worde de op 11 Novb. 1800 genomene resolutien wegens het waaggeld der lompden, en 4° bevrijding voor de fabriquen van den impost op de turf. – Afvoer: naar binnen en overal buiten s'lands met schepen, schuiten, wagens en karren.

- c. –
- d. –
- e. –
- f. –
- g. –
- h. –
- i. –
- j. De eene molenmakerswerf is van Klaas Witbaard gelegen aan t water.
- k. –
- l. De stijfzelmakerij gelegen aan de Wormerringdijk aan t water voor de afscheping, alwaar van Oldamptse, Koningsberger en voorlandse tarwe in kuijpen en bakken in Noordholland van hout en ijzer gemaakt door drie inboorlingen voor f 18:– tezamen gewerkt wordt. De belemmeringen zijn de zwaare impostie op gemaal, waag, en turf en de invoer van buitenlandse stijfsel.
- m. Een lintrederij van Willem van Bloemendaal, alwaar van zijde en garen, lint gemaakt wordt dat de boerinnen op de mutsen dragen, op weefgetouwen met passementgereedschappen, welke in 3 soorten te verdelen zijn: passementen, satijn en fluweel. Gereedschappen waarop gemaakt kunnen worden goude en zilvere linten, g. en z. passementen, satijne linten, ledikant centuren, galonnen etc. Er is een werkman baas en knegt. De belemmering van deze fabricq is de mode.

- 4. –
- 5. –
- 6. –

PURMEREND

- 1. a. Een bierbrouwerij.
- b. Een mouterij.
- c. Een zeepziederij.
- d. Een zoutkeet.
- e. Een kunst-azijnmakerij.

- f. Een kruijtmolen.
 - g. Een oventegelbakkerij.
 - h. Een seemtouwfabricq en van wit leder.
 - i. Een sal ammoniacfabricq en bereiding der chemische preparaten in t groot, een vernis en terpenhijn makerij, een Spaansch vries en Bataaf groen fabricq, een sterkwaterfabricq.
 - j. Een wolle spinnerij.
 - k. Een knoopfabricq.
 - l. Een hoedenmakerij.
 - m. Een lijnbaan.
 - n. Vier tabakkerverijen.
 - o. Drie houtzaagmolens.
 - p. Een trasmolen.
 - q. Een molenmakerij.
 - r. Een chocolaadfabricq.
 - s. Een schulpzandmolen.
2. a-b. Zedert verscheide jaaren in verval door het verval van de groote en kleine visscherijen, van de scheepvaart, duurte van de graanen en sterke consumptie van koffij en thee.
- c. Zedert verscheide jaaren in verval door het meerder vertier dier fabriquen in Edam, Monnikendam, en elders.
- d. -
 - e. -
 - f. -
 - g. -
 - h. -
 - i. -
 - j. -
 - k. -
 - l. -
 - m. -
 - n. -
 - o. -
 - p. -
 - q. -
 - r. -
 - s. -
3. a-b. De brouwerij en mouterij staan op de Weerwal aan t water om de afscheping. Eerste materialen: garst, hop, turf en steenkolen en water uit de Vegt. Werktuigen: 3 ketels, 2 kuispen en vaatwerk divers voor de brouwerij; de eest en garstbak voor de mouterij. - Van koper en houtwerk te Purmerend gemaakt. - De werklieden zijn vier vreemdelingen wier loon dooreen f 5:- per week.

- c. De zeepziederij staat aan de Weer aan t water, nodig. Materialen: potas, olij en turf. Hennipolij de beste. De werktuigen: een ijzere ketel, 8 bakken van steen, kalk en cement gemaakt, loogbakken, alles te Purmerend gemaakt. Twee werklieden inboorlingen, wier loon dooreen f 5:- p. week. De afvoer naar alle plaatsen binnen s'lands.
- d. Aan t water, om t grief der aflading, materialen ongerafineert zout; werktuigen zoutpannen, pompen etc. van hout, ijzer en steen te Purmerend gemaakt; het aantal der werklieden naar de groote der fabricq, zijn vrouwen wier loon f 3:-, f 4:-, f 5:- per week. Belemmering impositie der lange turf. Afvoer naar buiten en binnens'lands per schip en as.
- e. Aan t water, om de afscheping. Mater. zoete waaren en koorwijn; werkt. ketel, kuipen, stukken en pompen, van koper, hout en ijzer te P. gemaakt. t Getal der mans werkl. onzeker, hun loon p. week. f 5:- à f 6:-. Belemmering impositie der brandstoffen. Afvoer naar buiten en binnenslands per schip en as.
- f. Even buiten de stad aan t water om de afscheping. De materialen: salpeter, zwavel, kolen en turf. Werkt. salpeter raffinere kopere bekkens, gieters, scheppers, 4 molens, 2 stooven, een korrelhuijs, weeghuijs en kolenmolen en 8 paarden; werklieden tien inboorl. en vreemd. Loon dooreen f 5:- p. week. Afvoer naar binnen en buijten s'lands met vaartuigen.
- g. Aan de Weer aan t water om de afscheping. Mater. gebaggerde kleij en zand (waarvan de zuiverste de beste is) en lange turf. Werkt. één kleijmolen en oven; van hout en steen te P. gemaakt. Werkl. twee inboorlingen, wier loon dooreen f 4:- per week. Afvoer met vaartuigen.
- h. Op de Hoornsebuurt aan t water, nodig om de goederen te weeken. Mater. traan, kalk, aluin en potas. Werkt. boom, mes, kuipen en andere, en wel 4 boomen, 5 messen, 3 kuipen. Van ijzer en hout te P. gemaakt. Werkl. een baas. Afvoer met vaartuigen.
- i. Aan J. M. Woltkamp behoort een fabricq waarin vervaardigt worden 1° alle chemicalia en medicamenten, 2° alle vernissen en lakken voor schilders en kunstverlakkers, 3° eenige soorten groene verwen. Staande in de stad aan het water, welke standplaats nodig is 1° om het gemak van lossen en laden, 2° omdat er gedurig water nodig is in de koelvaten, etc. De eerste materialen zijn zeer menigvuldig en kunnen daarom bij naamen niet opgegeven worden, wordende gedeeltelijk uit de Oost en West aangebragt, gedeeltelijk binnen s'lands geteeld.

- j. Een wol spin, kam en ververij om de armen werk te verschaffen, staande op de Weerwal aan het water nodig ter wassching en spoeling der wol. – Mater. diverse soorten van wol zo ploot als scheerwol. Diverse verwstoffen, zeep, olij, turf, zwavel. Zijnde de beste wol die in de Beemster of in den Meeren in den omtrek van P. vallen. Werkt. een twijnmolen, 40 à 50 kleine spinwielen, 10 dito grootte, dubbel of spoelwiel, kroonen, wolkammen, schrobbels, kaarden en blaauwkuip, een verwketel, wring, haspels, etc. van hout, steen, koper, ijzer etc. gemaakt te Purmerend, Leijden, Alkmaar, Stichts Veenendaal, etc. Werkl. 30 à 40 spinsters, arme lieden uit de stad wier loon 6, 9, 12, 16 stvs per pond gesponne wol; ook eenige kinderen beneden 18 jaar onbepaald getal en loon naar verdienste. – Belemmeringen s'landsbelastingen op de turf, zeep en olij. En de luijheid der arme lieden die liever door de armenkassen bedeeft worden of bedelen dan werken. t Redres te vinden in vrijdom van accijnsen en de medewerking der armbestuurders om de gealimenterden tot den arbeid aan te zetten. – De afvoer is naar andere plaatsen der Republijcq. – De directeur dezer fabricq is B. J. Peereboom.
- k. De knopenmakerij staat op de Weerwal. Mater. zijde, kermelshair en vormen. Werkt. een kord- en draaijwiel en kroon van hout te Crommenie gemaakt.
- l. In de Breedstraat om de gelegenheid van t spoelen aan t water. Mater. hair, waar van t beste haazenhair, wol, en verwstoffen van provinciehout, etc. Werkt. een ketel, boog en hordt en boedbekken van koper en hout. Werkl. twee knegts inboorlingen, loon f 4:– à f 5:– per week. Afvoer naar alle plaatsen.
- m. De touw- en lijnslagerij ligt aan de stads vest aan t water. Mater. hennip. Werkt. twee wielen en sleezen met 40 klossen en schijven. Van hout te P. gemaakt. Werkl. een baas en jongen.
- n. In diverse straaten. Mater. diverse tabak-werktuigen, een eest, snijbank, messen, seeven, van steen, hout, ijzer. Werkl. 1 à 2 knegts, inboorlingen, loon f 5:– per week.
- o. Buijten de Purmer en Neckerpoort aan t water. Mater. houtwaaren uit Riga, Dantzig, Nerva. – De beste zijn Rigasche, Dantzigse en Hamburgse balken; men gebruikt ook zomtjids koperwijks en droogbaks. De werkt. zaagen van staal buiten s'lands gemaakt. Vier mans inboorlingen werklieden à f 4:– p. week, een jongen à f 1:10.
- p. Aan de ringsloot aan t water om de afscheping. Mat. duifsteen. Werkt. een windmolen. Werkl. twee inboorl. à f 4:– p. w. Afvoer naar alle plaatsen binnen s'lands met vaartuigen.

- q. Aan de Weer aan t water. Mat. ijken, greene en vuure hout. Werkt. gereedschappen en touwwerk van verscheide soorten. Twee à drie inboorl. werkl. loon f 5:- à f 6:- per week. Een jongen 12 stvs p. week.
- r. -
- s. -
4. Geene in eigendom der Municipaliteit, maar te bekomen, zo er reden van noodzaaklijkheid waren.
5. Een vaartuig op binnenwater zijnde het getal zedert verscheide jaaren afgenomen door het verval der fabriquen en negotie binnen de stad.
6. In producten van kaas, boter, levend vee, welke wekelijks ter markt komen en welke zowel buiten als binnen s'lands gedreven wordt dog meest op Amsterdam.

MONNICKENDAM

1. a. Een loodwitmakerij.
b. Een zeepziederij.
c. Een houtzaagmolen.
d. Twee lijnbaanen.
2. a. -
b. -
c. -
d. -
3. a. In de stad aan het water, nodig, omdat de vragschuit naar Amsterdam daarbij afvaart. Mater. lood, azijn en mest. Het beste is Hull lood, men gebruikt zomtjids Engels en Duijts als Hull lood te hoog in prijs en schaars te bekomen is, dog de broeijing daarvan is niet zo goed als van t Hull lood. De werkt. zijn twee molens. Het getal en geslagt der werklieden different, hun loon naar verdiensten en capaciteit. Thans min aftrek. De afvoer naar Vrankrijk, Duitsland, etc. te sloop.
- b. Aan het water. Mater. olij en potas. Werkl. twee inboorlingen. Belemmeringen de belastingen. - Behoort aan de Wed. Dk van der Meer.
- c. Aan de rijweg aan t water. Mat. vuurehout uit Noorwegen, greene uit de Oostzee, ijke uit Hamburg en Duitsland. Het beste boomen welke op zijn tijd neergehouwen worden en gezond zijn. Werkt. koning, wielen, leden, raamen, aldaar gemaakt. 3 à 4 Mans werklieden, na verdienste beloont. Afvoer in den omtrek.
- d. De eene genaamd Amsterdam aan de stads vesting alwaar de meeste ruimte is voor deszelfs benodigde lengte. Mater. alle-

hande hennip en tors uit de Oostzee, teer om het touwwerk te teeren, steenkolen om het te stoven en Spaansche zeep om het glad en aanzienlijk te maken. De werktuigen te veel om te specificeren. Het getal der werklieden ongelijk naar maate van het mindere of meerder werk van 6 man tot 30 à 40, meestal inboorlingen en loon naar rato van het werk. De belemmeringen zijn de impositien op de steenkolen en de zeep en het dubbelde waaggeld. Men betaald het waaggeld eerst van de hennip en tors en naderhand van het daarvan gemaakte touwwerk, dog dit laatste als accordanten. – De afvoer is meest naar Spanje en Portugal, ook alhier aan de schepen.

De andere lijnbaan, toebehorende Cornelis Peereboom en zoon, ligt aan de stadswal langs het water. Mater. hennip en een soort van dezelve, tors genaamt, aangevoert uit alle werldeelen, maar de beste van den Rijn, en teer. De tors wordt om de goedkoop gebruikt. Men heeft gebrek in de vereeniging der materialen waargenomen door te veel of te weinig vuur. – De werktuigen zijn wiel en tolslee van hout op de plaats gemaakt. Werklieden en spinder, drager en touwslager. Winnende alle uur meer of min 10 duiten. Ook wel jongens. Belemmeringen gebrek aan scheepvaart, contanten, negotie, drukking, afgunst en onderkruiping. De afvoer naar alle havens.

- 4. –
- 5. –
- 6. –

BREUKELLEN C.S.

- 1. a. Een bierbrouwerij.
 - b. Een looijerij.
 - c. Een steenbakkerij.
 - d. Een berlienblaauw, mineraal geel en lakfabricq.
- 2. a. –
 - b. –
 - c. –
 - d. –
- 3. a. Gelegen aan de rivier de Vegt, omdat de meeste bieren per vaarttuig worden afgehaalt en verzonden. Mater. garst, hop, spelt, haver en tarwe, vooral t zoete water. Werkt. een kopere ketel, een werkkuip, een onderbak, een gijlkuip, een koelbak, een vaatbak en vaatwerk, bij sterk debiet worden wel twee ketels en ook 2 à 3 koelbakken vereischt; de houte gereedschappen van best ijke hout op de plaats gemaakt. Het getal

der werklieden is naar t debiet 3, 4 of meer inboorl., wier loon f 5:–, f 6:– ook wel f 7:– à f 8:– per week. De belemmeringen zijn het nu reeds zedert verscheide jaaren maken van vreemde of kunst en branders gest, enorme duurte van alle de bovengem. ingredienten en de schrikkelijke ongelijkheid omtrent den invoer van bieren welke zonder betaling van eenige pacht van de brouwerijen uit de steden naar buiten worden verzonden, dog t welk die van het platte land niet kunnen doen, omdat wanneer hunne bieren in de steden worden ingeslagen de burgers daar voor dubbelde accijs moeten opbrengen; waardoor dus de brouwerijen in de steden meer dan die van t plateland worden gefavoriseert, waartegen redres in t verbieden van de gest buiten de brouwerijen gefabriceert en van den uitvoer van graanen en hop. De eijgenaar der brouwerij is K. de jong.

- b. Gelegen aan t water, t geen men niet ontberen kan. Het getal der werklieden en hun loon ongelijk. – De eijgenaars Hartman en Stroek.
- c. Gelegen aan de Vegt bij Breukelen. De werklieden werken alles op stuk.
- d. Gelegen aan het water, omdat het aldaar zoet is en zig gestadig ververscht. Mater. potas uit America, aluijn en goudgelid uit Zweden, etc. Werktuigen: ijzere potten en smeltkroesen gemaakt in Holland en Keulen waarvan men gedurig andere nodig heeft. Belemmeringen: de menigte der stoffen van andere landen aangebragt. De eijgenaar is Lt van Grondell.

- 4. –
- 5. –
- 6. –

ZAANDIJK

- 1. a. 8 Papiermolens.
- b. 7 Olijmolens.
- c. 3 Verwmolens.
- d. 1 Pelmolen.
- e. 1 Blaauwseilmolen.
- f. Houtzaagmolens.
- g. Een molenmaker.
- 2. a. –
- b. –
- c. –
- d. –
- e. –

f. —

g. —

3. a. Witte, blaauwe en basterde papier fabriquen te Zandijk, Koog en Wormerveer staande aan t water t geen zeer nodig is om het onontbeerlijke water voor de fabriquen zelve en de gereedelijke, gemaklijke en onkostbaare aan en afvoer. Eerste materialen: lompen of oude vodden, hetzij versleten linnen of wolle, oud zeildoek, oud touw en oud buizenwand aangebragt uit de geheele omtrek der Bataafse Republiek, van den Rijn, alsmede van elders vanwaar het door verbod niet gemakkelijk kan uitgevoerd worden, en voor zo verre het touwwerk en buizenwand aangaat door de navigatie en visserijen. — Voor de witte fabriquen zijn de beste het fijnste en wistste versleten linnen; voor de andere de grovere linnens, touw en net. Men gebruikt geene andere materialen omdat geene andere tot het vereischte oogmerk van het papier van dienst kunnen zijn en dus gebruikt kunnen worden; hoe zeer door kunstbewerking bij kleine proeve van veel onderscheidene andere stoffen zo genaamt papier kan gemaakt worden. Dog niet tot het oogmerk van t gebruik dienende. — De vermenging der materialen voldoet over t geheel wel aan t oogmerk. De werktuigen zijn behalve die deelen welke tot de eigentlijke molen behoren en dus alle molens gemeen hebben, maal en pletrollen, vormen, vilden, persen, en voorts verscheide kleinere werktuigen, die alle niet wel te specificeren zijn. Bij iedere fabricq zijn 3 à 4 maal- en 2 pletrollen en 9 à 12 persen; vormen en vilden onbepaald uit hoofde van de veelvuldige formaten. De werktuigen zijn gemaakt van hout, koper, metaal, ijzer en kersaijen op deze en de nabuurige plaatsen en wel de laatst genoemde te Leijden en te Hilversum en mogelijk ook nog wel op andere plaatsen alsmede in Engeland. De werktuigen zijn ongetwijfeld te verbeteren voor zo verre de meeste dingen voor verbetering vatbaar zijn. Men ontdekt er egter geen wezenlijk hoofdzaklijk gebrek aan dan uit de algemene onvolmaaktheid voortvloeiende, dog hebben de inlandse kersaijen vooral in zuiverheid en andere eigenschappen verbetering nodig. — Het getal der werklieden is op ieder witte fabricq 55 à 65 personen en op ieder der andere 25 à 30. Alle inboorlingen. En wel 15 à 17 mans, wier loon s'wekelijks circa f 6:—; vrouwen 10 à 15, loon circa f 1½ à f 2:— p. w.; jongens 12 à 18, loon p. dag 3 à 12 stvs; meisjes 10 à 15, p. dag 3 à 6 stvs. — Belemmeringen der fabricq allerbijzonderst die van verbod van uitvoer van lompen in onderscheide plaatsen buiten s'lands als bijzonder in Frankrijk en het daar thans aanbe-

horend Braband alsmede de landen aan den Rhijn, door de Franschen veroverd waardoor eene wezenlijke schaarsheid wordt veroorzaakt zodanig dat een geheel gemis daarvan de fabriquen ten grooten deele zoude doen stilstaan. – Middel van redres: om bijzonderlijk bij het Fransch gouvernement door onderlinge overeenkomst te bewerkstelligen dat de lompen, etc. vrijelijk mogen worden uitgevoerd en wel bijzonder uit het voormalig Oostenrijks Braband en de overwonnen landen aan en omtrent den Rijn, t welk met betrekking tot de papierfabriquen aldaar geen eigenlijk belangrijk nadeel zoude veroorzaken, vermits de lompen aldaar in zo veel overvloed zijn dat de fabriquen dezelve niet kunnen verbruiken. De afvoer geschied naar de geheele wereld, dog in Frankrijk en Engeland bij den invoer zo zwaar belast dat het zo veel als verboden gerekent kan worden te zijn, waarom naar die landen eene aanmerkelijke quantiteit minder wordt gezonden dan voor eenige jaaren plaats had en als nog zoude geschieden. – Merendeels te scheep, bij extra gelegenheid per as. Deze tabelle is getekent door C. & J. Honig Breet, Jacob Honig en Zoonen, Jan Kool, Jan Claas en Aris van der Leij, Cornelis Adriaan & Gerrit Honigh.

- b. Dubbelde en enkelde wind olijmolens staande aan de Zaan en in t Westzaander en Wormerveld alle aan het water om den aan en afvoer der goederen. – De eerste materialen zijn bij een dubbelde olijmolen lijnzaad, deder, afzifzel, coolzaad en krodzaad. Bij een enkelde olijmolen hennipzaad. Het lijnzaad wordt aangebragt uit de Oostzee, Archangel, uit de voorlande en uit de Bataafse Republiek, zomtjids ook uit Frankrijk en America. Deder en afzifzel uit de Oostzee. Coolzaad, krodzaad uit de voorlande, de Bataafse Republiek en zomwijlen uit Engeland en Ierland en voormaals uit het land van Cadzand en verdere aan de Franschen afgestaane landen. Het hennipzaad uit de Oostzee, de Bataafsche Republiek en zomwijlen uit Braband. – Het beste lijnzaad is uit het voormalig Zeeland en America, t beste coolzaad uit het voorm. Zeeland, t beste hennipzaad uit de Oostzee. – Er zijn geene andere soorten die men gebruikt dan welke opgegeven zijn. In deze traficq heeft geene vermenging plaats als die volgens publicatie van het wetgevend lichaam de dato 4 Octob. 1799 is toegelaten. – Werktuigen buiten hetgeen een olijmolen met alle molens gemeen heeft zijn in een dubbelde olijmolen een wentelas, een steenspil, een steenwiel, roerwieljtjes, een stel steenen zijnde een legger en twee loopers met hun toebehoren, een voorslagsblok, een naslagsblok, een potteblok met hun

toebehoren, zes stampers, vier haijen, twee vuijsters op ieder een pan, roerijzer en stok. – Bij een enkelde olijmolen een stel steenen, een blok, twee haijen als vooren. – Voords eenige losse gereedschappen. Zijnde deze werktuijgen voornamentlijk van hout, steen en ijzer, wordende de molensteenen uit Braband aangebragt en t hout, steen, metselwerk en ijzer aan de Zaan vervaardigt. En schoon deze niet volmaakt zijn en differente kleine gebreken hebben, komen de fabriquen aan de Zaan in het werktuiglijke niet agteraan. – Het getal der werklieden is bij een dubbele olijmolen drie, bij een enkelde twee, inboorlingen wier loon dooreen is $1\frac{1}{2}$ stvs per zak Amsterdams – De verhinderingen zijn het meer en meer aanleggen van fabriquen buiten s'lands, het invoeren der buitenlandse olij bijzonder van hennipolij, het gemis van coolzaad uit de aan de Franschen afgestaane landen, de belasting op den invoer in Friesland, de belasting op de turf en rondemaat, welk een en ander dikwils belet om tegen de buitenlanders te kunnen fabriceren. Ook bezwaren de plaats hebbende omstandigheden den aanvoer van lijnzaad uit de Oostzee en elders. De afvoer geschied naar Duitsland, America, Frankrijk en meer andere plaatsen en veel wordt er van dezelve in de Bataafse Republiek gebruikt, wordende de goederen meerendeels aan Amsterdamse, Rotterdamse en andere kooplieden verkogt die de verdere verzending volvoeren. Getekent Cornelisz. Honigh, Jan Boeke Junior, Adriaan Honigh & Zoon, Jan Vis & Zoon, Nan & de Jager, Simon Couwenhoven, Claas Neven Molsz, Pieter Swart, Pieter & Jan Koopman, Meind^t Donker, Pieter Swart per procc. de Wed^e Teunis Swart.

- c. De verwmolens staan in t binnenveld tot Zaandijk aan t water om de op en afscheping. Mater. zeer onderscheide verwstoffen. Werkt. kammen, dollen, wielen, steenen, etc. van hout, ijzer, koper, metaal aan de Zaan gemaakt. t Getal der werklieden zeer ongelijk 3, 4, 5 en 6, meest inboorlingen wier loon dooreen f $4\frac{1}{2}$ à 5:– p. week. – Belemmeringen: verandering der vrije scheepvaart, als ook dat t platte land accordant van de waag zijnde evenwel de goederen naar steden zendende nogmaals moeten betalen, die reeds bij t inkomen zijn betaald. – Redres: met de steden gelijk op de Waag gesteld te worden. – De afvoer geschied naar buiten s'lands en ook voor verre t kleinste gedeelte binnens'lands. De tabelle getekent Couwenhoven en Comp.
- d. Pelmolens staan aan de Zaan in t Westzaander en Oostzaander veld alle aan t water voor t af en aanbrengen. Mater. alle ongedroogde garst, de beste is uit het voorm. Zeeland,

uit Zuid en Noordholland, Vriesland, Groningen, etc., uit de Oostzee, verder van veele andere plaatsen. Van de gedroogde garst kunnen geen beste gort fabriceren. Werktuigen: pelsteen, blik, ziverij, enz. De molensteen komen uit Engeland, het blik dat best kan gebruikt worden mede uit Engeland. t Getal der werklieden is 3, 4 à 5 inboorlingen, wier loon dooreen f 6:- à f 6½ p. week. t Loon der jongens f 2:-, 3:- à 4:- p. week. – Belemmeringen de menigvuldige uitvoer van garst en t meer en meer aanleggen der fabriken buiten s'lands alsmede de menigvuldige branderijen binnen de republicq, die in vroegere jaaren veelal gedroogde garst en Engels mout gebruikten, maar nu de ongedroogde garst tot extra hooge prijs kopen, waardoor de garst door de zogen. gemeene man niet als tot enorme hooge prijs te verkrijgen is. – De afvoer geschied zeer veel in de Bataafse Republiek en verder naar veele plaatsen buitenslands, meest gekogt en vervoert door Amsterdamse, Rotterdamse, etc. kooplieden. Getekent Jan van Bergen, Pieter Couwenhoven J.Z., Jan van den Berg, Dirk de Bruijn & Zoon.

e. –

f. Staan te Zaandijk aan het water t geen onvermijdelijk is omdat men anders het ongefabricceert hout niet dan met groote kosten zou kunnen krijgen. Mater. balken van vuure, greene, ijke en dennenhout uit Noorwegen, de Oostzee en Duitsland. – De beste eijke en greene. Werkt. 3 raamen, 2 sleezen, 2 raderen, zaagen uit Duitsland. 4 Mans inb. werkl. te zamen s'jaars verdienende f 1.040:-. Afvoer door de gantse Republiek. – Get. Klaas Graftdijk, Aris Ronks, Cornelis Alberts.

g. Aan het water om assen en roeden en verder hout op te halen. Werktuigen: harmens, blokken, takels, jeijns, kettings, gemaakt van ijzer, hout, touw of hennip in de Republiek. – Gebrek aan palmboom, pokhout en asijnen stokken en mispelen. Het getal der werkl. 20 à 30 inb. loon 20 st. p. dag. 5 Jongens à 4, 6, 8, 10, 12 st. Get. Pieter Schram en Comp.

4. –

5. Op de Zaan en het IJ. – Geene zeeschepen. – Drie vaartuigen op de binnenwateren. Het getal is afgenomen zedert de laatste 20 jaar door verval der Groenlandse visserij en buitenslands handel. – Thans is er geen visserij.

6. Binnens'lands op de meeste plaatsen der Bataafse Republiek en buiten s'lands op Hamburg en de Oostzee. De beletselen zijn dat thans de goederen na en van buiten s'lands niet anders dan door neutrale schepen kunnen worden aan en afgevoert.

WIJK AAN ZEE

1. -
2. -
3. -
4. Vier die door reparatie tot werkhuisen kunnen gebragt worden, staande bij de Noordzee.
5. Eén visserspinkje op de Noordzee, t geen aan een particulier burger toebehoort; het getal derzelve is zedert 40 à 50 jaaren dog voornamentlijk zedert 1769 afgenomen, door groote sterfte der burgers en daarna door een gevolg van den oorlog. Middel van redres: dat uit s'lands cas 4 à 5 pinkjes wierden aangebouwd; of het dorpsbestuur gequalificeert tot het collecteren van penningen tot zodanigen aanbouw vereischt.
6. -

WILNIS EN OUDHUIZEN

1. -
2. -
3. -
4. -
5. Het aanzienlijkste bestaan dier plaats is turfveenderij, waaruit van herwaart naar daar, bijzonder van Zeeland, en zo ook van daar naar differente omgelege plaatsen scheepvaart ontstaat, en wel bijzonder op den Amstel naar Amsterdam en de Vecht naar Utrecht.
6. Uit den verkoop van turf naar onderscheide steden en dorpen in t voorm. Holland en Utrecht, waartegen echter een beletsel is dat van elke zak turf naar buiten t voorm. gewest Utrecht wordende vervoert een impost van 2 st. moet worden betaald, hoedanige impost op den uitvoer in andere voormalige gewesten vooral Friesland niet bekend is. - Immers niet in die conciderable groote. - Redres in het gelijk doen dragen der lasten op het grondbeginsel van eenheid.

DE RIJP

1. a. De zijldoekfabricq.
b. Een hennipklopmolen.
c. Twee lijnbaanen.
d. Een loijerij, waaraan annex is een haijer blekerij.
e. Twee houtzaagmolens.
f. Twee schulpzandmolens.

- g. Een tabakkerverij.
 - h. Een garentwijnderij.
 - i. Een lijwaat en wolverwerij.
 - j. Een hoedemakerij.
 - k. Een molenmaker.
2. a. –
- b. –
 - c. –
 - d. Bestaande in wasschen en droogen (betreft de hajjer blekerij).
 - e. –
 - f. –
 - g. –
 - h. –
 - i. –
 - j. –
 - k. –
3. a. De zijlboek en graauwboekfabricq van Daniel Pit staat in t midden van het dorp de Rijk aan t water. Mater. hennip aangebragt van Riga, Koningsberg, Petersburg en andere plaatsen uit de Oostzee welke de beste is en bij gebrek of te groote duurte van dezelve gebruikt men ook inlandse. Het getal der werklieden is na dat het met de fabricq gaat 20, 30, 40 tot 100 toe, wanneer ook wel vreemdelingen werken, en zijn mans, vrouwen en kinderen, wier loon is naar dat de fabricq gaat. – Belemmering: t verbod van uitvoer en het gebruik op s'lands schepen van Russisch, Brabands en Muscovies zijlboek; waar in redres door t vrijstellen van den uitvoer en verbieden van den invoer van t bovengen. of ten minsten het bij voorkeur in s'lands dienst gebruiken van inlands zijlboek, graauwboek tot hangmatten en presenningboek.
- De graauwboekfabricq van Jan en Aldert de Wit. – De beste hennip de Rigasche of Koningsbergsche. – Gebruikt ook wel Zuidhollandsche. – Werkt. weefgetouwen. – Belemmeringen: de oorlog en invoer van Russisch boek.
- De graauwboekfabricq van Wijnand Boon staat aan t water. Materialen: Rein hennip, Snet hennip, Chukka hennip van Koningsbergen; Rein hennip, Pas hennip, Droijaander hennip van Riga; Hollandsche Benthennip uit Zuidholland. – Die van Koningsbergen en Riga de beste, men gebruikt ook Hollandsche en zomtjids Italiaansche, dog egter deze laatste bijna nooit als zijnde hiertoe niet geschikt. Werkt. weefgetouwen en hekels. Het getal der werklieden ongelijk en hun loon naar dat men per stuk overeenkomt.

- b. Behorende aan Daniel Pit en tot de bovengen. zijldoekfabricq, staande op den zijdwestenhoek van de Rijk aan t water, omdat zo er brand ontstond het dorp er langer van konde bevrijd blijven dan wanneer in t dorp stond. Mater. hennip.
- c. De eene toebehorende Trijntje Bek wed. Dirk Vroom gelegen aan t water om t gemak der afscheping. Mater. hennip; de beste Riga, Rijn en Koningsberger, ook zomtijds van Libau, Pernau, etc. Het getal der werklieden 10 inboorlingen. – Belemmering: de stremming der zeevaart en de verplichting in gevolge stedelijke keure van Amsterdam om van ieder schippond touwwerk 10 stvs keurloon te betalen. – Afvoer in vredes-tijd naar onderscheide gewesten.
- De touwbaan van Aldert en Jan Boon & Comp. is gelegen onder Graft aan t water. Mater. hennip uit Italiën, de Oost-zee en Zuidholland, ook tors. t Getal der werklieden ongelijk.
- d. Gelegen aan t water t geen tot de traficq benodigt is en tot af en aanvoer, toebehorende Aldert en Jan Boon. Mater. huiden en vellen als inlandse koeijen, ossen en andere huiden; kalfs en andere soorten vellen uit de Bataafse Republiek; diverse soorten W. Indische huiden uit Spanje, Portugal en de W. Indiën. De beste zijn de minst beschadigde en de beste soorten van ieder onderscheiden voor welke soorten van leer dienende item kalk, eiken run, etc. Werktuigen: putten, kuyjen, messen, falsen, maanen, boomen. Werklieden 12, waarvan 9 inboorl., 3 vreemde mans, loon 18 st. p. dag of daaromtrent. Belemmer. de oorlog en de gevolgen. Afvoer naar buiten en binnen s'lands.
- e. De eene van Willem Bek en Zoonen staande op het zuideinde van de Rijk aan het water. 6 à 7 werklieden inboorl. mans van f 4½ p. week door elkander. Jongens 12 stvs.
- De andere van Gerard Joan van Hoolwerf gebruikt in zijn vak het greene Riga en Dantziger hout. 6 Werkl. inboorl. loon f 4½ p. week bruto, jongens f 1:–. Belemmer. duurte der houtwaren. Afvoer meest binnen s'lands.
- f. De eene toebehorende Jacob Heines staat even bezuidwesten het dorp de Rijk aan het water voor de op en afscheping. Materialen: mosselschulpen uit zee op de hoogte van Vlieland, ter Schelling, etc. Zijnde de zagste en die het meeste opleveren de beste. Werktuigen kant steenen, platte steenen, een buijl, buijkist en severije, waarvan t getal onderscheiden is naar de uitgebreidheid van de fabricq. Het getal der werklieden 1 à 2 naar de voorraad van werk. Mans f 4:– à f 5:– per week. Soms jongens wier loon naar verdienste. Belemmering: het algemeen verval en ontvolking. Afvoer voornamentlijk naar

Amsterdam, ook ten platten lande en over de Zuiderzee.
De andere staat ook even bezuidwesten de Rijk aan t water.
Werktuigen: leggende en kant steenen, buijdels en severije. t
Getal der werklieden een man loon f 4:- à f 5:- p. week.
Belemmering: verval van negotie en vermindering van inge-
zetenen. Afvoer onder de algemene burgerstaat in de Repu-
blik.

- g. Toebehorende aan Aldert de Wit. Mater. tabak van America.
– De beste Varinas. Ook Portorico en Marijlandsche.
- 4. Geene.
Aanmerking van Daniel Pit. Het zoude wel geschikt zijn in
de Rijk een werkhuis aan te leggen, omdat er werk genoeg is,
wanneer de fabriquen gemaintineert worden.
- 5. Op de Noordzee met zestien haringschepen, dog zijn de rede-
rijen niet alle plaatselijk eigendom. Behalven de veerschui-
ten op Amsterdam, Alkmaar, Hoorn en Purmerend zijn er
nog enkele kleine vaartuigen, die eige negotie doen. Af-
genomen zedert dezen oorlog waardoor het verlies van drie
Groenlandse fluijtschepen is veroorzaakt, en door die zelve
oorzaak t verval der lijnbaanen. Visscherije op de Noordzee
boven opgegeven.
- 6. Op de Oostzee en Braband, etc.

HEEMSTEDDE

- 1. a. Een blaauwsel raffinaderij.
b. Een lijwaatblekerij; 28 klederblekerijen.
- 2. a. In verval.
b. In verval, dog hebben de eigenaars de tabellen oningevuld
terug gegeven.
- 3. a. De blaauwsel raffinaderij te Heemstede toebehorende Adriaan Stassen van Eijk staat of ten minste bij het water, hetgeen tot rafineren nodig is. Mater. ruuwe blaauwsel, die door eene scheijkonstige bewerking gerafineert en gezuijvert wordt en in de steden van de Republijcq gekogt wordt. De beste is de zoogenaamde Saxische, men gebruikt ook zomtjids wel de zogen. Boheemsche, terwijl ieder daarin naar zijne verkiezing te werk gaat. De werktuigen zijn een paardenmolen, een rafineerplaats, een drooghuijs, werkplaats en departement voor eesten. Het getal der werklieden is 5, 6, 7 naar mate van het debiet. Zijnde tegenwoordig meestal inboorlingen, mans, wier loon 14, 15, 16 stvs en meer per dag. Belemmering: in den oorlog. Afvoer nooit anders dan naar de steden van deze Republiek per as naar de veerschepen of marktschuiten.

- b. –
- 4. –
- 5. Van Heemstede op Amsterdam en vice versa thans met drie schepen. Van ouds waren er zes veerschippers op Amsterdam en in 1785 nog vier. – Deze vermindering is voornamentlijk door het minderwerk op de klederblekerijen. Behalve de bovengen. zijn er nog vier vaartuijgen.
- 6. –

ASSENDELFT

- 1. a. Zes papiermolens.
- b. Drie olijmolens.
- c. Drie snuijfmolens.
- d. Een verwmolen.
- e. Een vleeschlijmfabricq.
- f. Een tabakspinnerij of carottenfabricq.
- g. Een zijldoekfabricq.
- h. Een runmolen.
- 2. a-h. De fabriquen zijn hier alle meer of min in verval of kwijnende; zommige zedert veele jaaren, andere zedert den oorlog; zommige door duurte der ingredienten, andere door verval van handel, overbrenging naar andere landen, den oorlog, belemmering van scheepvaart, etc.
 - a. –
 - b. –
 - c. Eene snuijfmolen en eene verwmolen behoren aan Gerrit van Vlied Oosterhoornsz. wonende te Crommenie, die geweijsert heeft de tab. pag. 4 in te vullen.
 - d. Zie boven.
 - e. –
 - f. –
 - g. Op deze fabricq bestaat eene plaatselijke keure van den jaare 1641.
 - h. –
- 3. a. De papierfabricq van Jan Smit en Zoon staat aan het water den Delft genaamt, volstrekt nodig voor de fabricq. Mater. linnen of wolle lompen of vodden en oud touw aangebragt van den Rijn, Braband en elders. De linnens zijn de beste, men gebruikt ook wel wolle lompen en wel in t graauwpapier en bijzonder in huidpapier, dat gebruikt wordt in den scheepsbouw en t calfateren der schepen, omdat de andere soorten veelal te kostelijk zijn. – Wanneer men goede soorten van lompen en touw kan bekomen beantwoord de vereeniging naar

genoegen. De werktuigen worden genoemd roeden, as, bovenwiel, bovenbonkelaar, spil, onderwiel, bakwiel-tjes, bakken, rollen, en een kapperije. Er zijn 2 roeden, 3 somtijds 4 bakwiel-tjes, 4 bakken, 4 rollen, de overige een. Zijnde in t gemeen van hout en ijzer gemaakt, bijzonder van eijken, ijpen, azijnen, palmboom en beukenhout, alle ter plaatze zelve gemaakt, dog zijnde te verbeteren omdat in het gemeen de onegaliteit van hout en ijzer eene onbestendige werking veroorzaakt. – Het getal der werklieden is 30 à 32 inboorlingen; het loon der mans f 4:–, 5:–, 6:–, 7:– per week onderscheiden naar de bijzondere werkzaamheden. Aldaar geene vrouwen; nog meij-sjens. Het loon der kinderen 12 st., f 1:–, 2:–, 3:– per week. Belemmeringen: 1° gebrek aan vodden, etc. door het verbod van uitvoer uit Brabant en landen aan den Rijn thans de Franschen behorende; 2° de weinige commercie en scheepvaart waardoor weinig oud touw word afgelegd, gelijk ook door de stremming van haringvisserij waardoor men geene oude afgeslete netten of viswant ontfangt; 3° dat ons land op geen millioenen ponden na in staat is zo veel op te leveren als men nodig heeft, waardoor men reeds in de alleronaangenaamste omstandigheid is dat zommige dier fabriquen hebben moeten stilstaan; 4° het thans slegt fabriceren der vilten, zo van die welke men noemt carsaijen als die men noemt hairkleden en welke volstrekt tot het maken van papier nodig zijn; 5° de impositie op de turf tot deze fabricq gebruikt wordende. – Redres: het wegnemen der zo evengemelde verhinderingen en het niet bezwaren der lompen, vodden en oud touw zoals men helaas thans ondervindt en vrijdom van impositie op de turf. Afvoer naar Hamburg, Coppenhagen, Duitsland en elders buiten s'lands, alsmede binnen de Republiek.

De basterd papiermolen toebehorende aan Lakeman Beering en Comp. en gedirigeert door Willem Beering & Zoon staat aan de Nauwernasche vaart onder Assendelft. Een papiermolen dient zo veel mogelijk op de vrije wind te zijn geplaatst, omdat geen van alle molens zoveel kragt van wind nodig heeft als een papiermolen; ook wordt er zeer veel en goed water toe benodigt. Mater. zie de voorige; ook oud zeildoek. De proeven om andere materialen te gebruiken hebben tot nog toe niet aan de verwachting beantwoord, omdat zulk papier op den duur geen sterkte genoeg heeft ten gebruike. Werkt. voor eerst de molen met zijn schuur en naar de molen groot is heeft men, 3, 4, ja meer maalbakken met hun toebehoren. – De werktuigen zijn alle van het beste en zeer kostbaar en worden te Zaandijk of te Crommenie gemaakt, de carsaijen

ontfangen zij van Amsterdam, maar aan deze zoude veel te verbeteren zijn en plegen dezelve wel beter te krijgen doe die ook uit Engeland kwamen. – Het getal der werklieden oud en jong is doorgaans 26, 28 en 30 inboorl. Het loon van 5 man is f 5:– à 5½, 9 dito f 4¾ à 5:–, 10 de een min de ander meer f 4½ à 5:– p. week, ééne vrouw of meid naar het druk is f 1½, 2:– à 2½, vier à vijf kinderen beneden 18 jaar 5, 4, 3, 2 stvs daags. – De kinderen hier al zeer jong iets kunnende verdienen missen daardoor het nuttig onderwijs in t lezen en schrijven. – Belemmering: de duurte der levensmiddelen waardoor de arbeidsluiden van een klein loon niet bestaan kunnen en dus dikwils de fabricq verlatende iets anders bij de hand nemen en de arbeidsloonen kunnen niet verhoogt worden, omdat men niet aan kan tegen de fabriqueurs in Gelderland en elders. – Afvoer meest naar Amsterdam, zomtijds naar buiten s'lands. De basterde papierfabricq toebehorende aan Neeltjes en Lakeman woonende te Crommenie staat aan de Nauwernasche vaart onder de banne van Assendelft. Mater. witte, middel, grove, wolle lompen. – De beste die wel versleten, maar van deugdzaam alooj zijn geweest. Men gebruikt ook drit of afgelegt vis en buijswant, papiere snippers (welke men zegt dat veel worden uitgevoerd, omdat op dezelve geen verbod van uitvoer is). – De vermenging wordt niet behoorlijk waargenomen. – De inlandse vilten van carsaj gemaakt zijn te verbeteren en kunnen in duurzaamheid en sterkte niet tegen de Engelsche schepvormen. Het getal der werkl. 25 à 30 inboorl., waarvan 15 à 20 mans, loon 12 à 18 stvs daags, 2 à 3 vrouwen 10 à 16 stvs, 4 à 6 kinderen 2 à 6 stvs. Zo er jongens zijn loon 6 à 10 stvs daags. – Belemmeringen: stremming van scheepvaart en schaarsheid van lompen. – Redres: verbod van uitvoer van papieresnippers, waaronder lompen worden vervoert. – Afvoer naar Amsterdam, Rotterdam en van daar naar buiten s'lands.

- b. Een dubbelde olijmolen genaamt de Pauw, toebehorende Pieter van Zaanen woonende te Westzaan, staat te Nauwerna onder de jurisdictie van Assendelft aan en van het water aan de Nauwernasche vaart binnen s'dijks, nodig voor de opschepping van zaad en aflevering van olij en koeken. Materialen: zaad namentl. cool- en aveelzaad uit Zuid- en Noordholland, Utrecht, Vriesland, Groningerland, Zeeland en de kleijne Oost, en lijnzaad van Koningsbergen, Libau, Memel, Muscovien, Riga, etc.; ook uit Zeeland en Noordholland. – Het beste coolzaad is doorgaans dat uit Zeeland; lijnzaad Koningsberger; niet altoos egter, ook wel Riga's. – Men gebruikt ook

wel dederzaad en afzifzel. – De menging die hier plaats heeft is alleen van best en slegt coolzaad, ook wel eens met aveelzaad, ook met best en slegt lijnzaad. Indien de vermenging van coolzaad met lijnzaad, of lijnzaad met coolzaad geschiedde, zou het gebrek voor den gebruiker onberekenbaar zijn, om welke redenen met zeer veel voorzichtigheid tegen eene zodanige menging zwaare poenaliteiten zijn gestatueert. Werkt. een as, twee roeden, bovenwiel, bonkelaar, spil, steenspil, wentelal, onder bonkelaar, wentelwiel, zes stampers, twee haaijen, twee loopers. Van hout, ijzer en steen, daar en elders gemaakt. Gebrek in de geduurige slijtagie en de hooge prijzen van alle benodigde materialen en dat er geen genoegzaame voorraad is van mispel-, palm- en pokhout. – Drie werkl. inboorl. mans. – Het loon f 3:– van het last, dog dan wordt daarvan door hun het arbeidsloon voor het zaadsjouwen betaald. Soms is alleen de onderknecht beneden 18 jaar, somwijlen maalen twee jongens met hun beide voor een onderknecht en dan is het loon als boven. – Belemmering: de zwaare belasting van den impost op t zaad en vooral op de turf. – Redres: ontheffing van den impost voor de fabriquen ten minsten op de turf zoals die van Amersfoort nog onlangs bij t V.L. op hun request hebben geobtineert. Kunnende alle zwaare belastingen op binnenlandse fabriquen van zeer gevaarlijke gevolgen worden, waardoor dezelve meer en meer naar buiten s'lands worden overgebracht. – Afvoer naar Zuid- en Noordholland, andere plaatsen der Republiek, ook naar buiten. Per vaartuig en bij besloten water per sleede.

Een dubbelde olijmolen genaamt de Oranjeboom toebehorende aan Pieter Sloot is gelegen aan de Nauwernasche vaart. Mater. zie boven; ook hennipzaad; coolzaad uit de Betuwe ook onder het best. 3 Werkl. inboorl. loon en verders in alles als boven.

- c. Twee snuijfmolens behorende aan M. Bertarelli staan aan de Nauwernasche vaart schoon de standplaats aan t water niet nodig is. Materialen: tabak, zijnde de Americaansche en Hollandsche de beste, men gebruikt ook andere nadat de qualiteit van t bestellen het vereischt. De werktuigen zijn meest in Holland gemaakt. Zes werklieden inb. 5 mans à f 5½ p. week; 1 jongen à f 1:10 p.w. Belemmering dat men om 50 lb. af te leveren een uur ver moet zenden om een ceeltje te halen. Afvoer meest naar Italien en Duitsland met schepen.

d. –

- e. Toebehorende aan Sijpesteijn en Comp. gelegen aan het water den Delft genaamt, t geen nodig is om het aanbrengen en

afschepen der goederen en omdat het water volstrekt nodig is tot het fabriceren. Materialen: in t generaal lijmvleesch aangebragt van alle plaatsen in de Republiq̃ waar leerloijerijen zijn, bepaaldelijk afval van huiden, het afschraapsel van huiden, ooren, pooten, de beste zijn die komen van Westindische huiden, it. kalk, etc. De sortering maakt onderscheide qualiteiten. De werktuigen zijn spoelbennen of manden, ketel, pers, bakken, raamen, netten, etc. en wel 2 à 3 spoelmanden, een ketel, een pers, 10 bakken, 2 à 300 raamen en netten. Van hout, koper, ijzer, etc. ter plaatse zelve gemaakt. Zijn te verbeteren omdat er een gebrek is in de min of meer ongelijke werking. 4 à 6 Werkl.inb. en vreemd. Mans, loon dooreen f 4: à f 6:–. Belemm. 1° het niet inkomen van Westindische huiden; 2° uitvoer van inlandsche huiden; 3° de impost op de turf en kalk tot het fabriceren benodigt. Redres: 1° invoer van W.ind. huiden; 2° verhoging der uitgaande rechten op de inlandse huiden; 3° vrijdom van impositie op turf en kalk. Afvoer in vredenstijd naar Frankrijk, Italien, Spanje en elders. Nu is er bijna geen verzending.

- f. Toebehorende M. Bertarelli staande aan de Nauwernasche vaart, egter niet nodig. Mater. tabaksbladeren; de Americaanse zijn noodzakelijk tot deze qualiteit en worden in deze fabricq̃ geen andere gebruikt. Werktuigen: touwen binnenslands gemaakt en doeken van Vlaams linnen. t Getal der werkl. tegenwoordig maar 17, waaronder 2 vreemd. 6 Mans f 5:– à 6:– p.w.; 5 vrouwen f 2:14 à f 3:– p.w.; 1 jongen, 5 meisjes à f 1:10 p.w. De verhinderung in deze fabricq̃ is de belemmering van de Zeevaart, omdat dezelve meest voor Italien gewerkt heeft, werwaards ter zee vervoert.
- g. De fabricq̃ van wit zijldoek toebehorende aan Cornelis Bloemendaal P. Z. staat aan het water, omdat het water volstrekt nodig is zo voor de fabricq̃ zelve als voor de aan en afvoer. De mater. hennip, potas, zouda. Bepaaldelijk gellink en bint aangebragt uit Zuidholland en wel uit de Alblasser- en Krimpenerwaard. – De potas uit de Oostzee, de zouda uit Spanje. – De beste is gellink of braakhennip, men gebruikt ook wel hennip uit de Oostzee, omdat wanneer deze fabriquen in den voorigen bloeienden staat waren de inlandse hennip niet toe-reikende was door den verminderden hennipteelt. – De vereeniging zoude beter beantwoorden en wel volkomen indien de hennip door den teelder beter behandel wierd, want dezelve wordt niet behoorlijk gezuivert en t uitschot van de hennip (vodde genoemd) onder de hennip gemengt tegen uitdrukkelijke publicatie daartegen in dato 5 Julij 1770, terwijl de fa-

briqueurs verplicht worden tot groot nadeel der fabricq, daarvoor denzelfden prijs als voor de hennip te betalen. – Waartegen tot verbetering voorgesteld: de vermeerdering der hennipteelt waardoor veel onbebouwd land tot onderhoud voor den ijverigen en behoeftigen arbeidsman dienstbaar en voor de zijldoekfabricq allernuttigst zoude zijn, dewijl het inlands gewas thans niet toereikend is, niet tegenstaande deze fabriquen tot meer dan de helft zijn vermindert uit welk klein gewas voortvloeit dat men voor de hennip enorme hooge prijzen moet besteden, waardoor ons zijldoek zoo aanmerkelijk het Russisch overtreft welk groot nadeel tot vertier van t zelve aanbrengt. – De werktuigen zijn hennipklopmolens, hekels, spinwielen, weefgetouwen, etc., welker getal niet te bepalen is omdat het afhangt van de groote der fabricq, zijnde van hout, metaal, koper en ijzer aldaar en op de naburige plaatsen gemaakt en weinig te verbeteren. Het getal der werklieden, die alle inboorlingen zijn, is groot en niet wel te bepalen wijl weinige zig alleen bepalen op de fabricq, dog zijn mans, vrouwen, jongens en meisjes, en dus om bovengen. reden t loon moeilijk op te geven. – De belemmering is allerbijzonderst de groote invoer van t Russisch zijldoek t welk om de lagere prijzen als het Hollandse door onze landgenoten en dat wel tot hun nadeel wordt gebruikt; alsmede dat het Hollandsche zijldoek bij andere mogendheden zeer zwaar belast is en eindelijk de duurte en schaarsheid der inlandsche hennip. – Redres: alle mogelijke zorg aan te wenden dat in ons land geen vreemd zijldoek werde gebruikt; dat onze zijldoeken vrij van eenige belasting naar buiten s'lands mogen worden verzonden; het encourageren der inlandse hennipteeld; en dat gezorgt wordt dat geene werklieden naar vreemde landen vertrekken om de zijldoekfabricq over te brengen; dat geene weefgetouwen en andere werktuigen en gereedschappen naar buiten werden overgebracht; en eindelijk dat de fabriquen vrij mogen zijn van den impost op de turf, die tot de fabricq gebruikt wordt. Afvoer naar binnen en buiten s'lands.

- h. Toebehorende aan Sypsteijn en Comp. staat te Nauwerna aan de vaart t geen nodig is om de af en aanvoer. Materialen: bast of schil van eikenhout met naame akkermaalseik en boomschors aangebragt uit Overijssel, Gelderland en de voormalige Baronnie van Breda; de beste is de akkermaalseik uit de voormalige Baronnie van Breda, waarop volgt die van den IJssel komt. – De akkermaalseik is voor de leerloijers; de boomschors voor de taaners van zijlen en netten of viswant. De werktuigen: (2) roeden, as, bovenwiel, bovenbonkelaar, (3) spillen,

(2 paar) steenen, (2) kaaren of bakken; van hout, ijzer en metaal, ter plaatse gemaakt; te verbeteren in de onbestendige werking van hout, ijzer en metaal. 4 à 6 Mans werkl. inboorl. loon f 5:–, 6:– à 7:–. Belemmeringen: 1° het niet inkomen der West Indische huiden; 2° het verzenden der inlandse huiden, hetwelk de laatste jaaren meer dan voortijds plaats heeft. – Redres: het inkomen van W.I. huiden, vrede; 2° verhoging van uitgaande rechten op de inlandse huiden. – Afvoer naar bijna alle steden van t voormal. Zuid- en Noordholland per schip.

4. Een huis in t midden van het dorp niet ver van t water, waarin gedaan wordt spinnerij tot zijldoekfabricq.
5. Met kleine vaartuigen op binnenwateren, het Ije en Zuiderzee, ten getale van vijf.
6. Op Hamburg, Bremen en verscheide steden in de Republicq.

DE BANNE GRAFT EN wel bepaaldelijk te:

A. GRAFT

1. a. 4 Touwslagerijen.
b. Een grofsmederij.
2. a-b. Alle de fabriquen in deze banne de eene meer de andere min in verval zedert een lange reeks van jaaren, maar bijzonder gedurende den Engelschen oorlog door t hand over hand afnemen der scheepvaart en wel meest van die der groote en kleine visscherijen.
3. a. Eene touwslagerij aan en van het water. Mater. hennip in diverse soorten. De beste Riga reijne. Men gebruikt ook hair van paarden en bokken en vlas om spantouwen en leijzeelen, enz. te maken. Werktuigen: klossen en snaaren, wielen en schraagen, tollen, blokken, sleesen, draaiijzers, pennen, paa-len, galgen, spaaken, woelstokken. Gemaakt van hout, ijzer, koper, metaal, hair, schaapendarmen te Graft gemaakt. 5 Werklieden inboorl. mans 11 à 12 stvs per dag, kinderen 6 à 10 stvs. Belemm. dat de gemaakte goederen niet in de steden mogen verzonden worden als met extra onkosten. De afvoer geschied bij het stuk en bos, bij het vaam en pond. – Behoort Cornelis Brugman.
b. –
4. Een gebouw wel eer gediend hebbende tot een spinbaan behorende aan het gereformeerd weeshuis, t welk mogelijk ter beschikking van de municipaliteit te bekomen zoude wezen, staande in t midden van het dorp aan t water.

5. Drie marktschuiten t getal afgenomen zedert de fabriquen in verval geraakt zijn door de daar uit voortgevloede vermindering van inwoonderen en van transport van gefabriceerde goederen.
6. Binnens'lands hoofdzaaklijk op Amsterdam, die belemmert wordt door de toenemende droogte der binnenwateren.

B. WESTGRAFTDIJK

1. 2 Graauwe rolle of prezenningsdoekmakerijen.
2. – (zie onder Graft 2).
3. Een nettebaan en graauwe rolle staat aan t water, nodig omdat het droog werk is. Mater. hennip, Oostersche de beste. Ook wel uit nood Zuidhollandsche. Werkt. hekel, wiel, haspel, weeftouw. 2 Werkl. 1 inb., 1 vr. loon ongelijk. Belemm. de oorlog. Behoort aan Jacob en Gerrit Koning.
De graauwe rolle fabricq van de erve J. van der Sluijs staat mede aan het water, nodig omdat het droogwerk is. Verder in alles gelijk die boven.
4. –
5. –
6. –

C. OOSTGRAFTDIJK

1. –
2. –
3. –
4. –
5. –
6. –

D. NOORDEINDE VAN GRAFT

1. a. 4 Touwslagerijen.
b. 2 Graauwe rolle of prezenningsdoekmakerijen.
2. a-b. (zie onder Graft 2)
3. a. Een lijnbaan of touwslagerij toebehorende Pieter van Tiel aan t water om mindere kostbaarheid in de vervoering van t touwwerk. Mater. hennip en teer. De beste is Bataafsche schil, Koningsberger rij, Riga rij en Petersburger rij hennippen; om de prijzen laager te kunnen stellen gebruikt men ook Koningsberger sukke, Libausche, Pernausche en andere bijsoorten. – Bij hem geen gebrek te ontdekken. Werkt. draaislezen,

stellen, wielen, draaiijzers, klossen, etc.; van ieder een soort, dog verscheiden in formaat. Van hout en ijzer in de Bat. Rep. gemaakt. 12 Inb. werkl.; 6 mans t loon 15 st. p. dag, 6 jongens t loon f 1:– per week. Belemm. de stedelijke keuren die nog plaats hebben. De afvoer meest naar Amsterdam.

Een lijnbaan in het klein van Simon Heines aan het water. Mater. hennip, hiede, werk, noppe, vlas en sluijk. Het beste is vlas. Men gebruikt ook somtijds hair van koe- of paardenstaarten, ook wel minder soort, t eerst genoemde tot spantouwen voor koebeesten, t laatste gebruikt men in die fabricq. Werktuigen: 2 stellen, 3 wielen, klossen in soorten van ieder 8, 6 bouts, 10 schijven, krekken heeft men om de 10 vaam een nodig. Werklieden buiten de eigenaar 2 mans en 1 jongen inb. mans loon zomer en winter door elkander f 4:– per week, jongens f 1:–. Afvoer naar de omleggende steden en dorpen.

Een lijnbaan van Adriaan de Vries aan het water. Material. de beste rijhennip en Muscovische teer. Men gebruikt ook mindere soorten van hennip en tors tot cargasoen om buijten s'lands te verzenden. Werkl. inb.; hun getal onderscheide en loon naar t meer of mindere werk. – Afvoer naar Amsterdam en elders.

Een lijnbaan behorende Pieter en Jan Blauw aan t water. Werkl. 12 meer of min inb. mans loon 12, 14½, 17 st. p. dag, jongens 3, 4, 6, 8, 10 st. Belemm. stedelijke keuren. Afvoer meest naar Amsterdam.

- b. Een graauw prezenningdoekmakerij, fijne hennipmakerij behorende Jacob Blauw staat aan het water om den af en aanvoer. Mater. hennip, Oostzeesche de beste, ook wel Zuidhollandse omdat men thans niet genoeg van de andere kan krijgen. Werktuigen hennipmolen, hekel, scheeraam, weefgetouw, drijlwiél, etc. Van zommige 6 of meer naar de uitgebreidheid der fabricq. Werkl. 10, 15 à 20 personen inb. & vr. naar t werk. Mansloon 15 à 18 st., jongens 3, 4, 6, 8 st. p.d. Belemmering het sterk vertier van muscovies zijldoek, bijzonder bij de Marine. Redres verhoging van inkomende rechten op t muscovis zijldoek. Afvoer naar Amsterdam, ook buitenslands.

Een graauw of prezenningdoekmakerij van Klaas van Tiel staande aan het water om het vervoer. De beste materialen Koningsberger en Riga rijhennip. Men gebruikt ook om de prijzen laager te kunnen stellen zukke, pad en meer andere Oostersche bijsoorten en Bataafsche bindhennip. Werkt. weefgetouwen en hekels tot de karrelmakerij. Op ieder weefgetouw en hekel is een man – de hekelaars zijn alle inboorlingen, op de weefgetouwen zijn meest alle vreemdelingen. – Het loon

der mans is door elkander gerekend f 4:– p. week. De vrouwen spinnen meest garen en hun loon is dan van de 6 carlhennip 7, 8 à 9 stvs. Het loon der jongens is f 1:– p.w. – Belemm. het invoeren van buitenlands doek. Afvoer naar Amsterdam, dog meest naar t voorm. Friesland.

4. –
5. –
6. –

MAARSSSEN

1. a. Een bierbrouwerij.
b. Een steenbakkerij.
2. a. Zedert 5 à 6 jaaren in verval, vooral door het gebruik van branders en drooge gist en het niet vrij mogen zenden van bieren naar andere steden en dorpen van t voorm. gewest Holland en Utrecht.
b. Zedert 5 à 6 jaaren in verval door het niet gaan der zeevaart en gebrek aan Groninger turf. De steenbakkers wonen te Amsterdam.
3. a. Is gelegen aan t water hetgeen nodig is om het water des te spoediger in de brouwerij te brengen, vooral des winters bij harde vorst. – Mater. mout, tarwe, spelt, haver en hop, waarvan de zwaarste in gewicht de beste is, gebruikende deze brouwer geene andere specien. Werkt. kuispen, ketels, koelbakken, roerhouten, vaatwerk, bierboomen, de ketels van koper het overige van hout, de ketels te Amsterdam gemaakt, de overige werktuigen in de meeste steden en dorpen. Het getal der werklieden is ongelijk naar rato van de grootte der brouwerij en het debiet derzelve. Het loon dooreen f 3:10 per week, zomtjids meer. Belemm. vooral t gebruik van branders en gedroogde gest, waardoor deze trafiquen te gronde gaan; alsmede het niet vrij mogen verzenden der bieren naar andere steden en dorpen van t voorm. gewest Holland en Utrecht. Redres: het verbod van branders en gedroogde gest en de vrije verzending. De brouwerij behoort aan de Erve de Wed. J. de Jong.
b. De steenoven staat aan t water om het afladen der steen in schepen. Mater. kleij of aarde onder Vleuten vandaan, zijnde de beste die uit best bouwland komt. Werkt. een paard, een kar, vormen, kruijwagens, schoppen, spaden, harken, vormtafels, kitten, karemmers, leereplakken, planken, luijwagens en lijnen, zandtobbens, rietmatten. Hebben jaarlijks noodig 32 vormen, van al t verdere 2 stuks en 11 à 1200 rietmatten.

De vormen worden te Zuijlen gemaakt, zijnde dit een privilegie s'lands van Utrecht. Werkl. 27 inboorl. mans, loon 4 à 30 st. per dag werks; 2 à 26; 2 à 18; 5 van onbepaalde daghuur waaronder 2 zijn die jaarlijks nog genieten ijder 11 ducats en vrijwooning en één f 70:– en vrijwooning, dog door elkander gerekent f 4:– à 5:– per week. Vrouwen 4 à 9 st. per dagwerk zijnde f 30:– à 35:– in t jaar, 1 eens in t jaar onbepaald f 40:– à 50:–. Kinderen beneden de 18 jaar 10 dog onbepaald, zomtjids meer jongens, zomtjids meer meijjsens waarvan 6 à 8 stvs per dag werk zijnde in t jaar voor ijder f 25:– à 30:–, 2 à 5 st. p. dito f 15:– à 20:–, 2 à 10st. p. dito f 30:– à 35:–. NB. Dit werk gaat niet langer dan voor de 5 zomermaanden bij goed droog weder, bij slegt weer kan dit werk niet gedaan worden. Belemm. de zeevaart en gebrek aan Groninger turf. Afvoer, overal heen en naar de Westindien met schepen.

4. –
5. Geene scheepvaart, maar wel eene sterke passage van Keulsche en andere schepen op de rivier de Vegt.
6. –

WORMERVEER

1. a. 7 Papiermolens.
b. 22 Olijmolens.
c. 3 Schulpzandmolens.
d. Verw molens*.
e. 1 Tabaksfabriq.
f. 2 Snuijftabaksmolens
g. Een potaschbranderij.
h. Mostertmolen*.
i. Stijfelmakerijen*.
j. Loodwit-makerij*.
k. Een molenmaker.
2. a. –
b. Meer of min in verval, principaal zedert den oorlog wegens de enorme hooge prijzen van het zaad, en de verhindering wegens de verzending; alsmede door den zwaare accijs op de turf.
c. –
d. NB. De fabriquen of trafiquen met * getekend zijn door de Municipaliteit niet opgegeven, als zijnde gelegen buiten het ressort, schoon de fabriqueurs aldaar wonen.
e. –
f. De snuijfmolens zijn min of meer in verval zedert den oorlog door verhinderingen van verzending.

De tabakskerfmolen mede, door den uitvoer van heele of ongewerkte staalen, alsook door t verbod van gewerkte staalen in te voeren in dat gedeelte van Duitsland door de Franschen bezet, principaal den linker Rijnsoever.

g. – (zie 2d)

h. – (idem)

i. – (idem)

j. – (idem)

k. –

3. a. De witte, blaauwe en basterde fabrieken toebehorende Blaauw en Briel staan te Zaandijk, Coog en Wormerveer aan het water, hetgeen zeer noodig is zo om het onontbeerlijke voor de fabricq als het gemak van aan en afvoer. Mater. lompen of oude vodden, t zij versleten linnen of wollen, oud zijlboek, oud touw en buijsenwandt aangevoert uit de geheele Bat. Republ., van den Rijn en elders, vandaar moeielijk uit te voeren, touwwerk en buijswant van de navigatie en visscherij. – Voor de witte fabrieken is t fijnste en witste versleten linnen het beste, voor de andere de grover linnens, touw en net. Men gebruikt geene andere als niet tot het vereischte oogmerk van het papier kunnende dienstig zijn, hoezeer door kunstbewerking bij kleine proeven, van veele onderscheide andere stoffen zogenaamd papier kan gemaakt worden, dog niet tot het oogmerk van t gebruik dienende. Behalven de werktuigen die aan alle molens gemeen zijn, zijn bij iedere fabricq 3 à 4 maal en 3 pletrollen, vormen en vilden onbepaald uit hoofde van de veelvuldige formaaten en 9 à 12 perssen; die van hout, koper, metaal en ijzer worden op de nabuurige plaatsen gemaakt, de carsaijen te Leijden, te Hilversum en mogelijk op andere plaatsen; ook in Engeland. – De inlandsche carsaijen hebben in zuiverheid en andere eigenschappen verbetering nodig. – Het getal der werklieden is voor de witte fabriquen 50 à 60. Voor de andere 25 à 30 personen, alle inboorl.; mans 15 à 20 loon circa f 6:– p. week; vrouwen 10 à 17, 30 à 40 stvs p.w.; jongens 12 à 18, dag 3-12 stvs, meisjes 10 à 15, dag's 3-6 stvs. Belemmer. het verbod van uitvoer van lompen buiten s'lands bijzonder Frankrijk, Braband, landen aan de Rijn, waardoor schaarsheid wordt veroorzaakt; een geheel gemis zou de fabriquen doen stilstaan. Redres: bijzonder met het Fransche gouvernement eene overeenkomst; te treffen wegens den vrijen uitvoer van lompen vooral uit Braband en de landen aan den Rijn, hetwelk voor de papierfabrieken aldaar geen zo belangrijk nadeel zou zijn vermits de lompen aldaar zo overvloedig zijn, dat die fabriquen ze niet kunnen verbruijken. Afvoer

overall heen, dog wegens de zeer zwaare belasting in Frankrijk en Engeland, aanmerkelijk minder derwaards als voorheen. De blaauw en basterde papierfabricq van Hendrik Stolp is gelegen in de banne van Westzaan aan t water. De beste mater. zijn de grove blanke linnens en zijldoek. Men gebruikt ook touwwerk, buijsennetten, en hoekerwand benevens wolle goed. – Onder de werkt. 3 maal- en 2 pletrollen, etc. gemaakt in de banne Westzaan, de carsaijen te Leijden, Hilversum en in andere plaatsen en in Engeland. De inlands gefabriceerde carsaijen voldoen in langna zo goed niet als die in Engeland gefabriceert worden, omdat die veel langer in het werk kunnen dienen en dus veel profitabeler zijn. Werkl. 25 à 30 inboorl. 15 mans s'weeks f 6:–, 4 vrouwen 50 à 60 stvs, 6 à 10 kinderen 3 à 8 stvs. Belemmer. het verbod van uitvoer van lompen in Frankrijk, etc. Redres: schikking met het Fransch gouvernement, wijl de lompen in die landen volgens oud gebruik in menigte verzameld worden, zodat de fabriqueurs dezelve niet ongebruiken kunnen en ze zelve herwaards zenden. Item den invoer der lompen niet te bezwaaren, omdat men alles moet inspannen om onze gedugte vijanden de Engelschen eruit te houden, konden die hun but daarin bereiken waren de fabriquen zo goed als weg omdat men vooralsnog niet tegen hun kan inkopen wijl men hier te veel onkosten heeft. – Afvoer overall heen, dog door de zwaare belasting kan men den invoer in Frankrijk en Engeland bijna als verboden rekenen.

De blaauwe en basterd papiermolen van Joris Ris en Zoon toebehorende Klaas Groen staat te Wormerveer aan t water. – De beste mater. voor hunne fabricq de grove linnens, touw en net. Onder de werkt. 5 maal- en 2 paar pletrollen en 1 perssen. Wegens de carsaijen in alles als boven. 25 à 30 Werkl. inboorl.; 13 à 15 mans s'w. circa f 6:–, 1 vrouw s'w. 30 à 40 stvs, 10 à 12 jongens 3-12 stvs p.d., meisjens 3 à 4 p.d. 3-6 stvs. – Belemmering-redres-afvoer – zie boven.

De blaauw en basterd papierfabricq van de Wed^e Jan Groot in Comp. staat te Wormerveer aan het water. De beste materialen voor deze fabricq grove linnens, zijldoek, touw, net. Onder de werkt. 4 maal- en 2 pletrollen en 12 perssen. Gelijke klachten over de onzuiverheid als anderzins der inlandsche carsaijen als boven. 24 à 30 Werkl. inboorl.; 12 à 13 mans s'weeks circa f 6:–, 2 vrouwen p.w. 30 à 40 stvs, 11 à 12 kinderen, jongens 3-12 stvs p.d., 1 meisje 4 à 5 stvs p.d.

De basterde en graauwe papiermolens van Cornelis Makkes en Soonen te Coog en Zandijk gebruiken grove lompen, oud

touwwerk, zijldoek en buijsenwand. Werkl. 10-25. Zie wijders boven.

- b. Behalve de papiermolens staande in t binnenveld heeft Jacob Nanning, molenmaker te Wormerveer, olijmolens staande aan de Zaan.

De dubbelde olijmolen gen. de jonge Haas, toebehorende aan Cornelis de Jager P.Z. staat te Wormerveer aan de Zaan. Mater. cool- en aveelzaad aangebragt uit Z. & N. Holland, Zeeland, Vriesland en de kleine Oost; lijnzaad van Koningsbergen, Libau, Memel, Riga, Muscovie, ook uit N. Holl. & Zeeland. Het beste coolzaad is doorgaans het Zeeuwsche en uit de Betuwe; het lijnzaad wel eens uit Zeeland, ook van Koningsbergen dog niet altijd. Men gebruikt ook wel een deder en afzifzel. Wegens de menging zie boven. Onder de werktuigen zijn een as, 2 roeden, 6 stampers, 2 haaijen, 2 loopers. 3 Werkl. inboorl. mans, loon f 3:– van het last dog betalen dan het sjouwersgeld. Zoms een jongen als onderknecht, zoms twee te zamen voor een onderknecht. Belemmering de zwaare impost op het zaad dog bijzonder op de turf. Redres: ontheffing van den impost, ten minsten van de turf. Door de belastingen op de binnenlandse fabriquen worden dezelve meer en meer naar buiten s'lands getrokken. Afvoer naar Z. & N. Holland en verdere gedeelten der Republijk en verder buiten dezelve per schip, bij digt water per sleede.

Een dubbelde olijmolen genaamt de Hoop toebehorende Lourens Kostelijk staat aan de Wormerdijk aan de Zaan. – In alles gelijk voorige.

Een dubbelde olijmolen gen. de Knollebijter toebehorende Pieter Geel staat aan de Oostzijde van Knollendam aan de togtslot. Zie wijders boven. Een dubbelde olijmolen gen. de Schilp staat aan de Zaan toebehorende Jan Tijsen Kaan.

Een dubbelde olijmolen gen. de Ram toebehorende Cornelis Najer staat in t dorp van Wormerveer. – Bij allen klagten over de hooge prijzen der meest benodigde materialen tot de werktuigen, bijzonder de schaarsheid van mispel-, palm- en pokhout. Belemmeringen behalven de boven opgegevene, dat men geen coolzaad kan bekomen uit Vlaanderen en Braband. – Allegueert mede t voorbeeld der olijslagters te Amersfoort, die onlangs bij t V.L. vrijdom van impost op de turf hebben geobtineert.

Een olijmolen de Leeuw toebehorende J. Ris staat aan het dorp. Mater. ook coolzaad.

Een olijmolen gen. de Groene Boer toebehorende Tijs Kaan staat te Wormerveer. Loon f 2:17½ per last.

Nog olijmolens zenden de olij naar Amsterdam. Ongetekend. De olijmolens van Barend Schouten staan onder Wormerveer en Wormer. — De beste zaad dat de meeste olij geeft. Afvoer ook naar Duitsland.

De olijmolens van Vas en Co. staan aan de Zaan en Nauwer-nasche vaart, alle aan t water. Mater. coolzaad, lijnzaad, hennipzaad. De beste die gezondst zijn en de meest olij geven. Gebruiken ook dederzaad, afzifzel van lijnzaad, ook crodzaad, naardat het met meerder voordeel of minder nadeel kan gebruikt worden, waarom dan wel eens deder en t afzifzel met lijnzaad vermalen wordt. Voor er een verbod tegen de vermenging plaats had, pleeg men wel eens raap- en lijnkoeken dooreen te maalen, maar t zelve is strekkende geheel tot misleijding en nadeel van de kopers of gebruikers en ten schade van eerlijke olijslagers. De werktuigen zijn zeer naukeurig afgetekend in t molenboek van J^b Poleij. In een olijmolen zijn ordinair 10 raderen, 6 spillen, een steene legger, 2 loopers zijnde Brabandsesteen, stampers, olijblokken en diverse ijzere en houtte laadgoederen en haaren, door welke te zamen de olij uit het zaad geslagen of geperst wordt. De werktuigen worden over t geheel aan de Zaan gemaakt. — Omtrent de gebreke wordt onderscheidenlijk geoordeelt. De werklieden zijn drie als een blokmaalter, een steenknecht, een onderknecht; inboorl. Omtrent het loon door elkander gerekend moet men onderscheid maken in de eene molen of de andere. Waar jaarlijks het meeste zaad gemalen wordt, wordt het meeste verdient omdat het bij het last betaald wordt. Indien een molen 150 last in een jaar maalt bekomen de knechts aan slagloon tezamen f 1.350:— of f 9:— per last, maar dan moeten zij aan de s'jouwers daarvan betalen datgeen dat het s'jouwersloon beloopt wegens het opdragen van het zaad. Het gebruik van jongens heeft plaats, wanneer op een olijmolen zogenaamde 2 halve jongens voor of inplaats van een onderknecht maalen, die te zamen datgeen verdienen t geen anders een onderknecht alleen verdient. De olijmolens zijn te zwaar belast met den impost op de turf, enz. en is voor een gedeelte de reden dat die fabrieken, wanneer dezelve verhuurt worden, door malkander geene revenuen kunnen geven en dus voor de eigenaar, die dezelve verhuurt, niets waard; indien alle de olijmolens aan de Zaan en in de banne van Oost en West Zaanen verhuurt wierden zoals de gewoone huur is en tot heden verhuurt worden en met die lasten en onkosten die den verhuurder t zijnen laste moet betalen, dan zouden alle die molens de een door den ander niets waard zijn. Het schijnt

wel een wonderspreuk en het is nogtans wel de waarheid. Ten opzichte van de negotie is het een groot nadeel dat men nu het coolzaad niet bekomen kan uit Braband, Vlaanderen, t land van Cadzand, Axel en verdere plaatsen, waarvan de uitvoer verboden is, t welk te wenschen was dat eens mogt veranderen. – Redres: de groote impost van de turf althans te verminderen, wijl men anders verwagten moet dat wanneer het met de negotie van die fabriek nadeelig gaat, waardoor dan veel molens in huur staan te komen, en dus laag moeten verhuurt worden, dat die van tijd tot tijd zullen vervallen en wel eens tot afbreuk om naar andere kwartieren te zenden verkogt of afgebroken zullen worden. Afvoer te sloop de olij naar Duitsland en diverse plaatsen ook voor binnenlandse zeepziederijen en verder gebruik, de koeken meestal in de Bataafse Republiek.

- c. De schulpzandmolen van Vas en Co. staat in t Wormerveld aan t water. Mater. schulpen uit zee opgehaalt, gevende de fijnste het meeste en beste schulpzand (op de zelfde tabel als de voorgaande).

Een schulpzandmolen genaamt de Zaanstroom toebehorende Cornelis Najer staat in t veld onder de jurisdictie van Crommenie aan en van t water, dog het was te wenschen dat om bij denzelven te voet te kunnen komen men niet zo dikwijls door t hoog water in de polder verhindert wierd, want het land ligt in t voor en najaar (bijzonder deze laatste jaaren) zodanig onder, dat men tot de molen niet als men een schuitje kan komen; dit hooge water veroorzaakt voor meest alle de molens in t veld nog een veel zwaarder inconvenient dat men bij ongelegenheid van brand buiten staat is met de brandspuiten de nodige hulp te kunnen bewijzen. De beste schulpen zijn de zagtste. Onder de werktuigen van een schulpzandmolen een as, 2 roeden, 4 loopers en zeeverij onbepaald. Er is één werkmán op, inboorl. verdienende f 5½ p. week. (NB. op dezelfde tabel als de olijmolen de Ram).

Een schulpzandmolen van Remmert Laan staat te Wormerveer aan t water welke standplaats echter niet nodig is. Mater. schulpen uit Vriesland. Werkt. 2 leggende en loopende steenen; deze zijn zomwijlen te hard of te zagt van specie en moeten op zijn tijd gehakt of gebilt worden. 1 Werkman loon onbepaald.

- d. De verwmolen van Maarten Schenk staat aan de Wormer ringdijk aan t water. Mater. Engels geel oker en Spaans groen, men gebruikt ook zomtijds Duits geel en Vries groen omdat men in tijd van nood de eerstgenoemde niet kan krijgen, dog

zij zijn zeer verschillende in deugd. In de beste soorten beantwoord de vermenging. Werkl. 3, 2 ook 1 inb.; loon gemeenlijk voor 2 man f 11:— per week. 1 Jongen loon f 1:10. Belemmer. de weinige commercie. Afvoer naar Duitsland en elders te wat. en land.

De verwmolen van H. Oomheijn en Zoonen staat te Wormerveer aan de Zaan. Werkl. 2 man dooreen f 4½ s'weeks. Belemm. de hooge prijzen en t moeielijk verkrijgen van zommige materialen door den oorlog; it. het betalen van waaggeld in de steden, uitgenomen Alkmaar. Afvoer naar binnen en buiten de Republiek meest te water, omdat te land de onkosten zoms meer bedragen dan de waarde der goederen.

De verwmolens van Cornelis Kuijper en Zoon staan in de banne van Wormer aan t water. Mater. geele en roode oker uit Vrankrijk, roode en bruine aarde uit Engeland, geele en bruine aarde uit Duitsland. Men gebruikt aldaar geene andere. Zijnde vermenging genoegzaam voldoende. Het getal der werkl. ongelijk 3 of meer inb., loon f 5½ à f 6:—, Verhind. belemmering der scheepvaart en ongelijkheid der waag in de steden. Afvoer voornamentlijk buitens'lands een klein gedeelte binnen, meest te water.

e. De tabaksfabricq van Maarten Schenk staat aan de Wormer ringdijk aan t water. De beste mater. Amerikaanse tabak, men gebruikt ook Duinkerker, Vlaamse en inlandse verschillende in deugd. Werkt. kerfbank. Werkl. 3, 2, 1. Loon voor 2 man f 11:— p.w. 1 jongen f 1:10. Afvoer naar Duitsland en elders. (NB. Op dezelfde tabel als zijn verfmolen).

f. Een snuyftabaksmolen van H. Oomheijn en Zoonen staat onder de banne van Wormer aan den Zaadijk nodig voor t afschepen. Mater. tabakssteelen van de karottenmakerijen, meest uit Rotterdam en Amsterdam. Werkl. 2, zoms meer. Loon dooreen f 4½. Zie verders hierboven verwmolen.

Een snuijf- of staalenkerfmolentje staande in de West-Zaander ban aan t water. — De naam oningevuld. 2 Werkl. loon f 4:15.

Een snuijfmolen en een snuijf en tabaks of staalen kerfmolen toebehorende aan Simon Schermer en Zoonen. Een molen staat aan de rivier de Zaan, een dito in de Wormerban, beide aan t water. Mater. tabak en staalen. Werkt. worden binnen en buiten s'lands gemaakt. Op beide zijn 5 werkl. inb. f 5:— p. week. Belemm. wegens de snuijf de oorlog, wegens de kerverij de uitvoer van heele of ongeplette staalen naar de plaatsen in Duitsland thans door de Franschen bezet alwaar geen geplette of gesneden staalen mogen inkomen. — Redres: voor-

ziening wegens laatste. Afvoer naar Duitsland en elders met schepen zover het komen kan.

- g. Een potasbranderij van Cornelis Kuijper en Zoon staat in de banne van Wormer. Mater. weedasch, duygen. (NB. Op dezelfde tabel als de verwmolen zie boven).
- h. Mostert (en schulpzand zie de tabel boven) molen van Remmert Laan staat bij Wormerveer. Mater. bruin mostert zaad en waijzaad uit Noordholland; men gebruikt ook Engels en Brabands ook wel Duits, om te onderzoeken of er ook wel meer voordeel dan op de eerste mogt te vinden zijn. De beantwoording aan t oogmerk is zeer ongelijk door wien en wanneer het gedaan wordt. Het waargenomene gebrek is in geene genoegzaame binding ende vatbaarheid voor een te vroeg bederf. Een werkman, wiens loon onbepaald. Verzendin g naar binnen en buiten s'lands.
Een mostert en poedermolen (de naam niet ingevuld) te Wormerveer aan t water. Mater. mostertzaad uit N. Holland. Stijfzel van de stijfzelmakers, want poedermalen is loon werk. Werktuigen een windmolen met deszelfs gaandewerk, steene, buulkist, etc.; alles aan de Zaan gemaakt. Door één man de bezitter zelf bewerkt. Belemm. de stijfzel uit Braband tot de poeder, en s'lands impost op het zaad. Afvoer de mostert binnen de Republiek. – De poeder weder aan de stijfzelmakers.
- i. De stijfzelmakerij van Cornelis Prins en Comp. staat aan den Wormerringdijk. Mater. tarw, de beste bovenlandse en Old-ampitse. Men gebruikt geene andere om de kostbaarheid. Werkt. kuipen en bakken, welker getal naar de grootheid der fabricq. – 3 Mans inb. zamen voor loon f 18:–. Belemm. de zwaare impositie op het gemaal, waag en turf en de invoer van buitenlandse stijfzel. De stijfzelmakerij te Wormerveer aan het water staande onder de firma van Klaas Ris en Comp. is onder directie van Pieter Grootes, woonende te Wormerveer. Mater. tarwe, de beste bovenlandse. Men gebruikt ze ook uit Noordholland door gebrek aan tarwe uit de Oostzee, want de bovenlandse is doorgaans de profijtelijkste. Werkt. bakken, kuipen, seeven en eest. Aan de Zaan gemaakt. Werkl. 3 man t gantse jaar door. Inb. loon dooreen gerekend f 6:– p. week. Belemm. de zwaare impositie der tarw als rondemaat, gemaal, waag, en der turf hetgeen de grootste hindernis geeft om tegen de Brabanders te fabriceren. – Redres: zo mogelijk, ontslag der impositie. Afvoer in de Republiek en alom met vaartuig.
- j. De loodwitmakerij onder directie van Pieter Grootes op de firma Pieter Grootes en Comp. staat te Koog. Mater. lood uit Engeland, Duitsland en Schotland. Het Engelse het beste; bij

gebrek omdat te krijgen gebruikt men Duits en Schots. Het Engels is het fijnst en zuiverst. Menging heeft in deze fabricq geen plaats. Werkt. een windmolen met zijn gaandewerk bestaande in een bovenwiel, bonkelaar, boven en onder spil en platte steenen tot t gemaal en aankleven van dien, gemaakt aan de Zaan. Bij winterdag werken er doorgaans 8, 9 en 10 mans, zomers doorgaans 18 à 19, waarvan 3 inb., de overige vreemde; zijnde t loon van ieder knegt als zij werken 18 stvs per dag. Belemm. de zwaare s'lands impositie zo op t middel van de waag met het looduitslag van loodwit, inkomende en uitgaande rechten en op de turf, waardoor men met het loodwit niet in staat is tegen de Engelse natie te fabriceren, wiens gunst men daardoor verloren heeft. Redres: zo mogelijk, ontslag der impositie. Afvoer, ten deele in de Republiek, voor t overige naar Hamburg, Duitsland en elders met vaartuig. (NB. Op dezelfde tabel als de even voorgaande).

- k. Cornelis Schenk, molenmaker te Wormerveer aan de Zaan, geeft op dat door hem bearbeid worden papiermolens, blaauwselmolens, zijldoekrederij, stijselfabriek, aschmolen, olijmolen, loogstokerij, hennipmolen, loodwitmolen, zaagmolens, trasmolen, hout, verw- en tabaksmolens, staande alle aan de Zaan. Except de hennipmolen en zijldoekmakerij tot Crommenie en Assendelft. Alle aan t water, t geen voor de vijf eerst genoemde zeer nodig is, omdat zonder het water daartoe en in te gebruiken niet gefabriceert kan worden. In een papiermolen zijn gemeenlijk 6 wrijfrollen, 4 plet- of plijsterrollen, 2 pompen, een kruk, 4 stampers met messen, 21 à 22 raderen, 11 spillen zo liggende als staande. In een aschmolen 1 paar kantsteenen Naamsche of Brusselsche, 2 spillen, 4 raderen. In een blaauwselmolen 1 paar Naamsche kantsteenen en wrijfsteen, 3 spillen, 6 raderen, met een zift en brielderij. In een zijldoekmakerij een weefgetouw met zijn spin, duijl en haspelraderen. In een stijselfabricq een waterpomp. In een olijmolen 1 paar Naamsche of Brusselsche kantsteenen, stampers met ijzere ronde koppen, 6 spillen zo staande als liggende, 10 raderen. In een stookerij zijn het apparatussen, pompen en gooten. In een hennipmolen 4 raderen, 3 spillen zo liggende als staande, houte beukers of stampers. In een loodwitmolen 3 spillen, 4 raderen en wrijfsteenen. In een zaagmolen 4 raderen, 3 spillen zo liggende als staande, 3 raamen, 2 sleden, 5 ronsels of catrollen. In een trasmolen 3 spillen en kantsteenen, stampers en harp of zifterij. De hout- en tabaksmolens eens gemaakt van ijken, beuken, ijpen, essen, turkspalmenhout, pokhout, mispelen en azijnenhout. Zijnde wel dege-

lijk te verbeteren. Ook kan men de materialen niet naar genoegen bekomen, bijzonder het pok-, turks-, palm- en mispelenhout.

4. Een houtse loots wel eer gebruikt voor de exercitien der gewapende burgermacht staande in het binnenveld aan t water.
5. Op de binnensee en vaarwaters dezer Republiek. Onbewust hoe veele zeeschepen. 10 à 11 Vaartuigen op de binnenwateren.
6. Oordeelen beantwoord te zijn in de tabellen der fabrikeurs.

BUIKSLOOT

1. a. Een houtzaagmolen.
b. Een salpeter raffinaderij.
c. Een schulpmolen.
d. Een traankokerij.
2. a. –
b. –
c. –
d. –
3. a. Toebehorende P. R. Pietersse staat aan de trekvaart naar 't Schouw zijnde de standplaats aan t water nodig om den aanvoer van balken en de wederafscheping van het gezaagde hout. Mater. greene, vuure en denne balken. Bepaaldelijk greene en vuure balken van Nerva en Riga, Noordsche balken uit Dramme, Holnstrand, Oostriesoer, Droobak en andere havens van Noorwegen. Denne balken van den Rhijn. De beste zijn de greene Riga balken. Het getal der werkl. is thans 2 man, nu en dan geadsisteert door een sjouwerman, inb. hun loon f 4½ à f 7:– per week benevens vrije woning en brand. In gewoone tijden ook één jongen à f 3:– p. week. Belemm. de algemeene schaarsheid des tijden veroorzaakt door den langduurigen en knellenden oorlog. Redres: het daarstellen van eene algemeene vrede en daaruit voortvloeienden onbelemmerden handel. Afvoer meestal binnen s'lands door middel van vaartuigen.
b. Staande aan het water nodig om de minste onkosten. Mater. salpeter, water en vuur. De beste de Oost-Indische. Men gebruikt alle soorten omdat zij geraffineert kunnen worden. Werkt. ketels, tobbens, emmers, zeeven, binnen s'lands gemaakt. Er zijn 1, 2 of meerder werklieden naar de groote der raffinaderij, inb. & vr., loon f 5:– à f 6:– per week. Belemm. gebrek aan handel. Afvoer naar binnen en buiten s'lands met schepen en wagens.

- c. Staande onder de jurisdictie van Buiksloot aan het water. Mater. schulpen waarvan maar een soort is. Werktuig. 2 schoppen, 2 kruijwagens en een buulkist. Eén knegt, vr. à f 6:-- p. week. Afvoer naar Amsterdam met een schuit.
- d. Aan t water, daar zedert 1794 niet gekookt is en dus in verval. Wordende de traan gekookt uit materialen, die uit Groenland of Straat Davids door de visschers worden aangebragt. Toebehorende Pieter de Jong en Zoon.

- 4. —
- 5. —
- 6. —

BEVERWIJK

- 1. 7 Kunstazijnmakerijen.
- 2. In een van dezelve wordt ook tevens wijnazijn gemaakt. Men kan zo zeer niet zeggen dat dezelve in verval zijn als wel dat zints den jaare 1790 in getale vermindert zijn, dog onbekend door welke oorzaaken.
- 3. Staan aan en van het water. De standplaats aan het water is de gerijffelijkste om de ontfangst der materialen en uitslag der azijnen. De eerste grondstof is het water, vervolgens koornbrandewijn, rozijn en corenten. Het welwater in de Beverwijk is uitstekend geschikt tot het azijn maken. Het Spaansche rozijn en Turksche corenten zijn in alle opzichten preferabel. Men gebruikt ook honing wanneer men niet in staat is om genoegzaame hoeveelheid van rozijn of corenten te kunnen bekomen. De vereeniging en menging der eerste materialen is wel volkomen dog niet altoos in alle opzigten aan het oogmerk beantwoordende. Het gebeurd zoms, dat de azijn de vereische zuurheid niet wil aannemen en ook heeft men tijden, dat de azijn niet schoon te krijgen is. Werktuigen: ketels, kuipen, stukvaten en pompen, enz. in getal naar maate de fabricq uitgestrekt is; de ketels koper, het overige hout. De ketels, stukvaten en pompen worden te Amsterdam en elders gemaakt, de kuipen in de Beverwijk. Het getal der werklieden zo inb. als vr. is naar gelang van de uitgestrektheid der fabricq, het loon doorgaans 18 stvs per dag. De oorlog ter zee is een zeer groote belemmering in den voortgang der trafiek en het redres voornamentlijk te zoeken in vrede ter zee, wijl daardoor de toevoer van de voornaamste materialen dezer trafiek wordt bevordert. De goederen worden gedebiteert binnen s'lands en als het mogelijk is, verzonden naar buiten s'lands met schepen en schuiten. De tabel is getekent door Gerrit van

Aalst Jansz., Jacob Aggesz. Kool, Harm Noordman, de Wed. L. Stelt en Zoon, Pieter Beekman, Fred. Vermooten, M. H. Ogelwight.

4. Neen, ten ware de nieuw aangelegde caserne, staande binnen de stad van het water, daartoe konde geemploieert worden.
5. Scheepvaart op alle rivieren en stroomen, zijnde 8 beurtschippers op Amsterdam en Alkmaar, een op Haarlem en een op de Weesp om de koornwijn voor de fabricq te halen. Zedert 1796 is door sterfgeval een veerschipper op Amsterdam minder.
6. Buiten en binnens'lands waartegen een beletsel is dat het vaarwater door den aanvoer van de slijk uit de Zuiderzee merkelyk benadeelt wordt, hetgeen egter met veel kosten door vigilantie vaarbaar gehouden wordt. – Waartegen naar hun inzien geen redres te vinden.

AKERSLOOT

1. Een houtzaagmolen.
2. –
3. Toebehorende Aris Grafdijk staande aan de Schermerdijk aan t water. Mater. Oosters en Noords hout. Het Oosterse t beste. Door de duurte gebruikt men zomtjids ook ander. 3 Werkl., zomtjids 4 à 5.
4. –
5. –
6. –

SCHELLINGWOUDE gelegen aan het IJ

1. a. Een runmolen.
b. Een schulpzandmolen.
2. a. –
b. –
3. a. De run- of taanmolen staat te Durgerdam in de banne van Schellingwoude aan en van t water t geen nodig is. Mater. eek of schors uit zekere gedeelten van de Republiq. De zwaarste en blankste is de beste. Werkt. een spil met zyn steenen, voorts eenige schoppen en graaven met hun klauwen, zakken en eenige kleinigheden. Eén knegt verdient f 5:– per week. Afvoer binnen de Republiq.
b. De schulpzandmolen staat digt bij Nieuwendam onder de banne van Schellingwoude. Mater. schulpen, de beste die het gaauwste zyn; men gebruikt ook mosselschulpen, alijkruken, oesterschulpen, etc. De afvoer meest naar Amsterdam.

4. De municipaliteit bekend dus verre geene gebouwen ter haarer dispositie te hebben, maar echter zou er meer dan een hujs tot dat einde gevonden worden, waarom de municipaliteit met alle haare ingezetenen vriendelijk solliciteert, dat deze plaats met het oprichten van een of ander werkhuis begunstigt worde. Zijnde Schellingwoude zeer gelegen aan t IJ, tegen over Amsterdam en dus zeer geschikt tot transportereren der goederen.
5. Geene dan de gewone veerschuit, maar er is groote passage van vaartuigen dagelijks op het IJ.
6. -

BREUKELERVEEN

1. Geene
2. -
3. -
4. Drie hujsen aan de gemeente behorende zouden tot bovengende kunnen gemaakt worden. Staande rondom aan het water.
5. -
6. In turf binnen de gewezen provincie Utrecht, met klagte over de hooge belasting op den uitvoer van de turf naar andere provincien.

BOVEN CARSPHEL

1. a. Twee zaagmolens.
b. Een lijnbaan.
2. a. -
b. -
3. a. Beide staan onder t dorp Bovencarspel zeer gelegen aan de Waterswal. Zijn thans niet in fleur door omstandigheden van tijden. Wierden voorheen bewerkt door drie à vier man, nu slechts met een. De eene behoort aan Dirk Schotsman, de andere aan H. R. Engelsman.
b. Staande aan het water. Mater. hennip van Amsterdam en sloopstouw van Enkhuijsen om te verslaan. 3 Werklieden inb. loon mans 2 stvs in t uur, kinderen 3, 4 st. p. dag. In verval door de slapheid des tijds; werkende voor de visserij.
4. -
5. Op de Zuiderzee, over de Wadden en verder op de rivieren en binnenstroomen, zijnde 36 vaartuigen die aldaar hunne vaste leg- of laad- en losplaatsen hebben, dog behooren ook zommige in de andere dorpen der jurisdictie t huis.

6. Naar Embden en binnen s'lands op Amsterdam, Amersfoort, Blokzijl, Cuijnder, Delft, Dordrecht, Deventer, Edam, Elburg, Groningen, Gouda, Haarlem, Harlingen, Campen, Leijden, Lemmer, Muijden, Nijkerk, Rotterdam, Stavoren, Texel, Utrecht, Weesp, Zwol, Zaandam, etc. – Belemm. dat bij hun aan Broeckerhaven geen paspoorten kunnen bekomen worden, maar de schippers genoodzaakt zijn ze van Enkhuijzen te halen, zoms door verloop van t getij tot groot nadeel van derzelve ladingen, welk principaal uit groentens bestaan. – Aan welk bezwaar zoude worden tegemoet gekomen, door den commis ter recherche of eenig ander persoon te qualificeren de paspoorten af te geven.

OULD GARSPEL

1. Een spinnerij.
2. Alwaar hennip gaaren gesponnen wordt door arme lieden; alwaar kinderen die slechts een wiel kunnen draaien brood verdienen.
3. –
4. –
5. –
6. –

SPANBROEK

1. a. Een houtzaagmolen.
b. Een linnenweverij.
c. Een ijzersmederij.
2. a-c. Alle de trafiquen zijn alhier zedert verscheide jaaren in verval door de enorme duurte der ingredienten en door dat te veel goederen van elders worden ingebracht.
3. a. Staande aan t water, wordt thans door twee werklieden bewerkt. – Loon der mans door elkander f 560:–. Vrouwen f 200:–. Jongens f 104:–. Verhinderringen: de negotierende liuden zonder fabricq. – Redres: geene onderhandse koopluij toe te laten zonder fabricq of traficq.
b. Staat niet aan het water. Eerste mater. garen van vlas en hennip gesponnen (door respectieve burgers aangebragt) en pap van gruttenmeel en daarbij boter of smeer. Het beste garen is van vlas. Men gebruikt hier geene andere mater., omdat de fabrik zo uitgestrekt niet is en maar alleen linnen wordt geweven. Werkt. een weefgetouw van ijke hout, van 800-2400 kammen en verders na de subsantie van t garen, evenaars,

spoolwielen, scheerraam, zak, etc. t Getal der werkl. thans een. Loon naar t getal der ellen en t daarbij bepaalde loon. – Belemmering: t van elders inbrengen van linnens. – Redres: dat zulks geen plaats had. Afvoer aan de eigenaars, die zulks ter weving hebben gebragt.

c. Waarin drie werklieden arbeiden, wier loon f 6:–. Een jongen f 3:–.

4. –
5. Op de binnenwateren naar onderscheide steden als Amsterdam, Alkmaar en elders; t getal der vaartuigen zedert 25 à 30 jaaren afgenomen door t verval van negotie.
6. –

COCKENGEN

1. Een bierbrouwerij.
2. –
3. Aan het water gelegen. Mater. garst, spelt en haver uit deze republiëq en wel bijzonder uit Gelderland, Zeeland, Vriesland en Utrecht. – Hop uit Gelderland, Vlaanderen, etc. Belemm. ongehoorde duurte van alles wat tot de brouwerij benodigt is, bijzonder garst, hop, spelt en haver, 2° de impositie op de verzending der bieren naar andere gewesten, 3° dat de brouwers in de stad Utrecht woonende hunne bieren zonder impost op het platte land binnen dat gewest zenden mogen; die van t platteland daartegen dubbelde impost op de bieren die in de stad inkomen moeten geven. – Redres: verbod van uitvoer der materialen en afschaffing der importen.
4. –
5. –
6. –

HILLEGOM

1. Een looijerij.
2. –
3. Aan het water, nodig om het zelve op de gemakkelijkste wijze in de kuijpen te leiden. Mater. kalk, run, traan, olij, vet, zout, aluin, etc. Twee werkl. loon 22 à 24 st. per dag. Belemm. de oorlog. Afvoer naar Amsterdam, Rotterdam, Leijden, s'Hage en Haarlem met veerschuiten.
4. –
5. –
6. –

NIEUWENDAM

1. a. 3 Houtzagerijen.
b. Een kruitmakerij.
c. Een schulpzandmolen.
d. Een pelmolen.
e. Een koornmolen.
f. Een loodwitmolen.
g. Een traankokerij.
h. Een mosterdmolentje.
i. Een paarden en poppenmakerij.
j. Een scheeptimmerwerf.
k. Een taanderij.
l. Een hellingwerf.
2. a-b. Over t algemeen zijn alle de fabriquen alhier kwijnende zedert den oorlog met Engeland in 1781.
b. De directeur heeft aan het gemeentebestuur berigt dat door de buskruidfabriqueurs vergadering houdende te Amsterdam die algemeene voordragten aan den agent zelve zullen worden gedaan.
c. —
d. —
e. —
f. —
g. —
h. —
i. —
j. —
k. —
l. —
3. a. Een toebehorende G. Joekes. Mater. balken uit de Oostzee en Noorwegen. De werktuigen zijn door onze voorvaders zodanig gemaakt als dat wij dezelve niet behoeven te veranderen. Werkl. 2 à 3 inb. Belemm. dat er geene vrije negotie op Brand is.
Een toebehorende C. Hallie. Werkl. 1 à $\frac{1}{2}$ man.
b. —
c. —
d. Toebehorende P. de Jong. Mater. garst. Werkl. 2 knechts en een jonge.
e. —
f. Toebehorende Pieters en Comp., staande agter het dorp Nieuwendam aan t water. Mater. lood uit Engeland en Duitsland. Het beste komt van Hull. Twee werkl. inb. mans loon

dooreen f 4:– per week. Belemm. de algemeene schaarsheid der tijden en de stremming van commercie en navigatie. Afvoer naar buiten en binnen s'lands.

- g. Toebehorende P. de Jong aan t water. Mater. walvisspek.
 - h. –
 - i. –
 - j. –
 - k. –
 - l. –
4. Een pakhuis toebehorende aan een particulier, aan t water staande.
 5. Op Groenland, koopvaardij; ook Oost en West, dog thans kwijnende. Het getal der zeeschepen onbekend. Op de binnenstroomen 7 à 8 vaartuigen, welker getal zedert 1781 merkelyk is afgenomen door verval van commercie, van nering als anderzins. – Redres: eene onbelemmerde navigatie en negotie.
 6. Oost en West. Beletselen: binnenlandsche paspoorten.

OOSTZAAN

1. a. Eén linnenblekerij.
b. Een loodwitmakerij.
c. Drie lijmkokerijen.
d. Twee pelmolens.
e. Zes stijfzelmakerijen.
f. Een olijslagerij.
g. Een loodwitmakerij met paardenwerk.
2. a-g. Wegens den tijd van het verval der fabriquen en trafiquen en de oorzaken daar van verdient gelezen te worden Beschrijving der Zaanlandse dorpen Oostzaan, etc. te Haarlem bij F. Bohn en A. Loosjes P.Z. 1794, bijzonder pag. 38-42. It. een missive door de burgers van Dijk en Fraaij onder recommandatie der Municip. den 20 Maart 1800 aan den agent van Nat. Oeconomie afgezonden. Algemeene belemmering op veele fabriquen en trafiquen: de belasting op de turf.
 - a. Met het affloopen der zeventiende eeuw waren alhier nog hondert, behalven de kleder- en garenblekerijen. – Thans één.
 - b. Zijnde een windmolen.
 - c. Hebben niets te werken door het stilstaan der kleine visscherij.
 - d. Windmolens.
 - e. Lijden nu meer dan minder naar de tijdsomstandigheden en hebben alle aanmoediging en bescherming nodig om niet in verval te geraken. De invoer van uitlandsche stijfzel zoude kragtadig behoren te keer gegaan te worden en de bedienden

op de grensen naauwkeurig toevoorzigt tegen den sluikhandel aanbevolen.

- f. Zijnde een windmolen. De groote menigte olijslagerijen is aan de Zaan inzonderheid op den Koog, te Wormerveer en Zaan-dijk, alsmede van de pelmolens en loodwitmakerijen.
 - g. Wordt aangelegt maar is nog niet tot stand gebracht.
3. –
 4. Publique gebouwen daartoe niet voorhanden, maar wel particuliere woonhuisen, waarvan een aan een vaarsloot gelegen.
 5. Naar *buiten* is geheel vernietigd met het verval der kleine visscherij. – Met het aflopen der 17e eeuw rekende men bij overlevering van goederhand, dat hier ter plaatse, behalven de schippers op de kleine visscherij, nog wel twaalf schippers woonagtig waren op de buitenvaart; welke schippers hier ook meest hunne plaatselijke rederijen hadden en het voornaamste van hun bootsvolk. Zedert het begin der voorgaande eeuw en inzonderheid van 1720 af is het verval hand over hand toenomen. Groote capitalisten zijn hier kinderloos overleden; assuradeurs hebben hier zwaare slagen gekregen; de oorlog heeft althans de kleine visscherij tot dien stand gebracht, dat het wel te bezien is, of er ooit wel een schip daartoe worde uitgerust.
Op de rivieren en binnenstroomen is er weinig meer in vergelijking van voorigen tijd wanneer de blekerijen en de landbouw, de traan- en lijmkokerijen en de daaruit volgende verzendingen nog in bloei waren. – Er zijn nog zes marktschippers op diverse plaatsen, twee veerschuiten en twee melkschuiten op Amsterdam, maar zo het vertier te Oostzaan hun onderhoud moest verschaffen waren zij reeds lang tot armoede vervallen. Visscherij is er geheel niet dan een visscher op het Ije, en verscheide behoefte binnenvisschers in het Oostzaaner veld.
 6. Wordt aldaar thans geheel en al gedreven door middel van de handeldrijvende koopsteden, door welke canaalen de verzending van de fabriquen en trafiquen welke er nog hier ter plaatse zijn overgebleven alle aanmoediging verdienen.

NICHTVEEGT

1. Een catoendrukkerij.
2. –
3. Toebehorende S. van Nooten Jansz., staande in het dorp gedeeltelijk aan het water en gedeeltelijk aan het weijland, hetgeen nodig is om te spoelen, te bleeken en te droogen. De materialen die bewerkt worden zijn catoenen, neteldoeken,

etc. om te drukken, en de ingredienten die gebruikt worden tot het vervaardigen van de coleuren bestaan in verfwaaeren, drogerijen, ijzer en azijn, etc. Waarvan de beste zijn die het meest in de bewerking voldoen. – Naam, quantiteit, specie der werktuigen en plaats waar die gemaakt worden is voor niemand als den fabriquant van aanbelang. – Terwijl de verbeteringen van de kunde van den fabriquant afhangen, oordeelt hij die geheim te moeten houden om er alleen de voordeelen van te genieten. – Het getal der werklieden naar gelang van de hoeveelheid van t werk. – Vrouwen vinden in deze fabricq geen werk. – Schoon de fabricq in haare werking niet belemmert wordt, zouden vrede, vrije handel, algemeene welvaart, meer voorraad van verwerkbare stoffen, meer vertier in gedrukte catoenen, vermindering van den prijs der ingredienten en levensmiddelen, voorkeur van de inlandsche boven de buitenlandse bewerkingen, verbod van invoer of zwaare belasting op buiten s'lands gedrukte catoenen, chitsen, etc. Aanschrijving aan de districten waar zig fabriquen bevinden om de ordres tot het in requisitie stellen van jonge manschappen niet uit te strekken tot de nuttige en onontbeerlijke jongelingen, die aan dezelve verbonden zijn. – Algemeene verbeteringen zijn en eene bijzondere dat door de sluijs te Muijden het brakke water uit de Vecht geweerd wierde, hetgeen van jaar tot jaar verergert. – Afvoer naar alle plaatsen van waar te drukken gezonden wordt. – Bij welke gelegenheid klagten vallen over de slegte weg in de Velderslaan, wanneer de afvoer met wagens geschied.

4. –
5. –
6. –

LANDSMEER EN WATERGANG

1. Een kruidmolen.
2. –
3. Toebehorende Dirk Steen en Comp. De buskruidfabriqueurs hebben besloten uit hunne gezamentlijke vergadering, te Amsterdam gehouden wordende, eene algemeene voordragt aan den agent te doen, ten einde de kwijning aan welke deze fabriquen zedert eenige jaaren onderhevig zijn zo veel mogelijk te herstellen.
4. –
5. –
6. –

GROMMENIE

1. a. 19 Zijldoekfabriquen.
b. Een graauwe en basterd papiermolen.
c. Een verwmolen.
d. Een snuijfmolen.
e. 3 Leerloijerijen.
f. 6 Hennipkloppersmolens.
g. Een mosterdmolen.
h. 2 Molenmakers.
2. a. Zedert 1784 in verval.
b. –
c. Zedert 1790 in verval.
d. –
e. –
f. Deze zijn als gereedschappen bij de zijldoekfabriquen geconsidereert.
g. –
h. –
3. a. De fabriquen staan aan het water hetgeen onontbeerlijk is, en de aan- en afvoer gemakkelijk en onkostbaar maakt. Mater. hennip uit de Alblasser-, Krimpener- en Lopikerwaarden; assche uit de Oostzee; en zouda uit Spanje. De gelling of braakhennip is de beste; men gebruikt ook Oostzee hennip, omdat bij een redelijk vertier in de zijldoeken, de inlandse hennip op verre na niet toereikend is. – De hennipteelt is zodanig vermindert, dat daar de helft van het getal der rollen zijldoek nauwelijks bij in vroegere jaaren gefabriceert wordt, nothans het hennipgewas daartoe niet genoegzaam is. Hieruit vloeit natuurlijk voort dat men enorme hooge prijzen voor de inlandse moet besteden, t welk oorzaak is dat de prijzen onze zijldoeken het Russische in prijs zo verre overtreffen, t welk een zeer groot nadeel aan t vertier onzer zijldoeken toebrengt. De bereiding der materialen zoude aan het oogmerk volkomen beantwoorden indien de hennip door den teelder beter wierdt behandelt, maar dezelve wordt niet behoorlijk gezuivert en niet tegenstaande de vodde (zo noemt men het slegtste van t hennip gewas) tot dezelfde prijs als de hennip wordt betaald, wordt dezelve tot groot nadeel der fabriquen onder de hennip vermengt. Weshalven verzoeken dat het gouvernement den teelder op nieuw verplichte aan de publicatie daartegen zijnde van den 5 Julij 1770. – Werktuigen: hennipklopmolen, hekel, spinnewiel en weefgetouw. Het getal onbepaald. Van hout, koper en ijzer aldaar en in de nabuuri-

ge plaatsen gemaakt. – Geene voornaame gebreken. Het getal der werklieden is zeer groot, zijnde door bijna alle de voormalige Provintien verspreid en dus niet mogelijk op te geven, dog alle inboorlingen. Het loon kan niet opgegeven worden, dewijl weijnigen zich geheel aan de bezigheden der fabricq bepalen. Verhinderingen: het Russisch zijldoek allerbijzonderst, ook eenigszins het Brabands, welke beide soorten om derzelve lagere prijzen als het inlandse zeer veel zelf door onze eige landgenoten wordt gebruikt niet tegenstaande de ondervinding altijd heeft geleert dat het onze door deszelfs veel beter qualiteit voor den gebruiker veel profitabeler is – alsmede dat onze zijldoeken bij andere gouvernementen zeer zwaar belast zijn. – Redres: alle mogelijke zorg te dragen dat onze landgenoten geen vreemd zijldoek gebruiken en dat ons zijldoek vrij van eenige belasting of uitgaande rechten naar buiten s'lands mogen worden verzonden en de uitvoer naar alle neutralen havens altijd onbelemmert gaa (dewijl een verbod daartegen onze fabriquen totaal kan ruineren). – Alsmede dat de hennipteelt in onze Republiek op alle mogelijke wijzen worden aangemoedigt, waardoor zeer veel nutteloos land ten nutte onze ijverige en behoeftige medemenschen konde dienstbaar worden gemaakt en daardoor onze fabriquen tot hunnen vorigen luister worden teruggebracht, welks nut onberekenbaar zoude zijn, daar bijna in alle de voormalige provintien veele behoeftigen in den welvaart deze fabriquen deelen en daaruit een middel in hun bestaan moeten vinden. – En eindelijk het opheffen der impost op de lange turf, voor zover die tot onze fabriek wordt gebruikt. – Dat ook geen van de werklieden naar andere landen vertrekken om hunne kunst en bekwaamheden over te brengen. Nog werktuigen naar andere landen worden vervoert. – En de uitvoer van inlandsche hennip worde verboden. – Afvoer naar binnen en buiten s'lands per schip.

Deze tabelle is ondertekent door de volgende: Jacob Groot per order Jan Jacob Brans, H. Sijpesteijn voor Jan Kaars, Kl. Hekelaar voor Dirk Hekelaar, Klaas Haan & Zoon, Reijer Kuijper per order Carel van der Straaten, Pieter Krook per order Jacob Aggesz. Kool, Pieter Groot, Nan Bakker, G' Klaasz. van Leijden, Tijs de Wit, Gerrit van Leijden Pietersz., Dirk Kuijper, Cornelis F. Bloemendaal, Jacob Kuijper, Klaas Hekkelaar, Frederik Tadix, Boom & Oosterhoorn, Jacob Lakeman, Jan Duijt.

- b. Toebehorende A. Kroesen en Comp. en staande aan een binnenwater in de banne van Crommenie. – Slegt water is zeer

nadelig voor t koper der schepvormen en de carsaije vilden. – Klagten over de qualiteit en prijs der carsaijen. Van 20 tot 60 à 70 werkliden inboorlingen. Loon der mans van 12 tot 20 stvs per dag. – Vrouwen zijn op alle fabricquen niet. Kinderen beneden 18 jaar 6, 8, 10 st. Jongens 2 tot 5 st. p. dag. Belemm. schaarsheid en enorme hooge prijzen der lompen. Redres: opheffing van belasting op t papier, verbod op den uitvoer van papieresnippers, schikking met de Fransche Republiek tot den vrijen uitvoer van lompen uit die plaatsen alwaar overvloed is. Redres in t middel van de waag. Afvoer naar de geheele bekende wereld, meest over Amsterdam.

- c. Toebehorende Oosterhoorn en Lakeman. De tabel getekent door G^t van Vliet Oosterhoornsz. – Vermits zij niet anders dan om loon malen en niets bewerken voor eijge rekening, kunnen niet goed vinden over de qualiteit der goederen te oordelen. Getal der werkliden ongelijk. Mans loon f 4:–, 5:–, 6:– per week. Belemmering: de stremming der scheepvaart op zee en den Rhijn. Afvoer naar Amsterdam, Rotterdam en elders.
- d. Toebehorende de Wed^e Jan Vredenburg, staande aan de Melksloot in de banne van Crommenie. Mater. tabak en steelen. Americaanse de beste, ook gebruikt men om de menage inlandsche. Werkl. 2. Loon f 4:–.
- e. Toebehorende Philipp Seebach, Pieter Odt, Jan Jordaans. Mater. ossen en koehuiden best uit de West-Indien, vellen meest uit de Republiek; run van binnenslands; traan van Hamburg en Bremen, omdat ze binnenslands niet meer bekomen kan. – De huijden welke minst beschadigt zijn, zijn de beste; en voorts ieder naar maate tot wat soort van leder dezelve gebruikt worden. De run mede in hun soort en de traan welke onvermengt en zuiver is. Tegenwoordig voldoet de bereiding niet, omdat de walvistraan welke tot een enorme prijs wordt ingekogt, nog daar en boven zodanig vervalscht wordt met dik van olij, dat dezelve zeer bezwaarlijk tot de fabriek kan worden gebruikt en men geene andere kan bekomen. Arbeidsl. onbepaald. Loon der mans f 3:–, 4:–, 5:–, 6:– per week. Jongens 10, 12, 20 stvs. Belemm. het niet kunnen bekomen van zuivere onvervalschte walvistraan; nog van West-indische huijden dan tot enorme prijzen.
- f. –
- g. –
- h. –
- 4. –

5. Hier is een boekhouder van een Groenlandsvaarder, die in rederij bestaat. Op de binnenwateren zijn zes marktschippers en vrachtschippers op Amsterdam, Alkmaar, Haarlem en Purmerend. Welker getal zedert 8 jaar is afgenomen door het vervallen der fabriquen.
Visscherij – een schip op Groenland in rederij bestaande.
6. Binnens'lands op Amsterdam, Rotterdam, etc.

ALKMAAR

1.
 - a. Een bierbrouwerij en mouterij.
 - b. 6 Lederloijerijen.
 - c. 5 Lijnbaanen.
 - d. 2 Molenmakers zijnde tevens huistimmerbaasen.
 - e. 1 Olijslager.
 - f. Een pergamentmakerij.
 - g. Een tichelbakkerij.
 - h. Een runmolen.
 - i. 2 Schulpzand en mosterdmolens.
 - j. 2 Spijkermakerijen.
 - k. Een gladhoutwerker.
 - l. 2 Wolverwerijen.
 - m. 6 Houtzaagmolens.
 - n. Een zeepziederij.
 - o. 2 Zevenmakerijen.
 - p. 3 Zoutkeeten onder 2 comptoiren.
2.
 - a. –
 - b. –
 - c. In verval zedert den oorlog tusschen Engeland en deze Republijcq; doordien de cargasoenen vielen in handen der Engelschen ten tijde hunne overwinningen of roverijen ter zee; uitlandse comptoiren en kooplieden failleerden, wierdt de voornaamste dezer lijnbaanen gedissolveert. – Door dese dissolutie geraakten de mindere buiten de gelegenheid om hunne gesponne garens ten allen tijde te kunnen afstaan; zij deelden mede in eenige zeeschadens en hun overkwam het algemeene beletsel in de vrije aanvoer der hoofdstoffen en daardoor in de excessive duurte derzelve.
 - d. –
 - e. –
 - f. –
 - g. Deze geraakt gradatim of jaarlijks in verval doordien de verglaasde tichel of haardsteentjes minder ter bekleding of verciering van groote muragien dan weleer gebruikt worden of

ook doordien de directeur der fabricq zich niet toelegt om ze door te zetten.

- h. –
- i. –
- j. –
- k. –
- l. –
- m. –
- n. –
- o. –
- p. –

3. a. Toebehorende F. Smet en J. C. Witte, staande op de Laad en uitkomende op de Oude Vest, zijnde de standplaats aan het water nodig omdat het zoete water met schuiten van Schoorl-dam moet gehaald worden. Materialen: gerst, spelt, hop en turf, zijnde Zeeuwse gerst en Engelse en Vlaamse hop de beste, schoon bij gebrek ook inlandse gebruikt wordt. – De werktuigen in de stad gemaakt. Agt werkl., 5 hollanders, 3 buitenlanders, mans, wier loon door elkander f 40:–. Belemmeringen: koffij, thee en drooge gist.
- b. De ingevulde tabel door vijf getekent: M. Kuijper; J^b Best; Jan Mol; Jan Snijder; B. Groenendijk. De lederloijerijen en touwerijen staan daar de minste belemmering van lucht is aan het water, omdat men het water volstrekt nodig heeft tot de vereeniging en menging der stoffen. Mater. huiden van dieren als van koeijen, paarden, kalven, bokken, schapen, etc. Voorts kalk, water, eijkenschors of run, traan, smeer, olij, potasch, etc., welke men ook voor de beste houdt. Men gebruikt ook zomtijds nog anderen tot de coleuren bijvoorb. de onderscheidene verwstoffen, om fijner soorten van leder te bereiden. – Indien hier water of een stroomende rivier ware zoude voordelig voor deze traficq zijn. Werkt. vlees en verwitboomen, vlees-, strijk-, stoot-, verwit- en uitzetmessen, glidpannen, tangen, haaken, schoppen, vorken, sligtmaanen, sligt-tangen, klemmers, krispelborden, schaaalen, gewicht, wagens, etc.; het aantal naar de groote der traficq. Zijnde dezelve van ijzer, staal, hout, steen, zommige in Holland, andere in Duijtsland, ook in Engeland gemaakt. Onder de gebreken kan geteld worden dat de messen, althans onze inlandse in zommige soorten zomtijds niet goed staan. Het getal der werklieden is ongelijk. Het loon der mans 18 à 20 stvs meer of minder; vrouwen of kinderen zelden gebruikt. – Verhinderingen: de vent-jagerij; uitvoer van materialen en invoer van producten; schaarsheid aan contanten. Middelen van redres: verbod aan

- alle vreemdelingen en geen vaste woonplaats hebbende zwerwers, om gemaakte goederen langs allerlei wegen uit te venten; belastingen op den uitvoer van materialen en invoer van producten; belooning voor den invoer van materialen en uitvoer van producten; en eene door bezuiniging allerwegen van drukkende heffingen zo min mogelijk bezwaar.
- c. Eene tabel ingevuld door Hendrik Ibink wiens lijnbaan agter het Ritsevoort ligt.
 - d. —
 - e. De olijmolen behoort aan Dirk Bakker, staande aan de Alkmaarsche vaart, in Overdie; mater. koolzaad uit Oostvriesland, Zeeland, Groningen en Vriesland; lijnzaad en hennipzaad uit de Oostzee, zijnde het zuiverste en droogste het beste. Drie werkl. in. loon f 9:— het last.
 - f. Toebehorende Vogelzang en Comp. staat op de Schulphoek te Alkmaar. NB. De invulling dezer tabelle is onvoldoende en onbehoorlijk.
 - g. Toebehorende Jacob Boot, staat niet aan t water als niet nodig. Mater. gewasschen kleij, zijnde de beste van Delft, de andere niet goed. Werktuigen: borden, rollen, vormen, penceelen, sponsen; van hout, ijzer, koehair en papier alhier gemaakt. Het getal der werkl. onzeker, inboorl., mans, loon 15 stvs. Kinderen 3 à 4 st. p. dag Belemmering: de kostbaarheid van het vervoeren der materialen. Afvoer: door de Republiek met de gewoone veeren.
 - h. De run- en taanmolen van welke M. Kuijper boekhouder is, staat aan t water. Mater. de schors van eijkenboomen of akkermaals- en boomeek, uit Overijssel en Gelderland aangebragt. 2 à 3 Werkl. meest inb., mans loon 18 à 20 st. meer of min. Belemmering: het verval der leerloijerijen. Afvoer aan de leerloijers in zakken.
 - i. Een tabel ingevuld door Gijsbert Boon van een mostertmolen staande aan de Oude Hoornse vaart. Mater. mostertzaad, zomtjids weij.
 - j. Toebehorende T. H. Blom S.Z. en Pieter Bruinvis en Comp.; de eene staat aan, de andere van t water, terwijl die standplaats niet benodigt is, omdat men alhier nog voorhamer nog blaasbalg door t water laat werken. Mater. taaij Zweeds en Duits ijzer; Sunderlandse en Duitse steenkolen. Zijnde Zweeds ijzer en Sunderlandse koolen t beste. Werkt. aambeelden, hammers en blaasbalg, in getal naar de werklieden. Het aambeeld wordt in Duitsland gemaakt; de blaasbalg (van leder en hout) en de overige werktuigen in onze Republiek. Tot het midden van het jaar 1800 was het getal der werklieden 16, meest in-

boorlingen, 9 mans wier loon f 7:– à 8:– p. week, en 7 kinderen wier loon van f 1:– tot 3:–. Belemmeringen: daar zedert het midden van het jaar 1800 de agent van de Marine heeft goedgevonden, om in het vervolg aan de Marine departement Amsterdam, Luiksche spijkers te laten gebruiken, welke in onze fabriquen tot zodanige prijzen, als dezelve van daar te bekomen zijn, niet kunnen worden gefabriceerd; en zelfs onze in voorraad voor dat Departement geordonneerde en gemaakte spijkers laat blijven behouden, is dus eene zodanige verhindering dat daardoor onze werklieden, die niets anders geleerd hebben, aan de armoede worden overgelaten, en wij dus genoodzaakt zijn onze fabriquen te sluiten, en daardoor een groot nadeel komen te ondervinden. (De municipaliteit vertrouwd dat deze aanmerking wel waardig zal geoordeelt worden niet slegts der opmerking, maar ook zo veel mogelijk ter wegruiming). – Middel van redres: indien weder als voorheen deze leverancien van inlandse taaije spijkers aan de Marine departement Amsterdam aan hun wierde vergund, dan kunnen deze fabriquen weder geopent worden, en de arbeiders hun middel van bestaan weder krijgen. Afvoer: voorheen aan s'lands werf te Amsterdam per schip.

k. Ehrgot Christfried Prillop.

l. De eene zijnde een blaauwverwerij, toebehorende H. Harmeijer, staat aan t water, hetgeen zeer noodig is: zo om de goederen behoorlijk nat of vogtig te maken, die het vereischen te slaan of te kloppen om ze te zuiveren van zodanig vuil dat eenige verhindering zoude kunnen toebrengen om ze behoorlijk te couleuren; 2° het regenwater is niet nuttig of zelf schadelijk voor zommige couleuren, waarom men graft of slootwater gebruikt om die couleur die men begeert behoorlijk en vast te maken; 3° de geleverde goederen moeten gespoeld en gezuivert worden om daardoor de glans op de couleur te bekomen. Mater. indigo, krap, weidt, vitriool, olij, caliatourshout, provinciehout, smak, koperrood. – De beste indigo, krap, weidt, wijnsteen, smak, koperrood, lak, caliatourshout. – Een werkman, vreemd. Verhind. in het aanleggen van wolkammerieën of spinnerijen.

m. Staande onder de jurisdictie van Alkmaar. De tabelle getekent door Jan Kleeft, Joh. van Leeuwen, A. Bolten, W^m Sevenhuijsen, Tim. Henr^s Blom Adr. Z. De zaagen worden in Duitsland gemaakt. Het getal der werklieden twee knechts en een jongen.

n. Toebehorende H. J. van de Graaf, staat op de Agterweg nabij het water. Mater. asch, olij en water. Werktuigen: 2 ketels en 8 partijen loogbakken, elk van 3 bakken. Drie werklieden inb.,

mans, loon f 5½. – Belemmeringen: de monopolien der nabuurige omleggende steden waardoor de uitvoer van hier volkomen belemmerd word, terwijl de monopolium, waardoor eertijds naar het voorbeeld der gem. steden deze trafiek bevoordeelt wierd, is opgeheven en de invoer van vreemde zeep, ten grooten nadeele van deze zeepziederij is toegelaten. Middelen van redres: of door vernietiging der monopolien van de nabuurige omleggende steden, of door de herstelling van het eertijds vergunde monopolium aan deze zeepziederij. Afvoer: naar nabuurige dorpen.

- o. Met naamen Jan van Panders en Jan Cromwel woonende op t Luttk-Ouddorp en in t Fenidze. Mater. bereide vellen van kalven, schaapen en varkens van onzen Nederlandschen grond, zijnde de beste die in deze stad bereid worden. Werkt. blok, hamer, pijpen of doorslagen, van de laatste veelen, van ijzer en staal, hier en elders gemaakt, en volmaakt als men t betalen wil. Werkl. de ondertekenaars zelve. Afvoer: meestal naar het platteland.
 - p. Als van Anna Stuurman en Comp. en van A. van Haffen staande op de Oude Gragt en Keetsloot aan t water, om de minste kosten van in en afschepen. Mater. ruw zout en turf. Werktuigen: pannen van ijzer tezamen 18, alhier gemaakt. Het getal der werkl. 20 à 30 menschen inb. & vr., mans, loon f 4:- s'weeks. Vrouwen en kinderen van f 2:- of f 3:-. Belemmeringen: gestremde zeevaart en verzending naar den Rijn; dog indien het gebruik van ruw zout vergundt wierd, zoude zulks de geheele ruine naar zich slepen. Middelen van redres: de bovenstaande zwarigheden zoveel mogelijk voor te komen. Afvoer: meestal binnen s'lands met vaartuijgen.
4. Alle de gebouwen die aan de stad behoorden of van particulieren hebben kunnen gekogt worden, zijn benodigt geweest, geappropriert en als nog geschikt tot casertering der militairen. – Eene algemeene werkplaats is alsnog onder directie van den cipier in t verbeterhuis, waar de geconfinerden tot de spinnerij van karel- of zijldoekdraad gebruikt worden. De gem. gebouwen staan alle binnen de stad en meestal aan de buitenzijde derzelve en wegens de menigvuldige gragten waarmede de stad doorsneden is, zijn genoegzaam alle plaatsen aan of nabij het water.
5. Zeer veel; doordien deze stad de doorvoer heeft van veele goederen uit het zoogenaamde Noord naar Zuidholland en in haar zelve markten heeft waar geen gering gedeelte der producten van Noordholland worden verhandelt. – Deze strekt zich uit ten Zuiden tot aan en over het Ije. Ten Noorden tot

aan en door de Oude sluijs in de nabijheid van de Helder; ten Oosten en Noord-Oosten tot in geheel Noordholland en tot aan de dijkagien van de Zuijderzee. Twee zeeschepen het eigendom der plaatselijke rederijen.

Het getal der vaartuigen op de rivieren en binnenwateren zal niet wel kunnen bepaald worden; mogelijk zal men min of meer dan 30 vaartuigen kunnen tellen, die in deze stad behoren. – Dog bovendien zijn er zeer veele die in de nabuurige dorpen 't huis behoren en echter acces hebben om hier te laaden. Hun getal is afgenomen, eerstelijk reeds voor meer dan een eeuw, toen deze stad niet konde worden doorgevaaren en alle producten uit Noordholland hier wierden overgescheept. Een 2° nader zedert 30 jaaren. In het eerste geval door den aanleg van een steenen pijp de Bokkesluis genaamt; en in het laatste door dien de boerenstand zich meerder wagens aanschafte en hunne producten zelve ter markte reeden. Middelen van redres acht de Munic. niet te mogen voorwenden, uit hoofde het eerste geval alleen tot nadeel van deze stad, maar tot nut van het algemeen gestrekt heeft. En in het laatste de vrijheid van den mensch zoude benomen worden. Visscherij op de zee wordt hier niet gedreven. – Op de binnenwateren maakt dezelve door de verzending naar den Zaan-kant een kleinen tak van handel voor gemeene lieden.

6. Deze stad bestaat uit een groot getal winkels of nering doende burgers, die geene verzending naar buiten s'lands hebben, uitgezondert uit zommige fabriquen. – De winkelier levert hier zijne goederen meestal aan de huislieden, die hunne waaren hier ter markt gebragt hebbende voor de bekomene penningen zich het noodige verzorgen. – De grootste verzending van hier is naar de Helder, wanneer den zeevaart in flo-
rerende welstand is. Beletselen: droog weder voor de vaarwaters; nat weder voor de kleijwegen.

KOOG AAN DE ZAAK

1. a. 11 Olijmolens.
b. Papiermolens, 2 witte en 3 graauwe.
c. 6 Houtzaagmolens.
d. 6 Pelmolens.
e. 3 Verwmolens.
f. 3 Stijfselabriquen.
g. Blaauwselfabricq*.
h. Vermilioenfabricq of wel verwmolens.
i. 1 Lederloijerij.

- j. 1 Wolleverwerij (of kleere).
 - k. Molenmaker*.
 - l. 1 loodwitmolen.
 - m. 1 Lijmmakerij.
 - n. 1 Potasbranderij.
 - o. 1 Haaremakerij.
- 2.
- a. –
 - b. –
 - c. In verval door den oorlog, schaarsheid en duurte der balken.
 - d. –
 - e. –
 - f. –
 - g. –
 - h. –
 - i. Zedert 1795 in verval doordat er uit de West Indien en elders geene huiden worden ingebracht.
 - j. –
 - k. –
 - l. –
 - m. Zedert 1795 in verval door t gemis van de Groenlandse en Straat Davids visscherij.
 - n. –
 - o. –
3. a. De olijmolen van Evert Smit staat te West Zaandam aan het water. Mater. cool- en lijnzaad, ook wel uit nood mostert- en slaazaad. 3 à 5 Werkl., mans, loon f 5:15.
De olijmolen de Herderin toebehorende Leendert Boon, staat te Knollendam aan de togtslot. 3 Werklieden.
Jan de Jager oningevuld.
Jan Cornsz. Haremaker heeft dubbelde olijmolens te Koog en Zaandijk. Mater. bij een dubb. olijmolen lijnzaad uit de Oostzee, Archangel, uit de voorlanden en uit de Bataafse Republiek, zomtjids uit Vrankrijk en America; dederzaad en afzifzel uit de Oostzee; cool- en krotzaad uit de voorlanden en uit de Bataafse Republiek, zomwijlen uit Engeland en Ierland, voormaals uit het land van Cadzand en andere aan de Franschen afgestaane landen; hennipzaad uit de Oostzee, de Bat. Republiek, zomtjids uit Braband. – Het beste lijnzaad is uit t voorm. Zeeland of America; coolzaad uit voorm. Zeeland; hennipzaad uit de O.zee. Er heeft geene vermenging plaats als die volgens publicatie van t wetgevend lichaam van 4 October 1799 is toegelaten. Werktuigen: buiten t geen een olijmolen met alle molens gemeen heeft, zijn in een dubbelde molen een wentelas, een steenspil, een steenwiel, roerwiel tjens

en een stel steenen zijnde een legger en twee loopers en toebehooren, een voorslagblok en een naslagblok en potteblok met hun toebehooren, 6 stampers, haijen, twee vuijsters, op ieder een pan, roerijzer en stok en voorts eenige losse gereedschappen. De molensteenen komen uit Braband, het overige wordt aan de Zaan vervaardigt. – Werklieden bij een dubbelde olijmolen 3 inb. Het loon is dooreen $1\frac{1}{2}$ stuiv. per Amsterdamse zak. – Verhinderingen: het meer en meer aanleggen der fabriken buiten s'lands, het invoeren der buitenlandse olij, bijzonder van hennipolij, het gemis van coolzaad uit de aan de Franschen afgestaane landen, de belasting op den invoer in Friesland op de turf en rondemaat; hetwelk een en ander dikwils belet tegen de Brabanders en anderen te negotieren; ook bezwaren de plaats hebbende omstandigheden den aanvoer van lijnzaad uit de Oostzee en elders. Redres: opruiming dezer gebreken. – Afvoer: naar Duitsland, America, Vrankrijk en andere plaatsen, ook wordt veel in de Bat. Republiek gebruikt, wordende de goederen meest aan Amsterdamse en Rotterdamse kooplieden verkogt en vandaar verzonden.

Simon Kee heeft een dubbelde en enkele olijmolen staande t West-Zaander veld. Mater. bij een dubb. olijmolen cool-, crod-, aveel-, lijn-, dederzaad en afzifzel. Bij een enkele hennipzaad. – Werkt. bij een enkele olijmolen een stel steenen, een blok, twee haijen. Werkl. bij een dubbelde 3, een enkele 2. Loon $1\frac{1}{2}$ st. p. Amsterdamse zak. Zie wijders hier boven.

De olijmolens van Claas Honig en Zoonen staan te Koog, Westzaan en Oostzaandam. Mater. men gebruikt zomtjids slaazaad, commerzaad, canarizaad, papaverzaad, mostertzaad en nog andere zaaden; ook kleijne en groote nooten muscaten, terwijl er tijden geweest zijn dat men aan deze laatste artikelen meerder konde profiteren, en zomtjids door gebrek van kool-, lijn- en hennipzaad. De vermenging is bij publicatie verboden, omdat dat de fabriquen in een kwaaden naam zoude brengen, en de gefabriceerde goederen in vermindering van crediet; waardoor dan ook nu die gefabriceerde goederen ter goeder naam en faam staan. Werkl. voor 16 uren zijn op een dubbelde olijmolen 3 en op een enkele 2 arbeijders noodig, gaan ze nacht en dag dan een derde meerder personen, zijnde bijna altijd inboorl. Loon op een dubb. olijm. meesterknecht f 460:–, middelknecht f 360:–, onderkn. f 240:–. Op een enk. meesterkn. f 460:–, onderkn. f 240:–. Gerekent in een jaar en wel 50 jaaren dooreen genomen, want zij werken bij de zak die zij malen en dus afhingende van de wind. – Redres van belemm. te beletten dat er geen knechts naar buiten s'lands

gaan, item geene gemaakte goederen tot de fabriek behorende en dat die op alle plaatsen dan kunnen gearresteert worden. – Alsmede vermindering van den accijs op de turf.

- b. De graauw papierfabricq van Jan Klaasz. de Wit. Werkt. behalven t geen met andere molens gemeen hebben, bij iedere fabricq 2 à 3 maalrollen, vormen en vilden onbepaald om reden van de menigvuldige formaten, 2 à 3 perssen. De vilden van bokken en haazen hair gemaakt te Amsterdam en Amersfoort, de haazen vilden zijn door de schaarsheid van het hair in deugt en qualiteit slegter dan voorheen. Werkl. 10 à 12 inb., mans loon f 5:– à f 5½ s'weeks, jongens 8 à 9 st., kinderen 3 à 4 st. – Verhinderung: de lompen, touw en buizenwand die in deze fabricq gebruikt worden, zijn meestal die welke in de Bataafse Republiek vallen en daar dezelve thans door t uitv. bew. met een impost zijn bezwaard geworden, zommige soorten zelf met 16 à 20 pC., is het te dugten dat door zodanige zwaare belasting de papieren niet zullen kunnen gefabriceert worden in prijs evenaarende aan die van buiten inkomen. – Redres: bij t Uitv. Bew. te bewerken dat die belasting, op het oud touwwerk en op het oud buisenwand en op de lompen of bijzonder op die lompen die in onze Republiek vallen, weder opgeheven worden, ter voorkoming van de belemmering of mogelijk stilstand in de fabricq.

Gelijkluidend de tabel van Pieter Adriaan Couwenhoven.

- c. De tabelle van Klaas Hos – onbeduidend en van Pieter Kruijthoofst geheel niet ingevuld.
- d. Pieter Dekker en Zoon hebben tot Oostzaandam in het binneveld drie pelmolens genaamt de Phoenix, de Almanach en de Jonge Abraham, staande aan t water. Mater. garst, hiervan maakt men in het algemeen gort of wel relzel, peldegerst en parelgerst en hiervan komt pelmeel t welk dient tot beestenvoeder. De beste is de Zeeuwse wintergerst en de Noordhollandse geestgerst (de gehele Republiek levert veel gerst op). Men kan met pelmolens bij nood ook nog meer andere goederen fabriceren te veel en uiteen lopende om hier te melden; en men maakt daar ook zomtjids gebruik van, wanneer bij neringloose tijden er voor den fabriqueur geen winst op zittende hij met andere articulen nog iets verdienen kan. – Vermenging: komt als fabriqueur niet te pas. Werklieden: ordinair 3 personen voor ieder fabricq, meest inb., mans loon f 5:– tot f 7:– per week, kinderen f 2:– tot f 3½. Belemmeringen: deze hangen zeer veel van de omstandigheden des tijds af en van den gunstigen of ongunstigen uitslag van den oogst; en het toenemend bouwen der aardappelen, welke zonder

eenige belasting verkogt en gebruikt worden, heeft in deze quartieren eene zeer groote vermindering in getal en waarde dezer fabriquen te weeg gebragt, en wel zodanig, dat in den jaare 1780 in de bannen van Oost en West Zaanen 80 pelmolens aanwezig en werkzaam waren en in het jaar 1800 derzelve getal is 56, dus in 20 jaaren in zulk een klein district 24 fabriquen vermindert zijn, welkes waarde ook zeer aanmerkelijk is afgenomen. Het was naar hun inzien zeer geschikt, dat, om hier in verbetering te bewerken, de agent met gecommiteerdens uit de gezamentlijke pelders correspondeerde, zijnde dan van hunne zijde bereid om de noodige en gevraagde inlichting te geven, voor zoverre zulks ter verbetering kan strekken, wenschende echter dat zulks met zo veel geheimhouding geschiede, ten einde zij niet, in plaats van voordeel te trekken, tot hunne schade zouden leeren hoe gevaarlijk t zij geheimen te openbaren. – Middel van redres: herstel der nationale scheepvaart bij de vrede, en dat geen geduurig verbod de verzending naar buiten s'lands, wanneer de goederen daar getrokken worden, verhindere. – Afvoer: genoegzaam overal heen, dog principaal de parelgerst naar Hamburg, Bremen, de Oostzee en ook naar Lissabon in baalen en vaaten.

De pelmolen van Claas Wit Junior staat in de banne van Westzaan. Werkt. de pelsteenen zijnde leggers en lopers, van ieder soort twee, in Engeland gemaakt. 3 Werkl., mans, loon 17 stvs. daag. – Afvoer binnen en buiten s'lands en meest op de schepen.

De pelmolen van Pieter Schoen staat in de banne van Westzaan – belemmering: de veelheid van aardappelen. De pelmolen van Claas Groot staat in de banne van Westzaan.

De pelmolen van Evert Smit staat te Koog. Mater. de beste gerst die zwaarst en best van kleur is. – Men gebruikt ook zomtijds uit nood rijst en paardenboonen. Werkl. 4. Loon f 5½.

De pelmolen van Jan van der Linde staat in de West-Zaaner ban.

- e. De verwmolen van Jan Marij staat in t binnenveld te Koog aan t water. Mater. verwstoffen. Werkl. 1 à 2, wier loon f 4½ à f 5:–. Belemm. verhinderde scheepvaart, en dat het platte land accordant van de waag zijnde egter van de goederen naar steden gezonden wordende nogmaals moet betaald worden, schoon zulks reeds bij t inkomen geschied zij. Afvoer naar buiten s'lands het kleinste gedeelte binnen s'lands.
- f. De stijfelmakerij van Claas Wit Junior staat te Koog aan de Zaan. Mater. tarw, de beste wintergewas. Werkt. bakken en

kuipen van hout. Werkl. 4. Loon 17 st. daags. – Belemmer. invoer van buitenlandse stijf sel en de bezwarende impost op de turf bij andere fabriquen vergeleken. – Afvoer: naar bin nen en buiten de Republiek.

Twee stijfselfabrieken van Pieter Dekker en Zoon zijn gelegen te Koog aan de Zaan – met water wordt gefabriceert. – Veel zoude te zeggen, en over aanmerkelijke bezwaren te klagen zijn, maar gedragen zich aan de aanmerking op de tabel we gens de pelmolens, verzoeken correspondentie met den agent. De stijf selmakerij van Klaas Groot staat te Oostzaandam. Werkt. 7 bakken, 18 kuijpen; 4 werkl. 2 inb. wier loon 17 st. daags.

- g. De blaauwselfabricq van Cornelis Meijn staat te Zaandijk. Mater. blauw sel van Ceulen, Hamburg, Bremen. De beste van Hamburg. Men gebruikt ook bergblauw, zo men zegt om profijjt. Werkt. seeven, buijlen, blokken, kuijpen, schuppen, schulpen, stokken, scheppers, troffels, zuijgers, herken, etc. Werkl. ongelijk, inb., loon ruim f 5½. Belemmering: de oorlog. Afvoer: naar buiten en binnen s'lands.
 - h. De verwmolens van Albert Kluijver staan te Koog, Oost en West-Zaandam aan t water. Belemmering: gestremde scheep vaart en het recht van de waag. – De firma is Storm van Nen tem en Kluijver.
 - i. De lederloijerij van Gerrit Nomen staat te Koop op Schippers waarop 2 werklieden verdienen tezamen in de week f 12:–.
 - j. Van Abraham Remmers.
 - k. Dirk Verheul zendt de tabel oningevult terug, alzo een molen maker is, die alle soorten van fabriquen maakt en betimmert, en als dit dus op iedere vraag beantwoordde, zou een mengel moes door elkander zijn; laat dit dus voor ieder fabriqueur over.
 - l. –
 - m. –
 - n. –
 - o. –
4. –
5. Op onderscheide vaarwaters. Eén zeeschip eigendom der plaatselijke rederij. Onderscheide vaartuigen op binnenstroo men. – Een marktschuit op Amsterdam, genaamt de Vos. 17 Vragtschuiten op onderscheide steden en plaatsen en veele kleindere niet wel mogelijk te specificeren. t Getal niet afge nomen. Visscherij op Groenland of Straat Davids.
6. Op zeer veele plaatsen buiten en binnen s'lands.

TETTERODE, AALBERTSBERG en de VOGELEZANG

1. a. Een gaarenblekerij.
b. Een blaauwselfabricq.
2. a. –
b. –
3. a. De gaaren blekerij te Overveen ligt aan het water, schoon dit niet volstrekt noodzaaklijk is, alzo per as kan worden vervoerd. Materialen: casoebische assche, komende van Dantzic; melk, turf en blaauwsel van binnen s'lands. Werkt. kook- en loogketels en wringrad, van koper, ijzer en hout binnen s'lands gemaakt. Het getal der werklieden is doorgaans 20 à 30, maar tegenswoordig de helft minder, zijnde Bataafsche Brabanders en weinige vreemdelingen. Mans loon f 5½, vrouwen f 4:– s'weeks. 1 à 2 Jongens. Belemmeringen: de excessive duurte der materialen en de menigvuldige blekerijen buiten s'lands. Redres: vermindering van lasten op de blekerijen en ontheffing der impost op de materialen tot de blekerije benodigt.
b. Toebehorende J. P. S' Martin, die de tabel niet heeft verkosen in te vullen.
4. –
5. –
6. –

OOSTWOUD

1. Een linnenweverij.
2. Staat aan de gemeene weg aan t water, om t afvoeren der stukken. De fabriqueur heeft er alléén zijn bestaan van.
3. –
4. –
5. –
6. –

DE HELDER EN HUISDUINEN

1. –
2. –
3. –
4. –
5. Geene scheepvaart dan uit het Nieuwediep, door allerhande natien en door de geheele wereld. – Maar van de Helder zelve niet. Geene zeeschepen. 18 Vaartuigen op de binnenstroomen, waaronder 2 lootsschuyten en 3 visschers, welker getal zedert de laatste 20 jaaren is afgenomen: 1° omdat men door de

meerdere verdienste is begonnen aan t land te werken, en vervolgens eenige chaloupen zijn aangelegt en van tijd tot tijd zodanig is aangenomen, dat de schuiten zijn aan de wal blijven liggen en zijn komen te vervallen. Middel van redres: dat aan de chaloupen wierdt verboden dat zij geene schepen vermogen te lootsen, hetwelk misschien een middel zoude kunnen zijn, dat er wederom reederij van loots- en visscherschuiten in werking kwamen, vermits dat men dan absoluut met de schuiten moest lootsen. Visscherij: op zee cabbeljauwvangst, op de binnenstroomen geep en haring.

6. Geene dan in de Republijcq door een en ander in t algemeen; dog geene buiten s'lands.

HAARLEM

1. a. 4 Zijdestoffen fabrieken.
- b. 5 Fabrieken van witte en bonte lijwaaten.
- c. 4 Fabrieken van getwijnde garens.
- d. 3 Fabrieken van garen, lint en koord.
- e. 2 Fabrieken van zijdelinten.
- f. 4 – van langetten en wolle en saije linten.
- g. 3 – van zijde en garen gaasen.
- h. Een fabriek van blauwsef.
- i. Diverse van geweeve kanten, zo groote als mindere.
- j. Een zeepziederij.
- k. Een brouwerij.
- l. Een lettergieterij.
- m. Een zoutkeet.
- n. Een hoedenmakerij.
- o. Vijf passementwerkers.
- p. Vijf azijnmakerijen.
- q. Een gouddraattrekkerij.
- r. Een koussenfabriek.
- s. Een geneverstokerij.
- t. Een snuijfracicq.
- u. Drie houtkoperijen.
- v. Een tras of cement fabriek.
- w. Een runmolen.
- x. Twee molenmakers.
- ij. Vier, zo zijde, garen als wolverwerijen.
- z. Een schrijnwerkerij.
- aa. Twee lederloijerijen.
- bb. Een pottbakkerij.
- cc. Een loodgieterij.

2. a-cc. Meest alle fabrieken of trafieken binnen Haarlem, behalven de azijnmakerijen, zijn van tijd tot tijd, min of meer in verval geraakt; dog wat de stoffenfabriek aangaat zedert meer dan dertig jaaren; en zulks door het namaken van onze goederen in vreemde landen, alwaar de arbeidslooenen goedkooper zijn, om de mindere duurte der levensmiddelen; alsmede door den onbelemmerden invoer van die fabriekwaaren in deze Republiek; mitsgaders door de bezwaaren welke men op den invoer van onze goederen in diverse plaatsen gelegd heeft.
3. a. De fabriek van heele en half zijde stoffen; Franse linnens; bonte gingangen; chamose garen; wolle en zijde linten; zijde en wolle koussen; naaij- en stopgarens; catoene breij garens, langetten en geweve kanten; passementen; zijde en garen gaazen toebehorende J. Daams en Zoon. De standplaats in een stad is misschien in de strikste zin niet nodig; apparent zouden verscheide dezer fabrieken voordeeliger op het platte land bewerkt te krijgen zijn, als daartoe volle vrijheid was, te meer als het vrouwvolk zo wel weefde als de mannen, gelijk in Engeland op t platte land in gebruik is, t geen als dan de loonen doet verminderen alzo dit een dubbelde winst aanbrengt. Mater. ruwe zijde, gaarens, catoen en wol en met naamen: gaarens alderbest anscheer met werfte, uit Bohemen van Praag, Bronswijksgaren van Bronswijk, Oostvriesgaren van Oostvriesland, quint, molt en volgaren van de kant van Guterloo. Zeer veele soorten van zijde onder bijzondere benamingen van Oost Indien en Italiën, en deze kunnen meest alle verbruikt worden. Alle de werktuigen op te noemen zoude te wijdloopig zijn, maar men noemt de werktuigen voor het naaij- en stopgaren en catoene garens: twijnmolens; voor garen, wolle en zijde linten: lintmolens; voor langetten: langetmolens; voor zijden stoffen, Franse linnens, gingangen, chamose, geweve kantten, passementen, zijde en garen gaazen: getouwen. Wordende deze werktuigen te Haarlem gemaakt. – Het getal der werklieden is niet wel te bepalen, maar is niet noemenswaardig meer bij het getal dat zelf nog voor een halve eeuw geleden in de fabrieken geemploieert wierd, zijnde alle inboorlingen. Het loon der mannen en vrouwen is niet wel te fixeren of tot een fundamentale basis te brengen, want in zommige fabrieken kunnen ze van f 5:– tot f 8:– per week, ja meer verdienen, in andere van f 3:– tot f 5:–. Loopt zo irregulier dat zulks niet wel door een te bepalen is. Omtrent de kinderen is het ook ongelijk, gaan er veel getouwen in trein daar een trekker bij nodig is, dan kunnen zulke jongens van 18 tot 24 stvs per week verdienen en inbrengen – de meisjes na

gedagte de helft. De verhinderingen aan den onbelemmerden voortgang der fabriek zijn vooreerst: dat zeer veele in differente landen of geheel verboden zijn in te voeren of zeer sterk bezwaard zijn, zelfs in zulke rijken daar wij mede in alliantie en vriendschap zijn; en dat er daarentegen veele uitheemse goederen, die ook alhier te lande gemaakt worden, van Elberfeld, Creveld en afgelegener oorden onbezwaard en onbelemmerd ingevoerd worden hetwelk het vertier van ons eijgen goed in ons land zelf wegneemt, omdat zij door hunne laager arbeidsloozen ook tot lagere prijzen leveren kunnen. Als zulke vreemde articuls of verboden of sterk bezwaard wierden, zoude meerderen; indien derhalven bij het invoeren eener algemeene belasting waardoor de onontbeerlijke levensbehoeftens goedkooper te bekomen waren en de werkman dus voor kleiner arbeidsloozen kunnende werken, evengoed als nu bestaan zoude kunnen, zouden wij zeker nader tegen de uitheemsen aan arbeiden kunnen en hun dus ook veel naderbijkomen, te meer daar de gildensdwangen afgeschafft zijn die voortijds loonen en industrie beperkten; 2° doet de belemmering de vrije vaart, door den oorlog en de daardoor veroorzaakte nadelige wisselcourssen en het gebrek van handel op de colonien veel vertier derven, daar wij voortijds van jousseerden; 3° worden de fabrieken in haare voordzetting zeer belemmerd door de wispeltuurgheid der modens; 4° in hare voordzetting zeer belemmerd omdat er geen geld meer a depositi te krijgen is tot dezelve voordzetting. Het geld is voor de manufacturen de ziel der zaaken. Toen er meer crediet en geld was, was dat eertijds te bekomen tegens een moderate interest van 3 à 3½ pct., maar nadat er zedert eenige jaaren vreemde negotiatien geweest zijn, die van 4 tot 6 pc. interest gaven, is er voor den braaven fabrikeur geen geld meer als tegen hogen interest te bekomen geweest en nu in t geheel bijna niet meer. En daartoe is intusschen veel meer nodig als eertijds, daar alles op crediet en wel veel langer crediet en onbeperkt zelf moet verdebiteert worden als voor dezen, dat wiskunstig ten gevolge heeft dat de fabrieken helaas! bijna geheel te gronde gaan moeten. Dat wel te bejammeren is, daar dezelve althans voor de binnensteden de voornaamste tak van bestaan moet opleveren en van een ongeborneert nut is – een negotiant, die lopende negotie drijft kan met 3 à 4 bedienden een omzet maken van f. 100.000:–, daar een fabrikant om dusdanig een omzet te maken zomtijds 100 à 150 handen nodig heeft, t welk het nut der fabrieken duidlijk kenschetst; waarom het wenschelijk ware dat dezelve nog eens wederom het hoofd

konden opbeuren, opdat de binnensteden wier armekassen uitgeput zijn, eens wederom zouden kunnen bloeien en niet totaal te gronde gaan; 5° zoude misschien nuttig worden kunnen premien uit te loven aan den geenen die in de eene of andere der binnensteden een nieuwen fabriek in trein brengen wilde. Een fabriek van alle soorten van zijde stoffen, zo met als zonder goud (uitgenomen taffen, waartoe hier de zijde niet te bekomen is en de arbeidsloozen te hoog betaald moeten worden) welke gedreven word onder de firma van Floris Visscher en Andries Heshuijsen. – De werklieden zijn door de geheele stad verspreid, werkende ieder in zijne eige woning. Mater. ruwe zijde en wel Oost Indische van Bengalen en China, Levantsche van Smirna, Italiaansche uit geheel Italien, zijnde alle goed, ieder soort naar den aart der stoffen die gemaakt moeten worden. Men heeft proeven wegens de zijde in Overijssel genomen, en naderhand monsters uit Noord America gehad, maar geen van beide zijn van gevolg geweest, omdat hier te lande het klimaat te onbestendig en de arbeidsloozen te hoog zijn; wegens de culture in America hebben niets nader vernomen. – De beantwoording dependeert veelal van de kunde der fabriqueurs. Werktuigen: getouwen, harnassen, kammen, rieten, sumpels, etc. Van hout, touw, garen, loot en riet in Haarlem gemaakt. – Het getal der werklieden was voor een halve eeuw bij die fabriek alleen bijna 400 getouwen, welke dooreen gerekend wel 3 menschen werk verschaffen, maar thans een niet noemenswaardig klijn getal, meest alle inboorlingen. – Mans, indien gestadig werk hebben kunnen circa f 8:– per week verdienen, zijnde de vrouwen onder t loon hunner mans begrepen. De jongens van 8–24 st., de meisjes van 6–16 st. per week, naar capaciteit. – De verhinderingen aan de fabriek zijn de bijna geheel vrije invoer van buitenlandse zijde stoffen, en het verbod van invoer van onze goederen in Rusland, Pruijssen, Oostenrijkse erflanden, Zweeden, Denemarken, Engeland en meer plaatsen. – Middelen van redres: de vreemde goederen te belasten met een inkomend recht geëvenredigt aan onze hooge arbeidsloozen en is het mogelijk, commercie tractaaten, waarbij het verbod van invoer ingetrokken wordt. Afvoer: de bij het vorig articul opgegeve verhinderingen doen thans de verzending bijna geheel stilstaan.

- b. De fabriek van bonte lijwaaten van J. I. Verkruijsen. Mater. alle soorten van linne of catoene garens, zijnde in t linne garen de Brunswijker, en in t catoene de Oost Indische garens de beste. Werktuigen: weefgetouwen veel of weinig naar maate

er debiet is. Het loon van den werkman is f 3:– à f 5:– per week na de soort van goed en naar maate van zijn ijver. De kinderen zijn goed tot het spoelen der inslag. Verhinderung: dat de Duitsche bonte lijwaaten in zo een overvloed in onze Republiek komen. – Redres: te zorgen dat het inkomende recht op de Duitsche goederen ten vollen betaald worde, also de kooplieden zelf zeggen dat zij het inbrengen der goederen aanbesteden en veeltijds voor 2 à 2½ pc. kunnen afkopen. Afvoer: door de geheele Republiek en wel voornamentlijk (weleer) naar onze colonien.

- c. Een fabriek van getweinde gaarens in diverse soorten behoort aan Laurens van Oukerke en Zoonen. Mater. alleen gesponne ruwe garens in verscheide soorten uit Duitsland aangebragt, hangende het oordeel over de beste af van den aart der fabriek en het soort van getwijnd garen dat men maken moet; ook zou men met groot nut inlands gesponnen garen kunnen gebruiken als er middel te vinden was om het goedkoper te leveren, terwijl het voor zommige articulen beter is dan het buitenlandse. Werkt. twijnmolens, wentel, haspels, boomwielen, kroonen, etc. t Getal naar de uitgebreidheid der fabriek, ter plaatse gemaakt. Zijnde het getal der werklieden, inboorl., onderscheide naar den aftrek; zommige werken bij t stuk, andere in daghuur, naar hunne bekwaamheid en ijver beloont. – Verhinderingen aan den voortgang der fabriek zijn de goedkoper arbeidslooonen in Erberfeld, Gend, etc. Waardoor zij hunne garens tot minder prijzen leveren; en tans ook de hooge prijzen der ruwe garens en bleeklooonen. Middel van redres: zo mogelijk, de belastingen te verminderen op het inkomen der enkelde ruwe garens en het uitgaan der gebleekte getwijnde garens. – Afvoer: binnen en buiten de Republiek waar dezelve maar gevraagd worden.

Een twijnderij in garens en catoenen toebehorende de Wed^e van Gerdere & Herdingh ligt aan het Spaarne. Mater. ruwe garens en catoenen zijnde inlandsche garens en Indische catoenen de beste. – De werktuigen alle te Haarlem gemaakt. Het getal der werklieden, zo verre bekend is, alle inboorlingen zijnde, is zeer onbepaald kunnende in den zomer meer dan in den winter verdienen. Wegens de verhinderingen zoude veel te antwoorden zijn, maar wijzen op zeker gedrukt adres van het comitté van algemeene welvaart te Haarlem aan de Nationale vergadering over de oorzaken van het verval en de middelen tot herstel der Vaderlandsche fabrieken en trafieken uitgegeven te Haarlem bij F. Bohn 1796 welk belangrijk stuk zij onderstellen dat bekend zal zijn; om echter iets meer bij-

zonder hunne fabriek betreffende aan te merken, oordeelen zij dat de grootste verhindering aan den onbelemmerden voortgang derzelve bestaat in den invoer van buitenlands en meest, zo niet alleen, in Duitsland opgemaakte garens, alwaar de arbeidsloonen, bleekloonen, en zeker de behoefte minder zijn zal dan hier te lande waardoor hier onmogelijk gemaakt wordt de inlandse garens zo goedkoop te leveren. – De middelen van redres zijn ook in bovengen. stukje uitmuntend aangewezen, dog geld meer bijzonder ten aanzien van deze fabriek, dat er eene belasting van 20 à 25 pct. gelegd wierd op alle van buiten inkomende opgemaakte garens bij wijze van inkomende rechten, terwijl de ruwe garens in tegendeel van alle belasting, hoe ook genaamd, ontheven wierden, waardoor onze prijzen nader bij de Deutsche garens zouden komen en dus het debiet, vooral daar onze qualiteit buiten alle tegenspraak beter is, ook althans binnens'lands natuurlijk meerder worden. – Afvoer: meest binnen, somtijds buiten s'lands.

- d. Een fabriek van garen linten, luts koorden en geweeve kanten toebehorende P. Huurkamp van der Vinne & Zoonen. Mater. ruwe gesponnen garens van verschillende soorten als Bronswijker, Bremer, anscher, vol, molt, quint en Oostvries garen uit diverse plaatsen in Duitsland. Welke de beste zijn, hangt af van den aart der goederen tot welke zij gebruikt worden en is dus niet te bepalen; maar indien men de teelt en spinnerij van inlands vlas bevorderen en de inlandse gesponnen garens daardoor in overvloed tot lager prijzen verkrijgbaar konde maken, zouden dezelve zeer bruikbaar en misschien boven de vreemde gesponne garens verkiesbaar zijn, dog nu zijn dezelve voor die fabrieken veel te duur. – Werktuigen: molens, getouwen, schierramen, boom- en spoelwielen, etc. binnen de stad gemaakt. – t Getal der werklieden ongelijk naar het debiet is, meest alle inboorlingen, het loon der mans mede ongelijk kan men van f 4:– tot f 7:– à f 8:– per week rekenen; vrouwen en kinderen werken ook aan deze fabriek, dog is het loon niet wel te bepalen, schoon over het geheel gering. – Verhinderung: de hooge arbeidsloonen die hier betaald moeten worden, waardoor vreemde fabriekgoederen veel laager in prijs zijn en zowel hier te lande als buiten s'lands boven de onze gezogt worden, daar en boven het verbod van invoer in Spanje als ook in Zweden. Middelen van redres: 1° vrijdom van impositie op de eerste noodwendigheden des levens, om daardoor de arbeidsloonen te kunnen verlagen; 2° belasting op den invoer van vreemde goederen in deze fabriek gemaakt, geëvenredigt naar het verschil tusschen der zelve prijzen en

die van onze goederen; 3° vrijdom van inkomende rechten op de eerste grondstoffen en van uitgaande rechten op de hier gefabriceerde goederen; 4° ernstige pogingen van het gouvernement tot den invoer onzer goederen in Spanje en Zweden. Afvoer: naar de meeste landen van Europa als ook naar America.

Een fabriek van garen, linten en koorden, alsmede grove garen, bonte en Frans linnens of Haarlemmerboekjes, geweeve basterd en grove kanten, egt pletgoud en zilver, gesponnen egt goud en zilver om zijde, alsmede valsch pletgoud en zilver gesponnen om garen, behoort aan L. J. van der Smissen en Co. Mater. diverse garens, getrokken goud en zilver, alsmede getwijnde zijde, de getwijnde en ongetwijnde garens uit onderscheide plaatsen van Duitsland; egt en valsch goud en zilver, het egte wordt hier tegen de intrinsike waarde gekogt en het valsche komt uit Duitsland, de zijde uit Italien. – Deze materialen worden onderscheiden gebruikt naar den aart van het goed dat men maken wil. Werkt. molens, weefgetouwen, perssen, spinnewielen, haspels, worden te Haarlem gemaakt. Het getal der werklieden ongelijk, meest inboorlingen, zeer enkeld vreemdelingen. Mans loon ongestadig van f 4:– tot f 10:– s'weeks, zomtjids meer; vrouwen ongelijk naar mate hunner bekwaamheden van f 1:– tot f 3½ s'weeks. Kinderen eenige stuivers s'weeks volgens hunne jaaren en ijver. Verhinderingen: invoer van vreemde gefabriceerde goederen, bezwaar van inkomende rechten op de stoffagie, van uitgaande op onze eige goederen; de hooge arbeidslooenen; de zucht van onze natie in 't algemeen tot goederen welke zo onbelemmerd van buiten inkomen; het tegenwerken van het commercieren-de gedeelte der natie; en eindelijk gebrek aan fermiteit bij het bestuur tot maintien der fabrieken. – Middelen van redres: het ontheffen van inkomende en uitgaande rechten hier boven aangestipt; de vreemde goederen (bijzonder de Elberfeldsche linten, bonten, etc.) in tegendeel zodanig te bezwaren, dat dezelve onze fabrieken niet kunnen benadelen; den invoer van linten etc. in Spanje en andere landen te bewerken en te bevorderen; en eene ernstige medewerking van het bestuur tot in stand houding en uitbreiding der fabriquen. Afvoer: naar overal waar dezelve gevraagd worden binnen en buiten s'lands.

e. –

f. –

g. Een fabriek van alle soorten van gaazen behoort aan Jan Nepven en Zoonen te Amsterdam, wordende bewerkt aan de

huisen der werklieden. Mater. garen uit Duitsland en zijde uit Oost Indien, de Levant en Italiën. De beantwoording der volgende vragen vereischt kundigheden die een fabrikteur met veel moeite, kosten, ook schadens tragt te verkrijgen, om daarvan in 't vervolg zijn voordeel te doen; en deze kundigheden worden door hem beschouwt zijn eigendom te zijn en te moeten blijven; daar en boven zijn dezelve zo menigvuldig verschillig te gebruiken dat het niet uitvoerlijk is dat alles op te geven. Werktuigen: getouwen, vereisschende ieder soort of articul zwaarder of ligter werktuigen, van hout te Haarlem gemaakt en zeer veel te verbeteren als werkende onregelmatig. – Het getal der werklieden verandert dagelijks, meest alle inboorl., 1 à 2 vreemdel., werkende alle bij het stuk en winnende naar hunne bekwaamheden. Verhinderingen: dat onze natie prefereert alles wat vreemd is, en niet schijnt te willen begrijpen welke voordeelen voortvloeien door het gebrek der inlandse manufacturen. Middel van redres: het voorbeeld te geven in dit gebruik en in de betrekkingen daar men zig in bevindt het wettige gezag te doen gelden; zo niet premien uit te loven, ten minsten geene belastingen op den uitvoer; ook geene belastingen op de materialen in de fabrieken nodig; de inkomende rechten op die manufacturen uit vreemde landen (die in ons gemeenebest worden gemaakt) te verzwaren en den sluijckhandel tegen te gaan. Afvoer: naar alle gedeelten der wereld.

h. –

i. –

j. –

k. –

l. –

m. –

n. De hoedenmakerij van G. J. Geurs is op de hoek van de Warmoesstraat en Spekstraat. Mater. bever-, haasen-, konijnenhaar, vigogne kameelhaar, dassenwol, Oosterse wol, toppeling van schaapenvellen en ook wel koehaar en hondenhaar en nog tot klaar maken lijn en tot zwart maken verw. De vier eerste hairsoorten de beste. Werktuigen: boog en snaar, hort, boetbekken en boetplaat, waalbank, hoedenvormen, kroomhab (...) en strijkijzers, bril om dezelve in te stijven en een strijkbank en kaarten om op te kaarten en de wol uit elkander te kaarten, en punten. – Op ieder hort en boog en boetbekken en boetplank kan men twee man zetten en op de walkbank voor zo veel als men maken wil en strijkbank, maar voor de kaarten om de wol uit malkander te kammen, moet men voor ieder man twee

hebben, maar om het hair op de hoed te brengen maar één, en een puimsteen voor ieder man en twee ijzers op ieder boog en snaar. Het meeste is van hout en ijzer, de ketels die er nodig zijn van koper, de snaaren van kattendarmen, het meeste binnenslands gemaakt, de snaaren komen ook wel uit Vrankrijk. Tegenwoordig werken er een man en een jongen inb. het mans loon gerekend op f 6:–, vrouwen en kinderen f 2:–. De jongen voorl. jaar een schelling. Verhinderung: de buitenlandse hoeden, welke te verbieden of te bezwaren redres zoude geven. Afvoer: als de zee open is, wordt er veel naar Oost en West gezonden, maar men heeft ze ook binnen s'lands nodig zo het buitenlandse zo veel niet inkomt.

o. –

p. De rozijn- en bierazijnmakerij van de Wed^e H. Draveman staat op de Oude Gragt. Mater. pot rozijnen en garst, zijnde wintergarst de beste. Voor de rozijnazijn gebruikt men ook zomtijds Smirns en Mallaga rozijn wegens de duurte van de potrozijnen. – De vermenging beantwoord aan het oogmerk, dog in de slegtheid van t rozijn en de garst is gebrek gelegen. Werkt. twee kuipen van greene hout op onderscheide plaatsen gemaakt, zijnde het spint in t hout gebrek. Het getal der werklieden naar de uitgebreidheid der fabriek, hun loon naar kunde, zijnde alle inboorl. Verhinderingen: schaarsheid der rozijnen en duurte van de moutwijn en garst. Redres: vrede. Afvoer: overal.

Er is ook een azijnmakerij aan t Spaarne.

Item een kunst- en bierazijnmakerij op de Nieuwe Gragt. Mater. rozijn en mout. Verders zie boven.

q. –

r. –

s. –

t. –

u. De houtkoperij van Vincent van Oukerke ligt buiten de Eentjes Poort. Mater. hout. Het beste greene Rigasche balken, ook gebruikt men Nerva, Coperwijkse en uit meer andere havens. – Er zijn aldaar twee houtzaagmolens, een palsrok en een bovenkruier. Doorgaans zijn aan ieder molen drie werklieden, meest altijd inboorl., het loon ongelijk. Verhinder. schaarsheid en duurte. Redres: vrede en onbelemmerde scheepvaart. Afvoer: meest in deze stad en den omtrek.

v. –

w. –

x. –

ij. –

- z. -
- aa. Een loijerij van zool en overleder toebehorende Hendrikus Engels. - Mater. zout, kalk en run, alle van binnens'lands. Het getal der werklieden is drie, zijnde twee inboorlingen en een vreemdeling. Alle mans, wier loon is eene gulden daags. Afvoer: binnen en buiten s'lands.
- bb. -
- cc. -
4. Tegenwoordig geene, als wordende thans gebruikt voor casernes voor militairen.
5. Er is eene zeer groote doorvaart door het Spaarne, uit het IJse naar de Meer en vice versa, naar de geheele Republiek. Plaatselijke rederijen zijn er niet. Thans teld men nog elf particuliere schippers, welke op alle plaatsen in de Republiek vragten voeren; mitsgaders 14 beurtschippers als 4 op Zeeland, 2 op Nijmegen, 1 op den Bosch, 1 op Dordrecht, 1 op Leijden, 1 op Delft, Den Haag, Zwol, Alkmaar en ook 1 op Utrecht. De getal derzelve is vermindert zedert de vernietiging der gildens, wijl de schippers alhier uitsluitende voorrechten hadden, die vervallen zijnde hun niet noodzaakten alhier met der woon te blijven, en de vragten door de Vriesche schippers goedkoper aangenomen wordende natuurlijk de onze voor een gedeelte van hunne kostwinning hebben versteeken. - Het naaste middel van redres zal zijn, wanneer de belastingen gelijk worden gedragen, dat de schippers van geweze andere provincien, daardoor vanzelve zullen worden genoodzaakt om de vragten op dien voet te brengen, dat de onze daar voor ook kunnen vaaren.
- Visscherijen, welke alhier bedoelt worden, zijn er niet.
6. Door het grootste gedeelte der wereld. Indien er geen beletsel meer plaats heeft op den invoer naar Vriesland, is er geen ander dan alleen de bekende inkomende en uitgaande rechten. Wanneer deze bezwaaren uit den weg geruimt wierden, zoude redres zijn daargesteld.

WEST ZAANDAM

1. a. 14 Olijmolens.
 b. Ruim 90 zo greene als eijke houtzaagmolens.
 c. 4 Pelmolens.
 d. 5 Verw molens.
 e. 12 Snuijfmolens.
 f. 1 Meelmolen.
 g. 2 Papiermolens.

- h. 5 Biksteen-, mosterd- en schulpzandmolens.
 - i. 1 Touwslagerij.
 - j. 8 Scheepswerven.
 - k. 4 Zo grof als klein ijzersmederijen en 1 ankersmederij.
 - l. Een zeevenmakerij.
 - m. Stoelen-, kasten- en andere meubelenmakers.
2. a-m. Meest alle de fabriquen en trafiquen zijn zedert de laatste 10 à 12 jaaren en wel inzonderheid gedurende de laatste oorlog in verval.
- i-k. De scheepmakerijen, anker- en grofsmederijen, ook de touwslagerij zijn inzonderheid zedert de laatste 10 of 12 jaaren en vooral gedurende den laatsten oorlog in verval geraakt, door de stremming van negotie en zeevaart. Tot het verval der scheepmakerijen wordt niet weinig toegebracht door de meer en meerdere aandrooing van den binnenzaan, zodat veeltijds de schepen niet dan bij de hoogste vloed met veele moeite en zwaare kosten naar het IJ kunnen vervoerd worden. – Zullende in geval geen spoedig redres geschied, die vervoering wel ras geheel onmogelijk worden.
3. a. Cornelis de Vries heeft dubbelde en enkelde wind-olijmolens staande alle aan het water aan de Zaan en in t West Zaaner en Wormerveld. Mater. bij een dubbelde olijmolen lijnzaad, deder, afzifsel, koolzaad, krodzaad. Bij een enkelde olijmolen hennipzaad. Het lijnzaad komt uit de Oostzee, Archangel, uit de Voorlande en uit de Bataafse Republiek, zomtijds uit Vrankrijk en America. Het beste is uit t voormalig Zeeland en America. Deder en afzifsel uit de Oostzee, t koolzaad, krodzaad uit de Voorlanden, de Bataafse Republiek en zomwijlen uit Engeland en Ierland en voormaals uit het land van Cadzant en verders andere aan de Franschen afgestaane landen. Het beste koolzaad is uit t voorm. Zeeland. t Hennipzaad uit de Oostzee, de Bataafse Republiek en somwijlen uit Braband, t beste komt uit de Oostzee. – Wegens de vermenging zie Publicatie 4 October 1799. Werktuigen: buiten t geen en olijmolen met alle molens gemeen heeft zijn in een dubbelde een wentelas, een steenspil, een steenwiel, roerwieljtjes, een stel steenen, zijnde een legger en twee loopers met hun toebehoren, een voorslagsblok, een naslagsblok, een potteblok met hun toebehoren, zes stampers, vier haaijen, twee vuijsten, op ieder een pan, roerijzer en stok. Bij een enkelder molen één stel steenen, één blok en twee haaijen als voren. – Voords losse gereedschappen. – De molensteenen worden uit Braband aangebragt, t hout, steen, metselwerk en ijzer wordt aan de Zaan vervaardigt. Schoon men differente kleine gebreken opmerkt

komen egter de fabrieken aan de Zaan in t werktuigelijke niet agter aan. Bij een dubb. olijmolen zijn 3, bij een enkelde 2 werklieden inboorl. mans, wier loon dooreen 2 stvs per zak. De verhinderingen zijn: het meer en meer aanleggen van fabrieken buiten s'lands; het invoeren van buitenlandse olij, bijzonder van hennipolij; het gemis van koolzaad uit de aan de Franschen afgestaane landen; de belasting op de invoer in Vriesland; de belasting op de turf en de rondemaat, welk een en ander dikwijls belet om tegen buitenlanders te kunnen fabriceren; ook bezwaaren de plaats hebbende omstandenden aanvoer van lijnzaad uit de Oostzee en elders. Afvoer: naar Duitsland, America, Vrankrijk en meer andere plaatsen, wordende de goederen grootendeels aan Amsterdamse, Rotterdamse en andere kooplieden verkogt, die de verdere verzending volvoeren.

- b. Een tabel waarvan de ondertekenaars Arend Dekker, Cornelis Cardinaal, H^k Stadlander, Pieter Corver & Zoonen, IJsbrandt Koning, de Wed^e Meijndert Gijse en Zoonen, Jacob Groot Schippesz., Dirk Sijbrants, Dirk Visser, Arent & Remmert de Vries, Oosterhoorn & Keijser, Jan Noome, Fredrik Cardinaal, Pieter Noome Meijndsz., de Wed^e Lodewijk Walch, Willem Wal..., Claas Stoffelsz., de Erve Klaas Knots, D. Koster, Cornelis Groot, Hero Graftdijk, Albertus Bleeker, Simon Heijnis, Jan Klokkenmeijer, Adriaan Knots, Willem Koster, Adriaan de Lange, de Wed^e Jan Schermer & Zoonen, Cornelis Blaauw, Engel van de Stadt, Dirk de Groot, Arent & Simon Nomen, Jan Buijs tezamen uitmaken een getal van 69 fabriquen van houtzagersmolens, staande in de banne van Oost en West-Zaananen aan het water. Mater. balken en dennen wordende aangebragt van Riga, Nerva, Dantzic, Stettin en veele andere plaatsen uit de Oostzee, ook Noorwegen, den Rijn en Hamburg. Zijnde de greene van Riga en de dennen van den Rijn het beste. Men gebruikt ook vuure en greene uit alle de havens van Noorwegen, omdat dezelve nader en in deze dagen minder kostbaar te bekomen zijn; de zaagen, waarvan men zig bedient, komen uit Duitsland. Het getal der werklieden op iedere molen is 3 à 4. Meest inboorl., wier loon voor mans van f 4:– tot f 7:– per week. Ook is meest op ieder molen een jongen wiens loon is van 12 tot 30 stvs per week. De verhinderingen zijn zeer veele: als dat men niet meer als in vroegere dagen in het land van Cadzand en Braband gezaagt hout mag invoeren als op onbegrijpelijke zwaare belasting; ook de invoer van veele buitenlands gezaagde houtwaaren, strijdig (zo vermeenen) met de bepalingen welke hiervan bij

vroegere wetten van den lande gemaakt zijn. Laatende de middelen van redres over aan het bescheijden en wijs oordeel van de respective bestuurders dezer landen. Afvoer naar diverse plaatsen in deze Republiek, ook ter zee naar andere Republieken, Koninkrijken en Colonien.

T. Boogaard heeft aan de Westzijde van Zaandam een houtzagerij aan t water, om het wagenschot uit het water te winnen; de zaagen zoms tweemondig. 4 Werklieden loon dooreen f 18:–. Jongens loon 30 stvs.

Cornelis Visser heeft 2 wagenschot zagerijen, staande op t blaauwe pad en t paape pad, waarvan de een stil staat en de andere half werk doet. Werkl. 2 inb., loon f 5:–. Afvoer: binnen s'lands.

- c. Johannes Munnikhuijzen heeft twee pelmolens staande te West Zaandam en te Oost Zaanen aan t water; nodig wijl men dus de gerst minst kostbaar ontfangt en de gemaale gort en parelgarst ook zo afscheept. Mater. gerst uit de Oostzee, Eider en Voorlanden om en bij Hamburg, ook wel uit Engeland. De toevoer uit deze landen heeft zijn oorzaak als onze marktprijs boven die van onze nabuuren en buitenlanders is. Dit andersom staande levert men uit dit land aan hun, hetwelk een vertier in den handel te weeg brengt. Zelfs gaat dit zo verre, dat men van hier gerst verzendt naar plaatsen, vanwaar door verandering van marktprijzen op hier gezonden wordt. Dog het komt uit, dat als wij ons van ons eigen product moeten geneeren de qualiteit goed valt, maar de quantiteit te min voor onze binnenlandse consumtie, hetwelk is toe te schrijven aan de aardappelenteelt, dat zo veel land beslaat daar anders gerst gezaait wierd, hetwelk de laatste jaaren ook hooge prijzen van dit graan gemaakt heeft, waardoor de arbeidsman wel goedkoop aardappelen eet, maar de gort driedubbeld moet betalen. – Het getal der werklieden is 3 à 4 op iedere molen. Hier zijn te zamen 5 mans wier loon door elkander f 5 $\frac{1}{2}$ en 2 jongens wier loon f 3:–. – Verhinderingen: hetgeen door de geconstitueerde machten wordt in t werk gesteld namentlijk verbod van uitvoer en meer andere zaaken, wijl men nu al zedert 15 jaar wel 25 molens tellen kan die aan den Zaankant zijn afgebroken hetwelk een schade van uitgaaf in t algemeen bedraagt volgens bijgaande nota per molen f 2.304:–; is over 25 molens f 57.600:– s'jaars. Middelen van redres: een vrije handel naar buiten van het gefabriceerde, want het verbod van uitvoer maakt de buitenlander zig daarop toelegt door het gemis der goederen en de fabriquant wordt verstoken van het voordeel, dat hij zich in tijden van schaarsheid moet ver-

schaffen, wijl het gebruik van aardappelen hem in ordinaire tijd van zelfs ordinaire winst berooft, wijl de buitenlander de pelfabriek meest op de been houdt, en niet zoals men hier schijnt te onderstellen, de consumptie hier te lande groot is. Dezelve is wel van eenig belang, maar in lang niet geevenredigt aan hetgeen er gefabriceert wordt als de molens kunnen werken. Afvoer: de gantsche wereld door, om het gezonde voedsel als onkostbaar voor den gebruiker.

(Bijgaande nota): *Om een regt denkbeeld der nuttigheid der pelfabriek te bewijzen voor het land en de inwoonders aan den Zaankant.*

Te Oostzaandam en het Kalf, Westzaandam, Koog en Zaan-
dijk zijn 55 pelmolens, zo van 2 als 3 steenen, die door elkan-
der gerekent 3 personen als werklieden hebben, alzo op de 3
steenen molens 4 personen werken; dus kan men stellen 3
personen per molen die f 5½ per week winnen.

Dit over 55 molens per jaar, de molen à f 858:—	f 47.190:—
Schuitvragten, koorndragers, werkers bij het ont- fangen en vervoeren der goederen naar de molen	
f 300:—	„ 16.500:—
Timmermans arbeidsloozen f 250:—	„ 13.750:—
Smits dito en leverancie van ijzer f 50:—	„ 2.750:—
Slijtage van as en roeden f 150:— per jaar	„ 8.250:—
Hout, ijzer en spijkers dagelijks onderhoud f 100:—	„ 5.500:—
Zakken f 200:—	„ 11.000:—
Zijlen en maakloon f 50:—	„ 2.750:—
Steenen f 180:—	„ 9.900:—
Blik f 50:—	„ 2.750:—
Ronde maat en de gerst die vermalen wordt	„ 5.500:—
Verponding per molen f 16:—	„ 880:—
	<u>f 126.720:—</u>

Komt voor hetgeen ieder molen in werking zijnde betaald per jaar zo aan het land, als aan diverse arbeidsloonen f 2.304:—.

Hiervan trekt het land direct ronde maat en verpanding		f 6.380:—
Buitenlandse goederen als zakken, diverse		
hout, ijzer, blik en steenen	f 37.400:—	
gaat af: arbeidsloonen hieraan verdient	„ 3.400:—	„ 34.000:—
Arbeidsloonen in het land verdient	f 82.940:—	
bij: hetgeen hierboven hebbe afgetrokken	c „ 3.400:—	„ 86.340:—
		<u>f 126.720:—</u>

Dus brengen 55 pelmolens aan den Zaankant als zij werken aan het land direct een voordeel op van		f 6.380:—
f 86.340:— Arbeidsloonen in het land betaald, maakt, dat, als men rekent een huisgezin van een arbeider f 6:— s'weeks wint, het een bestaan oplevert, er 287 huisgezinnen van leven; deze betalen lands impositien, etc. f 50:— per huisgezin		„ 14.350:—
Inkomende rechten op goederen van buiten inkomende		„ 3.000:—
Nu komt nog voor de baasen als gaande houders; stel die f 600:— per molen profiteren (alzo het bewezen is, doordien de laatste 15 à 20 jaar wel 25 molens zijn afgebroken, het een sober bestaan voor de gaande houders oplevert); dus al weder 55 huisgezinnen à f 600:— betalen als boven f 80:— is		„ 4.400:—
Zo brengen 55 pelmolens aan de Zaankant een voordeel voor het land van		<u>f 28.130:—</u>

Zijnde de uitrekening van betaalde onkosten grosselijk opge maakt, dog kunnen eerder f 100:— per molen meerder bedragen dan minder.

Nu brenge nog niet in aanmerking den aanbouw der fabrieken; zo dit plaats had, hetgeen nu een tegenovergestelde werking heeft, dat molens in het jaar 1760 aangebouwd f 14.000:— hebben gekost, nu voor de geringe waarde van f 4.000:— worden verkogt, mede tot groote schade van den aanlegger. Daar nu het land direct een voordeel trekt van

f 28.130:–, en het plaatselijk welvaren vermeerderd werd, dat men rekenen kan er 342 huisgezinnen hun brood vinden; was het wel te wenschen deze fabriek de attentie van het ver-tegenwoordigend lichaam mogte verdienen.

- d. Piet Schoen heeft 3 verwmolens: de Admiraal Tromp, staande aan de Gouw onder West Zaanen, de gekroonde Schoen aan de Gouw onder West Zaandam, de Bruinvis aan den Hoogendijk onder West Zaandam. In de eerste is 3 paar kantsteen, in de tweede 6 paar dito, in de derde 2 paar dito. Op de eerste zijn als werklieden één zoon en een inboorling, op de tweede 3 zoonen en 2 anderen, op de derde één zoon. Dus zamen 8 personen. Het loon naar bekwaamheid van f 3:– tot f 6:– s'weeks. – Twee zoons zijn beneden de 18 jaaren. Het werk op deze molens is meest loonwerk en dus de afvoer meest binnen s'lands.

Dirk Wit heeft een verwmolen te West Zaandam. – Verhin-dering: in de niet vrije scheepvaart en het betalen van waag-geld te Amsterdam schoon accordant zijnde.

e. –

f. –

g. –

h. –

i. –

j. –

- k. Barent Sombroek heeft aan den Hoogendijk te West Zaandam een ijzersmederij voor eenig grootste en klein werk als scheeps-werk, schuiten- en molenwerk, ook huiswerk, ook eenige ge-reedschappen van staalwerk. Mater. ijzer en koolen en staal. Het Zweedse ijzer is doorgaans het beste, maar er is ook ge-meen; onder het Duitse ijzer zijn verschillende soorten. De Engelse koolen zijn allerbest, als het best soort is, maar er zijn er ook slegte die voor smits niet deugen. Zonder Engelse koo-len kan men volstrekt geen zwaar werk maken. Voor het da-gelijks werk gebruikt men Duitse koolen omdat die minder in prijs zijn. Werktuigen: aambeeld, hamers, tangen, vijlen, etc. Het getal der werklieden is ongelijk naar maate van het werk, thans kan een man het wel af. De meeste smits zijn vreemde-lingen of een baas moet zelf zoons hebben (gelijk deze 3) die smit zijn. Voor een inboorling is het werk te zwaar. Het loon is zeer onderscheiden, want een baas die zijn werk zelve niet doen kan moet aan een knecht meer betalen als een baas die het zelve kan. Verhinderingen: de oorlog waardoor de zee-vaart genoegzaam stilstaat, zodat er niet getimmert wordt. Er is nog een grofsmederij op den Hoogendijk.

Severijn Siben heeft een smederij in de laage Horn. Gebruikt tot sommig werk Duits, Spaans of Zweeds ijzer. Klagte over de gelijke impost van de Duitse koolen als van de Engelse schoon zo goed niet zijn. Heeft 2 knechts, vreemdelingen, wier loon niet te bepalen, omdat van den tijd die zij werken afhangt. Is een hoefsmid. Verhinder. de oorlog. Afvoer: naar Koog, Zandijk, Wormerveer, West Zaandam, Oost Zaandam, t Kalf, Westzaanen, Nauwerna, Assendelft.

1. Willem Vink heeft te West Zaandam in het midden van het dorp, als het middenpunt der meeste fabrieken, een zeevenmakerij voor alle fabrieken en trafieken, waartoe zeeven, builen en raamen tot harpen vereischt worden. Mater. bees-tenvellen als kalfs, schaapen en varkens dito meest uit Zuid en Noord Holland aangebragt, ook uit Munsterland; gaazen, hairen uit Holland waar ze geweven worden; boeken- en wilgenranden. De beste vellen zijn de inlandsche, als zijnde grooter, zwaarder en beter bewerkt dan de buitenlandsche; men gebruikt ook zomtijds geitenvellen en West-Indische, omdat ze, b.v. de West-Indische, zwaarder zijn voor tabak-zeeven. Onder de gebreken behoort dat zommige vol vilsneden zijn en dan voor de zeevenmakerij niet geschikt. Ook hebben alle vellen dit hoofdgebrek dat ze sterk krimpen of rekken als het warme zaad er overloopt; het was van belang een middel uit te denken om dit gebrek te verhelpen. Werk-tuigen: hamers, buigtangen, ijzerdraat, houtenblok, enz., pijpen inzonderheid van welke er zo veele soorten zijn als er figuren zijn en gaten in de zeeven moeten zijn. Deze werk-tuigen van ijzer en staal worden gemaakt in Duitsland, Engeland en Holland, maar die in ons land gemaakt worden zijn de best. De Engelsche zijn mooi voor t oog, maar slegt in t werk; de Duitsche zijn te hard en brokkelen; maar de inland-sche zijn daarom goed, omdat ze worden uitgeboord. – De man doet het werk alleen. Verhinderung: dat de fabrieken aan de Zaan in de laatste jaaren weinig te doen gehad hebben. – Redres: door het fabriekwezen op allerlei wijzen te favori-seren. Afvoer: binnens'lands en meest aan de Zaan.
- m. Fredrik Volmerhaus stoelen- en meubelmaker woont te West Zaandam op den Hoogendijk, alwaar een op- en afscheping aan buiten en binnenwater heeft. Mater. ijpenhout, eijken-hout hier van de molens, mahonijhout van Amsterdam, noo-teboomenhout uit Zwitserland en lijn. – De beste zijn eijken wagenschot, mahonij bloemhout, notenboomen wortelhout en Engelse lijn. Men gebruikt ook vuuren, greenen en dennen-hout en inlandse lijn omdat de beste te kostbaar zijn en ieder-

een de beste niet betalen kan of wil. – Gebreken: vervuurt, rottig en spinterig hout, zwakke of rottige lijm. De werktuigen van hout meest zelf gemaakt, ook zommige in Amsterdam, die van ijzer te W. Zaandam, eenige in Duitsland. – De man werkt alleen. Heeft zijne gemaakte goederen afgezonden naar Duitsland, Utrecht, Texel, de meeste hier ter plaatse.

Barent Wunderlich maakt ook kasten en stoelen. Mater. eijkenhout, spijkers en sloten uit Duitsland, harde houten van Oost en West Indiën, kopergoed en alle vergulde goederen uit Engeland, lijm uit Engeland. De inlandse is ook om te gebruiken, dog niet zo opdroogend als de eerste. – Eijken, mahonij en alle harde houten worden voor meubelen gebruikt, voor stoelen mahonij en minder soort ijpen; om de hooge prijzen van het bovenstaande gebruikt men ook vuuren en greene, dog om de losheid van dit hout verteert de lijm daar te veel in. De snijdende werktuigen zijn van staal, de andere van hout en worden in Engeland en Duitsland gemaakt. Van de werklieden, die van onderscheidene natien zijn, is geen getal te bepalen als niet vast zijnde, hun loon is wel f 1:– per dag, dog daar is geen rekening op te maken, wijl het bij het stuk gaat en de een meer kan winnen als de ander. Verzending heeft hier geen plaats.

Weijer Poel woonende te West Zaandam heeft een leerlijmfabriek gelegen te Oost Zaandam aan het water, zo om het ontfangen en afleveren der goederen, als om het zuivere derzelve. – Mater. afval van West-Indische en van inlandsche huijden, welke de beste zijn is niet wel te bepalen. – Werktuigen: kookketel, lijmbakken, snijmessen, netwerk gemaakt van koper, hout, ijzer, staal en touwwerk. Het getal der werklieden is ongelijk van tien tot een inboorl. en vreemden. Hun loon is f 5:– per week, dat der jongens f 2:10. Verhinderingen: de invoer van vreemde lijm en het vervoer der grondstoffen, alsmede de impost op de turf en kalk. Afvoer: van deze fabriek niet anders als binnen s'lands, dog vervolgens naar Italiën, de Fransche Republiek, Hamburg, etc. Gepakt in vatten of matten, of zomwijlen aan losse risten.

Garbrand Couwenhoven heeft te Coog een molenmakerswerf aan het water voor het op- en afschepen. Materialen: hout, welke het beste is zal ongelijk geoordeelt worden.

4. Zijn er, mids daartoe aangekocht en geappropriëert wordende, gelegen in het bestraaete dorp, aan en van t water.
5. Op alle rivieren en zeeën. Het getal van zeeschepen, eigendom van plaatselijke rederijen is onbekend, uit hoofde zedert 1795 de eigendom van veele aan buitenlanders is overgegaan,

en wederom zeer veele ter zee geroofd zijn. Op de binnenstroomen zijn 25 à 30 vaartuijgen, die geschikt zijn tot het vervoeren van koopmansgoederen, welk getal zedert de laatste 6 jaaren niet, ten minste niet van belang is vermindert.

In tijd van vrede is er visscherij op Groenland en de Straat Davids, dog thans geene.

6. Zo buiten, als binnen s'lants op alle gewesten. Verhinderung: inzonderheid in de voortduuring van den oorlog.

HOORN

1. a. 5 Lijnbaanen.
b. 7 Leerloijerijen.
c. Een zijdeverwerij.
d. Een zeepziederij.
e. 2 Molenmakers.
f. Een meubelmaker.
g. Een zoutkeet.
h. Een zeemleerfabriek.
i. Een lijmkokerij.
j. Een bierbrouwerij en mouterij.
k. Een everdoekfabricq.
l. 15 Grofsmederijen.
m. 8 Houtzaagmolens.
n. De kunstschilder en behangselfabriek alsmede van graauw doek en vloerkleden enz. van de Vaderlandsche Maatschappij.
o. Een hennipklopmolen.
p. 2 Hoedenmakerijen.
q. Een pelmolen.
r. Een geschut- en klokgieterij.
2. a-r. Meest alle de fabrieken en trafieken zijn in verval zedert de Republijcq in oorlog is geweest dog inzonderheid zijn, zedert de werkzaamheden der O.I. Compagnie en Marine van hier verplaatst zijn, in verval geraakt de lijnbaanen.
k-m. Inzonderheid in verval geraakt zedert de werkzaamheden der O.I. Compagnie en Marine van hier verplaatst zijn.
r. In verval zedert het verplaatsen der O.I. Comp. en Marine.
3. a. Een lijnbaan genaamt de Oude Baan, lang onder dak 173, buiten 42 vademen, zijnde een rederij onder directie van Jan van Akerlaken Corn. Zoon, staat op de stadscingel even buiten de Oosterpoort aan t water. Mater. hennip, vlas en teer, de beste Koningsberger en Riga rijn hennip, Muscovische en Stokholmer teer. Men gebruikt ook Libauer, Petersburgse, Pernause, Archangel en Hollandse hennip, omdat dezelve

alle geschikt zijn tot divers touwwerk. Werktuigen: een wiel, sleede, ijzers, tolsleede, stoof, teerketel en rooster, van hout, ijzer en steen te Hoorn gemaakt. – Het getal der werklieden is thans de baas en twee jongens; vòòr het jaar 1795 6 man en 5 jongens buiten de baas, zijnde voor het grootste gedeelte inboorlingen. Het loon der mans daags 12 st. 8 penn., jongens 2, 4, 6 stvs. Belemmeringen: het stilstaan van de O.I. Compagnie, het verplaatsen van de Admiraliteit van Hoorn, het verval van de particuliere scheepvaart. – Redres: het voorgaande weder te herstellen. Afvoer: aan voorn. O.I. Compagnie, Admiraliteit en particulieren; door praamen, wagens, kruijwagens gedragen en vervolgens door schepen naar elders weggevoert.

Een lijnbaan genaamt de Nieuwe Baan, lang onder dak 171 vaam ieder vaam à 6 voet en 41 vadem buiten daks dus in het geheel 212 vademen, geschikt tot het maken van zwaare touwen à 130 à 135 vadem. en andere soorten van touwwerk, zijnde een rederij onder directie van M^r Dirk Gallis, staande op de stadscingel even buiten de Ooster Poort aan het water. Mater. zie boven. Werktuigen: een stoof of eest met vier kaggels met twee verdiepingen tot legging van 25.000 ponden touwwerk om te stoven, een teerketel met een rooster, nevens een groote en suffisante berging voor een aanzienlijke partij gemaakt touwwerk, ook een henniphok tot berging van 100 bonde hennip ieder à 2.000, voorts onderscheide soorten van sleeden tot het maken van allerhande touwwerk, eenige lasten steen tot belaschen van de sleeden, differente tolsleeden met derzelver tollen tot het luijken of in malkander slaan van touwwerk, een aantal schijven tot onderscheide soorten van garens, diverse klossen tot spinnen van garens en tot het maken van veelerhand touwwerk, voorts verscheide stellen van draaiijzers, staande wielen met derzelver hoofden en paalen, lossen en lopende stellen. Van hout, ijzer en steen te Hoorn gemaakt en volmaakt geschikt voor t werk. Werklieden: thans de meesterknecht en 2 jongens; vòòr t jaar 1795 6 spinders, 1 winder en 6 jongens buiten de meesterknecht. Loon mans slegt dag 12 stvs 8 penn., jongens 2, 4 en 6 stvs. Belemmeringen: het stilstaan van de O.I. Compagnie, het verplaatsen van de Admiraliteit naar elders, en het verval van de particuliere scheepvaart alhier. Redres: het weder in t werk stellen der scheepsbouw van de voorn. Compagnie en Admiraliteit, zijnde deze de voornaamste bronnen van deze lijnbaan geweest. Afvoer: als boven.

Een lijnbaan genaamt de Hoop staande aan de stadscingel

buiten de stad, lang in het geheel 218 vadem, en onder dak 162. Voorzien van alles hetgeen ter making en berging van allerlei zwaar en ligt touwwerk, zo geteert als wit, nodig is en hetgeen zo te water als per as kan worden afgeleverd, dog welke thans door de omstandigheden der tijden genoegzaam stil staat. Wordende het weijnige touwwerk dat uit dezelve verkogt wordt, gemaakt door den knegt in gem. baan en een jongen, waarvoor de eerste geniet f 3:— en de laatste 15 stvs per week. Zijnde geen redres van aanbelang in deze baan te maken, ten ware de tijden ten goede veranderen, en de fondsen waaruit deze en de andere baanen alhier bevorens hun bestaan vonden worden hersteld, hetgeen zeer wenschelijk is. Dezelve is onder directie van G. van Bredehoff de Vicq van Oosthuijsen.

De lijnbaan genaamt de Schoutsbaan, onder directie van Joan van Akerlaken, lang binnen daks 162 vadem buiten daks 49 vaam aan de Koepoortsweg even buiten de stad, staat door de omstandigheden dezer tijden genoegzaam stil, wordende het weinige touwwerk dat door dezelve verkogt wordt gemaakt door den knegt van gem. baan en één jongen, waarvoor de eerste geniet f 3:— en de laatste 12 stvs per week. Zie boven. De lijnbaan genaamt de Kleine Baan, lang onder dak 67 vaam, buiten dak 68 vaam, aan Keern even buiten de stad. In alles als boven. De jongen egter wint hier 18 stvs per week. Is onder directie van Dirk van Akerlaken.

b. De leerloijerij en leertouwerij toebehorende Pieter Beets is gelegen op de straat genaamt het Weijtje en gelegen aan het water; zonder hetwelk men niets kan bereijden. Mater. kalk en run van binnen s'lands en traan uit Noorwegen, de inlandse materialen zijn de beste. Werktuigen: van de messen zijn de Engelse de beste, de Duitse en Hollandse zijn te hart of te week. Werkl. 2 of zo veel meer als de fabriqueur verkiest, zijnde meest vreemdelingen, hoog Duitse personen, die als zij hun werk verstaan 20 stvs daags kunnen winnen. Jongens na rato zij van dienst zijn. De oorlog veroorzaakt belemmeringen. De afvoer is op Amsterdam naar Spanje en diverse gewesten, gepakt in zware pakken per schip en kleijnder per as.

Een leerloijerij en touwerij van Adriaan van Exter staat op de straat genaamt Agter de Vrouwe of Noorderkerk en een andere op de Modderbakken. Beide aan t water. — Als de vorige. De leerloijerij en touwerij van C. Impetat staat op den dijk en is gelegen aan de zee.

De leerloijerij en touwerij van Jacob Ferber staat binnen de stad aan het water t welk de eerste behoefte is van het geheele

werk. Mater. de inlandse run is doorgaans de beste. – Men kan de fabriek gaande houden met 2 man en 1 jongen zo dat het een bestaan oplevert. Zijnde de werklieden meest vreemdelingen, die hun werk in de grond verstaande f 1:– per dag kunnen winnen; jongens 12 à 20 stvs s'weeks naar mate van krachten en bekwaamheid. Afvoer: meest naar Amsterdam en van daar naar veele oorden der wereld, dog de verzending is door den oorlog gestremt.

De leerloijerij en touwerij van Philippus Knap is gelegen op de haven genaamt de Modderbakken.

Die van M. Cohen en Comp. ter zelfder plaatse.

- c. Deze toebehorende Jaques Mignot is gelegen aan het water hetwelk noodzaaklijk is om het spoelen. Mater. na de couleurs zijn, indigo uit St. Domingo, Guatimalo of Javaans, geel best uit Vrankrijk; crap meest uit Zeeland.
- d. Toebehorende aan de Wed^e J. de Feijfer is gelegen van het water schoon het verkieslijker ware aan het water, omdat de goederen dan met minder kosten in de pakhuisen kunnen gewerkt worden. Materialen: potasch en olij. Werkt. een ketel en pot, 13 boven-, 20 onderbakken zijnde de ketel van ijzer, de pot gegoten en de bakken gemetselt, de ketel te Hoorn gemaakt, de pot in Engeland gegoten. Er zijn 3 à 4 werklieden inb., wier loon naar t meer of minder debiet der fabriek. – Belemmeringen: de importante lasten niet alleen boven andere fabriquen, maar lasten die in andere gewesten waar zeepziederijen zijn niet bekend zijn. Die van de zeepziederijen in Holland moeten eerst aan t gemeeneland opbrengen impositien op potasch, weedasch, kalk, lange turf, de zeep gemaakt zijnde van de warme zode, en eindelijk betaald de koper van ieder ton hier ter plaatse aan te gemeeneland f 9:18, aan de stad f 1:10, t zegel 9 stvs. De impost van 100 ton lange turf is aan t land f 16:5, aan de stad f 1:17:8, buiten het zegel. NB. Ik meen dat al de generale bezwaren in andere gewesten op zeepziederijen niet geheven worden en dus is het redres te vinden in de vermindering of vernietiging van bovenstaande lasten ten minsten in zo verre als die in andere gewesten niet in gebruik zijn. Afvoer: meestendeel binnen s'lands.
- e. Jacob Kleijbroek molenmaker woont op Keeren aan den waterkant.
- f. L^s Roosboommakende cabinetten, stoelen, tafelsen andere meubelen van mahonij, ebbe, amboins, roose en meer ander soorten van vreemd hout, ook wel van eijken, ijpen, greene en vuuren hout om de goedkoop, wordende zijn schrijnwerkersgereedschap in deze Republijcq, Engeland en Duitsland gemaakt.

- g. Een zoutkeet met 3 pannen toebehorende Hendrik Boldingh gelegen op de Corpercuil aan t water ter aanvoer van zout, turf en vooral van zout water. Mater. ongeraffineert zout en wel Spaans als Cadix, Allemattes, Penaton; Frans Olerons, Seudres, Normandies uit de bogt van Vrankrijk; Portugees, St Ubes, Lissabons. Het beste is het Spaanse als het zwaarste en wel eerst Allemattes, dan Cadix, etc.; voorts Frans vooral Olerons, zijnde het Portugees min dienstig. – Andere zouten zijn hier weinig bekend. De vermenging is zomtjids noodzaaklijk, omdat er zoutis, dat tot pekkel gemaakt zijnde niet zo goed wil cristalleeren; ook geschied die vermenging van zwaar met ligt zout om bijzondere sortimenten te bekomen. Werktuigen: pannen om te zieden, kuipen om het zout op te smelten; een pot voor de pekkel een dito voor het zoutwater, dennen tot berging van ongeraffineert en geraffineert zout; voorts aanhaalders, vloslaaden, schoppen, manden, etc. Van al het welk het getal is pro rato van de pannen, welke gemaakt worden van ijzere platen, doeken genaamt, ter plaatse daar de keeten zijn. Tot een pan worden 3 à 4 personen gevordert en voorts voor ieder pan een à 2 meer, zijnde inboorlingen van Colhorn, Eetswoude, etc. Het loon der mans f 3:– à f 4:–. Vrouwen van f 3:– tot f 5:–. (In Holland) Meisjes twee $\frac{1}{2}$ gulden. Belemmeringen: in dit voormalig gewest de hooge prijs der levensmiddelen, de belasting op diverse benodigde articulen welke in andere voormalige gewesten geen plaats hebben, speciaal de brandstoffen. Afvoer: thans in dit quartier meest tot binnenlandse consumtie.
- h. De zeemtouwersmolen van Jan Stadius ligt buiten de Westerpoot aan het water t geen nodig is om het seem te bereiden. Mater. kalk, traan en potasch. Werktuigen: 14 stampers en 7 kommen van eijken- en boekenhout te Hoorn gemaakt, als ze stomp zijn moeten ze gescherpt worden. Het getal der werklieden is naar dat de fabricq voortgezet wordt en het loon naar bekwaamheid. Afvoer: naar Amsterdam.
- i. De lijmkerij van Gerrit Arends & Comp. staat buiten de stad aan het water hetwelk eene voornaame behoefte is tot deze fabriek. Mater. kalk en water zijnde het zuiverste het beste, maar het water bij deze fabricq langs gaande wordt door een nabij gelegen kolk, dienende ter ontlossing van de stads rioolen, zo zeer vervuild, dat daardoor verhinderd wordt zulk goed van deze fabricq te maken dat tegen een ander kunnen markten en men bijna genoodzaakt is dezelve te quiteren en de arbeijders te laten ledig gaan. Werktuigen: een ketel, pers, spoelmans, en raamen met netten bespannen om

de lijm op te drogen alles hier te lande gemaakt. Het getal der werklieden die doorgaans uit Munsterland komen is zeer ongelijk naar maate van de uitgebreidheid der fabricq.

- j. Toebehorende aan A. Merens, de brouwerij staat op de Italiaansche Zeedijk, de mouterij in de Peperstraat. Eenigzins verder van t water zijnde egter de stand aan t water alle noodzaaklijkst tot gemak en ontfangst der noodwendigheden als koolen, turf, water. Mater. koorn, gemouten en hop: garst, Vlaamsche Friesche, etc.; hop, Vlaamsche, Gelderse en Engelse welke de beste is. De kopere of ijzere ketels en houten kuipen worden hier te lande gemaakt. Belemmeringen: de hooge accijs welke op de bieren legt, de zwaare verpondingen op de huisjen, accijs van de turf, belasting van de paarden in de affaire gebruikt wordende.
- k. De everdoekfabricq van Volkert Schellinger Ev.Z. ligt aan het water, onnodig egter. Mater. Brunswijker garen, en geene andere soorten als tot dat einde gebruikbaar zijnde. Werktuigen: weefgetouwen met derzelve toebehoren. Deze fabricq staat zedert 6 jaaren geheel stil doordien de handel van de O.I. Compagnie zedert de gemelde jaaren ook geheel stil staat, aan wien deze fabriek zedert onheugelijke jaaren voor de kamer Hoorn zijne gefabriceerde goederen pleeg te leveren.
- l. De spijkersmederij en grofsmederij van Claas Kalker staat bij de Ooster poort nabij t water. Mater. staal uit Zweden; ijzer uit Zweden, Spanje en Luijk; koolen uit Zunderland en Brabant. De werktuigen van hamers, aambeeld, tangen, bijtels, dunslager, spijkergaten, etc. worden in de fabricq gemaakt. Het getal der werklieden is nadat er werk is; zo ook het loon. Dog deze fabriquen hebben geen werk.
- m. Die van Jan Kraij qq een achtkante zaagmolen zijnde een bovenkruier staat op een geschikte plaats op het vissers eiland op het vaste land aan de zee binnen de stad. Tot nog maar één knegt op dezelve, voorheen 3.
De molen van Simon van Riel staat op de heij aan t water. — De zaagen van staal, zomtijds uit menage van ijzer. Werkl. 3 mans, wier loon 30 stvs per dag.
De molen van Jacob Ham staat aan de Geldeloseweg binnen Hoorn aan t water. Mater. balken of boomen van diverse soort als eiken, greene, vuure, etc. uit de Oostzee, Noorwegen, den Rijn en inlands. In tijden van werkzaamheid 3 à 4 man, tans 1 man en 1 jongen, mans loon in drukke tijden f 6:— à f 7:— per week, jongens f 6:— à f 7:— per maand. Belemmering: het algemeen verval der stad Hoorn, als zijnde de afvoer in de stad en derzelve environs en dorpen.

n. A. Ene konstschilder en behangsel fabricq. B. Fabricq van grauwdoek, principaal tot dekpresenningen, kraagen om masten en andere bekleedsels, tot matrassen, hangmatten, ransels, meel & coffijpakken, emballage, etc. etc. C. Fabricq van vloer kleden, carpetten, ganglopers, paardendekken met wolle platte vaste, en ook losse lutsen, idem als de Brunswijkse paardendekken; kruitkleeden van koehair & dekens voor gasthuysen, hospitalen; voor de zeevaart witte en grijse seilen, etc. – Almede fijn gehekelde primo soort hennip, waarvan gesponnen wordt vischwand, & schoenmakers garen, etc. Te Hoorn bij de Vaderlandsche Maatschappij onder directie van Cornelis Ris & Zoon & Co. Staat aan het water t geen nodig is bijzonder voor fabricq C. tot het wasschen en spoelen van garens. Mater. voor letter B. hennip en vlas benaamd na de gronden of landen der teeling, geteelt in onze Republicq, Petersburg, Riga, Koningsbergen en Memel, etc. Voor L^a C. hennip, vlas, wol en koehair. – De wol wordt in N. Holland, Friesland, Drente, etc. genoegzaam voor onze fabricq geteeld. Koehair gewasschen wit grijs en rood. De beste mater. zijn hennip van Riga en Petersburg, vlas van Memel, etc. en van deze beide de primo sorteringen zijn no. 1, vooral tot zwaare touwen en fijne lijnen, etc. Dog van de mindere en bijsoorten bedient men zich voldoende tot mindere gebruiken en qualiteiten. Van wolle de Spaansche, dog voor ons geheel onnodig en de binnenlandse zeer voldoende. Van koehair in zodanige deelen der Republicq, waar men het langste hair en de zuiverste wassching vindt. Men gebruikt ook zomtjids wel desnoods hennip en vlas uit Westphalen en koehair uit Oost Vriesland dog deze zijn minder in qualiteit en in bereiding. Dog dit is een noodweg en beide qualiteit en bereiding zijn onvoldoende als men op goed werk en voordeel agt geeft. Vlas alleen kan schoon linnen geven van de beste qualiteit en bewerking. Ook wel van hennip tot zommige gebruiken: dog valt wat zwaar en stijf. Gemengde schering en inslag kan goed doek geven, en is zomtjids zeer voldoende tot zakken, emballage, etc. Maar touwen en doeken alleen van hennip gemaakt zijn in de wind, regen en openen lugt verre te prefereren en bestand. Onder de gebreken behoren slapheid, zwakheid en onduurzaamheid. Als men niet de beste stof en bewerking in acht neemt, waar iets minder als dit prejudiciabel is. De werktuigen zijn 1° een hennip klop windmolen, 2° hekelwinkels en hekels, 3° verfketels cum annexis, 4° kaarten en krassers; spinwielen met kroonen en klossen; weefgetouwen, spoelwielen, spoelen en spoelpijpen, scheerramen, klossenramen, waschbanken, stok-

ken en kleiner werktuigen. Zoveelen – zo groot en klein, smal en breed, hoog en laag – als het geene vordert dat moet bearbeid worden. Zijnde except de ketels en hekels, meest alles van hout met de nodige banden, spullen en pennen, etc. van ijzer. De werktuigen worden meestal gemaakt waar fabricquen gevestigd zijn en goede timmerlieden, draaijers en smeden slegts een model of ordonnantie gegeven wordt. Dog getouwen nieuw uit te haalen is thans ondragelijk kostbaar en ook maar zelden noodzaaklijk, omdat er in ons land nog wel voorhanden zijn die stil staan of ledig leggende verkrijgbaar en in werking te brengen zijn. Doorgaans zijn dezelve ook gebragt tot een trap van volkomenheid voor de gewoone bewerking. Een fabrikteur die smaak heeft en vindingrijk is, doet er iets af en toe, of vindt iets uit tot eene nieuwe smaak en verbetering; maar het verstaat zich dat hij dit niet aan de klok hangt. Daartegen ontdekt en verhelpt elk fabrikteur de gebreken tot zijn voordeel naar mate van zijne talenten, niemand anders kan dit ook even goed of beter doen; roem en eijge interest zijn alhier de voldoende drijfveeren. Niet zo zeer theorie als wel practijcq baand de weg. Het getal der werklieden is bij A. niet groot, bij B. zijn er oud en jong plus minus 70 dienstbaar, bij C. des zomers veelal 100 à 120, dog in de wintermaanden door meer huijsspinsters van 150 tot 180 personen. Zijnde alle inboorlingen, except weinige Westphaalse wevers, etc. Voor een gedeelte van het jaar en zulks alleen dan als bepaalde behoefte hunnen hulp vordert. Het loon der mans is bij A. van f 5:– tot f 20:– per week, bij B. en C. van f 3½ tot f 7:– à f 8:–. Der vrouwen bij volledige applicatie, ijver en kunde van 40 tot 54 stvs per week. Kinderen als boven in hunne rang beschouwd van f 1½ tot f 3½. Jongens aanvankelijk in hekelen en weeven bedreven f 2½ à f 3½. Dog spinnende niet beter of meer als de meisjes van dewelke van beginnende draaijers en spinners met 8 jaar en vervolgens van 6 tot 12 stvs, van 12 tot 20 stvs, de ijverigste en geoeffendste f 1½ à f 2½. – Belemmeringen: dat de arbeidslooonen niet toereiken voor de nodigste behoeften en wel het minste in huijsgezinnen met kleine kinderen, waarbij de moeders wel eenig maar weinig bedrijven en verdienen kunnen. Waarin wel eenigzins redres te brengen zou zijn door vrijdommen en premien voor de werkende personen. Maar allerbest ware vrijdom op alle de articulen van eerste behoeften. Afvoer: door alle deelen van onze Republicq en maar weinig buiten s'lands naar Oostfriesland, etc. en graauw baaldoek naar de West Indien voor koffie en catoen plantagien, hangmatten, etc. Voor de oorlogschepen dito en

zulks te water of te land naar de destinatie. Nota, Van L^a A. valt minder te zeggen. Kunstfabriquen, bereidingen, etc. moet elk voor zig kennen of aanleeren en verschillen alleen van gewoone schilders en hunne bedrijven, gereedschappen en spetien door den overgang van het meer gewoone tot het meer kunstige en fijne.

- o. —
- p. —
- q. —
- r. —

4. Voor als nog niet, dog wanneer onverhoopt de Munt alhier niet weder werkzaam word, dan zoude het lokaal voorheen daartoe gebruikt tot dat einde dienstbaar kunnen zijn. Ook nog door den tijd een gebouw waarin thans nog eenige proveniers zijn, welke moeten uitsterven. Zijnde deze gebouwen gelegen aan de voornaamste straaten der stad en het laatste aan het water.
5. Weleer was hier scheepvaart, thans helaas geen, welke zig alom uitstrekt. Er zijn 3 zeeschepen waarvan één in de haven dezer stad, één in Engeland en één in Spanje en 25 à 30 vaartuigen op binnenstroomen, zijnde het getal van tijd tot tijd merkelyk afgenomen door verval van negotie en gemis der werkzaamheden van de O.I. Compagnie en Marine, in welker herstel redres te vinden.
Dagelijks visscherij op de Zuiderzee.
6. Is niet meer noemenswaard. Het redres derzelve alleen in het aanmoedigen van de nijverheid der ingezetenen.

ENKHUIZEN

1. a. 4 Lijnbaanen.
b. Een garensponnerij en nettenbreierij voor het haringwant.
c. Een koussenfabriek.
d. Een hoedenfabriek.
2. a. Particuliere notabele, zedert den jaare 1781 en wel bijzonder zedert de laatste tien jaaren in verval door het oorlog, waardoor de werkzaamheden der O.I. Compagnie, der Marine, haringvisscherij ten eenemaal in verval zijn geraakt.
b. —
c. —
d. —
3. a. Eene lijnbaan, van welke boekhouder is Kleinkens, staat op de Plaisierweg aan t water, t welk nodig is als men de gevaarlijkheid der werkzaamheden in t oog houdt. Mater. hennip

als Koningsberger rein, Riga rein, Petersburger; teer, Stockholm, Muscovische van Archangel, de eerstgenoemde van beide de beste. – De vereeniging van hennip en teer is volstrekt noodzakelijk tot het maken van geteert touwwerk en voldoet bij eene goede bewerking volkomen. – De werktuigen zijn onderscheiden, de voornaamste zijn hekels, wielen daar het garen op gesponnen wordt en sleden daar t garen tot touwwerk op gedraait wordt. Bij ieder wiel is een hekel en er zijn in deze lijnbaan drie wielen waarmede gewerkt kan worden. De sleden bepaalen zig naar de soort van touwwerk dat gemaakt wordt. De hekel bestaat uit ijzere pennen; de wielen en sleden zijn hoofdzakelijk van hout. Alles wordt in de stad gemaakt en voldoende. – Het getal der werklieden is zeer onderscheiden; ijder wiel, daar op gewerkt word, heeft, wanneer het haar volle beslag heeft, nodig 12 personen zo jong als oud. Zijnde de werklieden alle inboorlingen ten minste zedert zeer lang inwoonders. – Het loon der mans is zeer bezwaarlijk te bepalen; als alleen gesponnen wordt s'winters per dag $11\frac{1}{4}$ en zomers 18 stvs. Dog wanneer gedraait wordt, dan is zulks merkelyk meerder. – Op ieder wiel zijn 3 jongens, die ieder s'winters, wanneer er gesponnen wordt, per dag verdienen $4\frac{3}{8}$ en zomers 7 stvs, dog als er touwwerk gedraait wordt, evenals de mans merkelyk meer. Vrouwen en meisjes worden niet gebruikt. – De eenige belemmering zijnde gebrek aan werk, wordt hartelyk naar de vrede verlangt. Afvoer: blijft in de stad ten dienste der scheepvaart; dog t geen voor rekening en ten dienste der Marine in deze lijnbaan gesponnen wordt, gaat naar Amsterdam per beurtman.

Eene lijnbaan, van welke boekhouder is Kirberg, staat bij de Westerpoort van het water. – Vorige tijden had men hier in t werk 21 spinders, 3 heekelaars, 3 opwinders en 12 jongens beneden de 18 jaar, het loon dooreen gerekent circa f 4:– per week; thans geen één, door gebrek aan scheepvaart en stilstaan der groote visscherij, hebbende ook wel verzonden naar de West Indien, Spanje en Portugal.

Een lijnbaan, waarvan boekhouder is Van Schaack, staat aan de Noorder Boerevaart, aan het water. Thans genoegzaam zonder werklieden, daar voorheen aan de reeders van haring-schepen leverden. Het mans loon was door elkander 9 st. per dag.

Een lijnbaan, waarvan boekhouder is Fr. Adr. Duijvensz., staat op de Plaisierweg aan het water. Het getal der werklieden, die meest alle inboorlingen zijn, ongelijk naar het werk.

b. In het Oeconomisch werkhuis, staande agter de drie baanen

aan het water, t geen nodig is tot het wateren van het garen, wordt hennip gehekelt, garen gesponnen en haringwant bereidt. Men gebruikt aldaar Koningsberge, Riga en Petersburger, ook Hollandsche (uit Z. Holland, Gelderland en Overijssel) hennip. Werkt. 1 klop-molen, 5 hekels, 13 à 14 spinnewielen, 13 à 14 haspels, te Enkhuizen gemaakt. Vóór de stremming der groote visscherij, was het getal der werklieden ongeveer 200. Zijnde inwoonders. Onder welke 25 mans verdienende van 30 stvs tot f 6:- per week. 100 à 125 Vrouwen verdienende 10 tot 30 stvs p. week; 20 jongens verdienende van 15 tot 30 stvs per week; 50 meisjes van 5 tot 15 stvs per week. Wordende dit gestremt door het stilstaan van de haringvaart of groote visscherij als zijnde geleverd aan de reders der haringschepen.

- c. Een koussen en saijetten fabriek van Hendrik Joh. Smits is in t oude mannen en vrouwenhuijs aan t einde van de Westersstraat aan t water. Mater. wolle, zijnde de fijnste en de langste de beste, als t voordeeligste voor fabriqueur en werkman; verfstoffen; turf; zeep; en goudsmits koolen. Werkt. saijet kamen (die te Groningen gemaakt worden), kanten en soerbels (die te Leijden gemaakt worden), pers, verwketels, wielen, een menigte houten beenen, van hout, ijzer, lood en koper gemaakt en in getal naardat de fabriek gaat; zijnde deze gereedschappen goed. Het getal der werklieden is 400. Het loon der mans f 1:10, f 2:-, f 2:10, f 3:-, f 3:10. Der vrouwen f 1:- à f 2:-. Der kinderen door elkander 14 stvs. Klagten over de traagheid der werklieden en het bezwaar van den impost. De afvoer is binnen s'lands.
- d. Toebehorende Marcus Reiffert. Mater. bevervellen uit Canada, haasen- en konijnenvellen, de bever de beste; ook word om de sterkte wolle en cameelshair gebruikt. Werkt. kragbank, kaarten, slagtafel met zijn boog en slaghout, boettafel, walkbank en ketel. In getal naar het volk dat werkt. – Zijnde thans geen.
4. Er zijn locaalen genoeg voorhanden, op diverse plaatsen, meest aan de buitenhavens.
5. Zo binne als buiten s'lands, dog thans in eene geringe hoeveelheid, zijnde het getal der zeeschepen, buiten de haringschepen thans zeer gering. En geene vaartuigen op binnenstroomen. – Het getal is afgenomen en bijzonder zedert de laatste tien jaaren door het oorlog. – Redres in eene spoedig en algemeene vrede, herstel van werkzaamheden van Compagnie, Marine, etc. Visscherij op de Noord en Zuiderzee, geene bijzondere op rivieren.

6. Op onderscheidene plaatsen zo binnen als buiten s'lands, als Hamburg, Bremen, Amsterdam, etc. Geene beletselen en geen redres benodigt.

RHIJNSBURG

1. Lintfabrieken.
2. —
3. Dog de fabriqueurs: Wed^e Jan van Schravendijk en Zoon, Willem Lammens Junr. en Joh^s Lammers Leend^{ts} Zoon zenden de tabelle oningevuld terug, als buiten staat zijnde aan het gerequireerde te voldoen.
4. —
5. —
6. —

NAARDEN

1. a. Een fluweelweverij.
b. Een fabriek van streepste en effen catoene baaij.
c. Een touwslagerij.
d. Een bierbrouwerij.
2. a. Is bijzonder in verval, waarover zich de Municipaliteit bij missive in dato 16 Septb. 1800 aan den agent van Nation. Oeconomie heeft geadresseert, en daarbij de middelen tot redres en in voorigen bloei bringing van voorn. fabriek voorgedragen.
b. —
c. Is zedert eenige jaaren vermindert, wijl de particuliere kooplieden thans weinig of niet laten werken; en men geïnformeert is dat de Marine thans meer naar andere plaatsen dan naar Naarden werk toevoegt.
d. —
3. a. —
b. Staat aan het water, hetgeen gemakkelijk is tot vervoering. Behoort aan Hendrik Kimpers. Materialen: Brunswijks garen en Smirns catoene garen. Werkt. weefgetouw, scheermolen, schietspoelen, kam en riet (de kam van touw). Het getal der werklieden onbepaald, inboorlingen zo er zijn; het loon der mans ongelijk f 6:—, f 5:—, f 4:—, f 3:—, f 2½, al na dat zij vlijtig zijn; de vrouwen door elkander f 1:10. De kinderen 12 stvs. Belemmeringen: in de eerste plaats de hooggaande duurte der materialen; en dat men geen zorg draagt voor onze landgenoten, dat men de militaire kleding niet voert met inlandse

voering, maar met linnens die uit andere landen komen, daar wij niet mogen inbrengen. Deze fabrikteur heeft wel 30 jaar geleverd voor de troupes die van Holland en Zeeland betaald wierden, hetgeen nu voor een groot gedeelte gedaan is; moest in dien tijd een declaratoir, dat het goed te Naarden of in de Provincie van Holland gefabriceert was, beeedigen en aan zijn leverancier bezorgen.

c. —

d. —

4. Geene als die welke thans tot casertering gebruikt worden in de Voorstraat, Schipperstraat, en Turfpoortstraat, niet nabij het water.
5. Zedert de stad tot een vesting is aangelegt, is er geene scheepvaart dan door binnewaters; door de ordinaire Muijdervaart op Amsterdam en verders door de Karnemelksloot naar Utrecht. Dagelijks bij open water vaaren vice versa op Amsterdam zes schuiten, alsmede eens per week een veerschip tot vervoering van zwaardere goederen naar Amsterdam.
6. —

EDAM

1.
 - a. Twee hoedenmakerijen.
 - b. Een lederlooijerij.
 - c. Twee lijnbaanen.
 - d. Vier houtzaagmolens.
 - e. Een schulpzandmolen.
 - f. Drie molenmakerijen.
 - g. Vijf zoutkeeten.
 - h. Een zeepziederij.
 - i. Een meubelen en stoelenmakerij.
2.
 - a. —
 - b. —
 - c. —
 - d. —
 - f. —
 - g. Toebehorende aan drie eijgenars.
 - h. —
 - i. —
3.
 - a. —
 - b. Leggende binnen de stad aan het water, hetgeen tot deze traficq veel noodig is. Mater. kalk, onder Edam vandaan komende; en run uit diverse plaatsen van de Republijcq; zijnde schulp, kalk en Ijsselse run van hakhout de beste. Om de

menage of omdat gemaklijker te bekomen is gebruikt men ook steenkalk en boomrun. Er werken tegenwoordig zes knechts, zo inboorl. als vreemde, wier loon door elkander 18 stvs. Belemmer. de duurte van huiden en materialen en de weinige verzending van het gelooidje leder naar andere gewesten; waar tegen redres in eene onbelemmerde scheepvaart, om daardoor ruijme invoer van ruijge huiden uit andere gewesten te bekomen; alsmede mindere uitvoer van inlandse huiden en run naar andere gewesten.

- c. De eene staat aan de Zuidervesting aan het water. Behalve de Riga reijn hennip en Muscovische teer die de beste materialen zijn, gebruikt men ook heden en tors dog die zijn van minder qualiteit, als te wreed en te droog van korrel zijnde. Tegenwoordig wordt er niet gewerkt door den stilstand van koophandel en zeevaart.
- d. De eene toebehorende Hendrik Schaerder staat buiten de Noorderpoort te Edam aan het water, dat nodig is. Mater. balken uit Oostersche en Noordsche zeehavens. Meest gebruikt men ijke, greene, denne of vuure, ook wel boeke, ijpen, esse, linde, om rijtuigen, stoelen, spiegellijsten, etc. van te maken; er werken thans twee man op, wier loon door elkander f 5½ per week.

- e. -
- f. -
- g. -
- h. -
- i. -

- 4. Geene.
- 5. Op binnen en buiten vaarwaters. Er zijn twee zeeschepen, egter thans zedert eenige jaaren stil leggende op de buitenvaart. Vier ligters op fragt vaarende naar Texel, Embden, etc. - Zeven damschuiten op de binnensteden varende. - Twee veer of zo genaamde oude schuiten op Amsterdam en vice versa. - Een fragtschuit op Purmerend en Alkmaar en vice versa. Vijf trekschuiten op Buiksloot, Purmerende en Hoorn. Dit getal is op den ouden voet gebleven. Visscherij: Volendam, een visschers- of zeedorp, gelegen onder dezès stads jurisdictie, levert op ongeveer hondert vaartuijgen, botters of botschuiten genaamt; omtrent veertig van dezelve vaaren door de Zuiderzee, doende negotie in cabeljauw, schol, bot, panharing en andere visch, brengende die waaren tot Amsterdam ter markt; de overige zestig geneeren zich met visschen in de Zuiderzee, vangende aal, bot, garnaaen, spiering, etc. met netten en hoekwant; vervoeren die gevangene

visch mede naar Amsterdam ter markt. Hun bestaan is zeer gering, en door de duurte van levensmiddelen en andere noodwendigheden die zij in hunne neering moeten gebruiken, als zijlen, touwwerk, enz. zijn er eenige vaartuijgen die ten deele zonder roer, zonder zwaard en veel van hare noodwendigheden berooft, zig bevinden.

6. De voornaamste negotien bestaan hier in houtwaaren welke van tijd tot tijd in publijque veijling verkogt worden. Ook in kaas, die naar alle plaatsen wordt verzonden; het overige bestaat in commissien van diverse natuur. Beletselen zijn er niet, als leggende de stad zeer gelegen zo wel te water als te land.

SCHAGEN

1. a. Een houtzaagmolen.
b. Een messenmakerij.
2. a. —
b. Is zeder 10, 20, 30 à 50 jaaren in verval, door de menigvuldige invoer van Duitsche messen; zijnde er voorheen wel 30 à 36 van deze fabriquen geweest.
3. a. —
b. —
4. Twee, aan het water, dog tot heden nog gebruikt tot casernen.
5. Op de binnenwateren zijn 5 vaartuijgen. — 1 Veerschuit s'maandags s'morgens op Amsterdam, 1 zaadschuit eens per week op Alkmaar, 1 vragschip 3 maal p. week op Alkmaar; 2 schuiten op avontuur; het getal zedert 30 à 50 jaaren afgenomen, door dien veel zaadland tot weijland gemaakt is en door t menigvuldig gebruik van koffij en thee, alzo één vaartuig gestaag vrugt had om bier van Haarlem te halen.
6. In zaad en kaas op Alkmaar, dog waarheen het vaarwater ongemakkelijk is. Een vaart door de West Vriessche dijk in de groote sloot in de Zijpe zoude een groot gemak en voordeel voor den koophandel en markt van die plaats aanbrengen.

KOUDEKERK

1. a. Pannen en vloertegel-bakkerijen.
b. Steenbakkerijen.
c. Een kunstazijnbrouwerij.
2. a-c. Alle deze trafiquen zijn gelegen aan de rivier de Rhijn, hetwelk de Munic. oordeelt nodig te zijn, omdat de vereiste materialen en het getraficeerde meestal zwaar van substantie zijn en tot de menging ook veel water nodig is. Het grootste

getal der werklieden zo mans, vrouwen als kinderen zijn inboorlingen en welke door dit werk van de armenkassen worden afgehouden.

3. a-c. De Munic. oordeelt dat het niet invullen der tabellen door de trafiquanten veroorzaakt wordt door vrees van zig bloot te stellen aan de ontdekking van zekere geheimen, die zij waa-
nen in hunne trafiquen plaats te hebben.
4. —
5. —
6. —

OOST ZAANDAM

1. a. 39 Pelmolens.
b. 50 Olijmolens.
c. 20 Houtzaagmolens.
d. 2 Papiermolens.
e. 1 Loodwitmolen.
f. 3 Mosterd- en poedermolens.
g. 3 Volmolens.
h. 2 Schulpzandmolens.
i. 1 Snuijfmolen.
j. 4 Verw molens.
k. 1 Chocolaadmolen.
l. 2 Koornmolens.
m. 7 Stijfelmakerijen.
n. 2 Hoedenmakerijen.
o. 2 Lijmkokerijen en 1 traankokerij.
p. 3 Lijnbaanen.
q. 1 Leerloijerij.
r. 1 Seevenmakerij.
s. 1 Blaauwverwerij.
t. 4 Molenmakerijen.
2. a. De pelmolens zijn in verval: wat het binnenlands vertier aan-
gaat, door het menigvuldig gebruik van aardappelen en het
buitenlands vertier, door den aanbouw van molens in ver-
scheiden landen; en ook door het verbod van uitvoer naar bui-
ten, hetwelk niet dan in de aller dringendste omstandigheden
behoort plaats te hebben; alsmede door het verval der scheep-
vaart en visscherijen.
b. De olijmolens lijden groot nadeel door t gemis van het kool-
zaad uit het voormalig Staats Vlaanderen; en ook door den
aangebouw van molens buiten s'lands.
c. De zaagmolens zijn al mede in verval door den aanbouw

buiten s'lands; en door den vrijen invoer van gezaagd hout.

d. —

e. —

f. —

g. **Staan in verband met de binnenlandse laken en andere wolle fabrieken.**

h. —

i. —

j. —

k. —

l. —

m. **Zijn in verval door de ter sluik invoering van vreemde stijfsel; de stremming der zeevaart; het verlies der West-Indische colonien; en ook door de lands impostitien boven de andere voormalige gewesten.**

n. —

o. **De traan- en lijmkokerijen zijn in verval, door de vermindering en bijna geheele vernietiging der walvisvangst.**

p. **In verval door het verval der scheepsbouw en zeevaart.**

q. —

r. —

s. —

t. —

3. a. **Eene tabel ingevuld door Jan Bakker en Zoon. De stand der molens aan t water is zeer nodig voor den aan- en afvoer. De mater. gerst, welke aangevoerd worden uit Zeeland, die men doorgaans voor de beste houd, uit Vriesland, Groningen en meer andere plaatsen. Het getal der werklieden, inboorlingen, 3 à 4.**

Item door Hendrik Gruijs. — 3 Werklieden.

- b. **Eene tabel is ingevuld door Adriaan & Claas Duijn. De stand der molens aan het water zeer nodig om de op- en afscheping onkostbaar en gemakkelijk te maken. Materialen: olijzaaden als raapzaad, inlands geteeld, en verders uit de zoogenaamde voorlanden, strekkende van Oost-Vriesland tot aan de grenzen van Jutland in de Oostzee. De overgang van het voormaalg Staats Vlaanderen aan de Fransche Republijcq is een groot verlies voor de olijslagerij dezer landen, alzo daar veel raap- of koolzaad geteeld wordt, dat nu niet naar hier mag uitgevoerd worden. Bijaldien met het Fransche Gouvernement schikkingen konden gemaakt worden, dat gemelde zaad van daar naar hier mogte uitgevoerd worden, zoude zulks veel toebrengen om deze aanzienlijke tak van fabrieken hier te lande in stand te doen blijven. Lijn- of vlaszaad uit de Rus-**

sische staaten, Poolen en de geheele Oostzee. Hennipzaad, inlands geteeld, dog meest uit de Oostzee; zomtijds ook deederzaad en crodzaad. De vermenging (van verschillende zaaden) is ten striksten verboden, om alle misbruiken en bedriegerijen voor te komen, waardoor onze olij, genoegzaam overal buitenslands, boven andere geprefereert is. Bij dag alleen malende, is het getal der werklieden 2 man en 1 jongen op ieder molen, nagt en dag malende 3 man en 2 jongens. Zijnde alle inboorlingen. Mans loon f 5½ à f 8:– per week. Jongens loon van f 2:– tot f 4:– per week. De voornamste belemmering is de aanbouw van molens buiten s'lands; om dus tegen de buitenlanders te kunnen werken is een middel van redres in de landlasten zo ligt mogelijk te stellen. De afvoer geschiedt aller wegen meest met vaartuijgen over zee en rivieren.

Eene tabel is ingevuld door Pieter Peijt. Mater. koolzaad uit Zeeland, Noord-Holland, Zuid-Holland, Vriesland, Oost-Vriesland, IJder, Ditmarsch, van de Elve, etc. Lijnzaad uit Koningsbergen, Libau, Memel, Riga, Petersburg, Archangel. Hennipzaad als boven ook uit Zuid-Holland. Ook gebruikt men krot- en deederzaad. – Het getal der werklieden is 3. – Het loon van de eerste knegt is 2 stvs per zak, van den tweede knegt 1½ st. per zak, van de derden knegt 1 st. per zak. Eene tabel is ingevuld door Lourens Gruijs.

c. –

d. Eene tabel is van wege de witpapierfabriek ingevuld. Mater. versleten henniplinnen aangevoerd uit Braband en geheel Duitsland en versleten vlaslinnen aangebragt uit Friesland en uit onze Republiek. Het vlaslinnen is het beste, als het zuiverste. Men gebruikt geene anderen, want grovere linnens zijn wel geschikt tot papier van mindere qualiteit, maar ongeschikt tot schrijfpapier. De vermenging der eerste materialen beantwoordt over het geheel aan het oogmerk, men denkt dat dezelve voor weinige verbetering vatbaar is. Het getal der werklieden is 40 à 50 personen, inboorlingen. 16 Mans, hun loon f 5:– à f 6:– s'weeks; 14 vrouwen f 2:– à f 2½ per week; 10 jongens van 3 tot 10 st. daags; 4 meisjes van 3 tot 6 stvs. daags. Belemmeringen: de schaarsheid in lompen, voortkomende door het verbod van uitvoer uit de Fransche Republiek, en wel voornamentlijk uit de landen aan den Rhijn; en dan nu die belasting van het waagrecht op de lompen, waarvan altoos bevrijd zijn geweest, als te drukkende. – Middel van redres: te bewerken bij het Fransche Gouvernement dat het verbod van uitvoer opgeheven worde, want zoude aldaar geen

eigenlijk nadeel aan die fabrieken veroorzaaken, want de lompen daar zo in overvloed zijn dat dezelve daar niet kunnen verbruikt worden; eene gunstige dispositie op het, aan het wetgevend lichaam ingeleverde request, betreffende de opheffing van het waagrecht, hetwelk blijvende den ondergang dezer fabrieken zoude veroorzaaken, terwijl nu reeds door de zwaare arbeidsloozen, tegen de buitenlanders niet kan gefabriceert worden. De afvoer is meest naar Duitsland en in ordinaire tijden veel naar Vrankrijk en Engeland; dog in Vrankrijk is de invoer zo zwaar belast, dat men het haast voor verboden zou kunnen aanmerken; zo als hier natuurlijk en billijk de uitvoer naar Engeland.

Een tabel is vanwege de graauwpapiermolen ingevuld door Pieter Pietersz. Graaf. Mater. oud afgesleten touw en ruuwe vodden. De werklieden alle inboorlingen.

e. -

f. Een poedermolen van Barent Venstra staat te West-Zaandam.

g. Twee volmolens van Willem van Willigen staan te Oost-Zaandam aan het water, zonder het welk men niet zou kunnen werken. Het getal der werklieden is ongelijk naar het werk; hun loon heeft geen cours. Belemmering: dat niet genoeg in agt word genomen om inlandse goederen tot kleding van de godshuizen te gebruiken. - Over den afvoer kunnen zij niet oordeelen wijl slegts loonwerkers zijn.

h. -

i. -

j. Heime Vis en Zoonen klagen over de verhindring van de vrije scheepvaart; alsmede dat men op het platte land accordant van de waag zijnde, evenwel te Amsterdam waaggeld moet betalen van de goederen die men daar heen zend van t platte land; en wenschen dat het platte land ten opzichte van de waag gelijk gesteld worde met Amsterdam.

k. -

l. -

m. De stand der stijfelmakerijen aan t water is nodig omdat men tot de fabriek veel water nodig heeft. Mater. voornamentlijk tarwe, hoewel van verscheide ander zaaken stijfjel kan gemaakt worden. 3 à 4 Mans werklieden, wier loon door elkan-der f 6:- per week. Verhindring: principaal de invoer van vreemde stijfjel. Tabel getekent door Adriaan en Claas Duijn.

n. De hoedenmakerij van Hendrik Breedenhuijse, staat op de Bloemgraft te Oost-Zaandam aan het water. Mater. beverhair, camelhair, haashair, conijnenhair, Deense wol, Oosterse wol, Vigonje wol, Munsterse wol, aangevoert uit Tur-

kijen, Litthauwen, Denemarken, Spanje, Munster (de bever en Vigonje is de beste), item turf, lijm, moer van roode wijn, Provinciehout, koperroot, galnooten. Werktuigen: een walketel, een verwketel, een hort, een boog, een boedbekken, crom, abele, kaarten, snaaren, vormen, strijkeijzers, schuijers. Het loon moeielijk te bepalen, omdat de knechts bij zig werken.

o. —

p. In de lijnbaan van Jan Fris werken thans 8 à 10 werklieden, inboorlingen het mans loon f 4:— à f 6:—, Jongens f 4:— à f 5:—, De lijnbaan van Pieter Kist staat op het Boomgaardspad, dog, om de ongunstige tijds omstandigheden, wordt er tegenwoordig niet in gewerkt.

q. Toebehorende aan Jan Voogel, staat aan het water, omdat daarmede meest moet gewerkt worden.

r. —

s. —

t. —

4. Geene.

5. Thans geen scheepvaart onder Nationale Vlag, en dus geene zeeschepen eigendom per plaatselijke rederijen. Het getal der vaartuijgen op de binnenstroomen is ongelijk en hangt af van den bloei der commercie en fabrieken. De schepen van hier ter walvischvangst geschikt geweest zijn alle door den vijand genomen, en dus bepaald de visscherij zich alleen tot de Zui-der Zee, het IJc en de binnenwateren.

6. Onbepaald, naar de omstandigheden aan de hand geven.

ZEVENHOVEN

1. Een looierij.

2. Is reeds zedert 7 à 8 jaaren in verval geweest, en staat thans geheel stil. Dezelve behoord aan den boedel van wijlen Francis Xaverius van den IJver.

3. —

4. —

5. —

6. —

MJDRECHT

1. a. Een leerlooierij.

b. Een olijslagerij.

2. a. —

b. Heeft zedert bijkans drie jaar stil gestaan.

3. a. Materialen: huijden uit de gehele Republiek aangevoert; run uit Gelderland; kalk uit een der fabriken der 7 provintien. Men gebruikt ook buitenlandse huiden, die zelf beter bevonden worden. De werktuigen, van hair- en vleeschmessen, worden van staal en ijzer in Engeland en Duitsland gemaakt. Het getal der werklieden is thans drie, waarvan twee inboorlingen, zijnde mans, wier loon onbepaald is naar maate van het werk en hunne kunde. Afvoer: door de geheele wereld, met rij- of vaartuig.
- b. De olijmolen onder Mijdrecht staat aan den Amstel. Mater. kool- en lijnzaad, het eerste het beste. Het getal der werklieden 3, waaronder een beneden de 18 jaar.
4. –
5. Alhier is een aanzienlijk getal turfschepen, de alhier geveend wordende turf naar elders vervoerende; dog moeielijk te bepalen, dewijl deze vaart van de grootheid der veenderij afhangt, die dan meer, dan minder is naar maate van een zacht of gestreng wintergetij. – Het getal is zints eenige jaaren toenomen, als een gevolg van den aanwas der veenderij. Op de binnenwateren is geene andere visscherij dan van snoek, baars, paling, etc.
6. Geene andere handel dan alleen in turf voornamentlijk op Amsterdam en Utrecht. Belemmeringen: die welke geboren worden uit de bijzondere en elkander stootende finantiestelsels der voormalige gewesten, ondanks de uniteit nog in volle werking. Zo moet er van elke zak turf naar buiten de voormalige provincie Utrecht vervoert wordende, betaald worden 2 st., waartegen redres in een financieel stelsel op eenheid gegrond.

DE BINNEN EGMONDEN EN RINNEGOM

1. a. Een fijn schrijfpapier-molen.
- b. Twee karrel baan spinderijen.
- c. Een molenmaker.
- d. Een linnenbleekerij.
2. a. –
- b. –
- c. –
- d. Toebehorende Aris Valkering, dog die nalatig gebleven is opgave te doen.
3. a. Staat te Egmond op den Hoef aan het water. Mater. oud versleten linnen uit de geheele Bataafsche Republiek aangebragt, zijnde het fijnste en blankste het beste. Op deze fabriek

gebruikt men geene andere, omdat de minste vermenging ten nadeele van t gefabriceerde strekt. De werktuigen worden in de Republijcq gemaakt. Als de fabriek in vollen gang is, is het getal der werklieden 30 à 40, alle inboorlingen en van verschillende ouderdom van 10 à 12 tot 70 à 80 jaaren. Hun loon niet wel te bepaalen. De belemmering van den vrijen handel en scheepvaart is voor deze fabriek bijzonder schadelijk, omdat het gefabriceerde naar buiten s'lands wierd gezonden, dat thans in t geheel wordt gemist. NB. Deze fabriek is de eenigste in onze Republiek, die op vers duinwater ligt en voert het merk van L:V:G. of L:IJ. Gerrevink bij octrooij. Wordt thans geexerceert op de firma van VGerrevink en Veenhuijzen. Afvoer is naar alle gewesten van de wereld door middel der scheepvaart.

- b. Die van Simon Schoorl staat te Egmond Binnen van het water, omdat er geene andere gelegenheid is. Mater. hennip uit vreemde gewesten, zijnde karrel de beste, en wordt hier ook – geene andere gebruikt, omdat het evengemelde gesponnene beter is dienende tot het wandt van de visscherij in de Noordzee. De werktuigen zijn 2 wielen, 6 klossen, 3 bouten, 2 haspels; van hout en ijzer in de Republiek gemaakt en voldoende. Het getal der werklieden is thans slechts één wegens het weinige debiet; het geen zoude toenemen wanneer de visserij en verzending vermeerderde.
De andere toebehorende aan Jacob Leeversing staat mede te Egmond Binnen van het water. De werktuigen zijn aldaar 1 wiel, 3 klossen, 3 bouten, 1 haspel. – De werklieden 3 in getal.
- c. Jan Nat molenmakersbaas te Egmond op den Hoef.
- d. –
- 4. –
- 5. –
- 6. –

ZUIJLEN & OOSTWAERD

- 1. a. 4 Steenovens.
b. 5 Pannen- of tichelbakkerijen.
c. Een looierij.
d. Een touwslagerij.
- 2. a-d. De fabrieken zijn alhier alle in eene redelijken toestand.
- 3. a. Eene tabel ingevuld van een steenbakkerij gelegen te Zuijlen aan de Vegt om de steen overal te water naar toe te kunnen zenden. Mater. aarde en turf van Groningen of Zwartsluijs,

wordende dezelve aangevoerd van waar het best en naast gelegen te bekomen zijn. Moetende de aarde zuiver zijn. Het getal der werklieden is voor eene tafel 8 volwassenen en 7 minderjaargen of vrouwen. Wordende inboorlingen verkozen. Het loon is na er veel of weinig gewerkt wordt. Belemmeringen: dat er veel te veel aan het land van moet betaald worden, eerst van de turf en naderhand van ieder duizend steen die in Holland komt. Afvoer door de geheele wereld, Oost en West ingesloten. – Per schip.

b. Eene tabel van een pannenbakkerij is ingevuld dog weinig voldoende. – De afvoer is meestal over zee naar buiten s'land.

c. –

d. –

4. –

5. Geene andere scheepvaart dan van de schepen en schuiten de Vecht op en af varende meest naar Amsterdam. – Er is een schuit die dingsdags, donderdags en zaterdags naar Utrecht en weder terug vaart.

6. –

BLARICUM

1. Een fabriek van kaarskatoen en dweilen- of seilengoed.

2. Deze zijn gelukkig nog niet in verval. De goederen in deze fabriek vervaardigt wordende, worden naar alle plaatsen binnen s'lands verzonden en zogenaamd dweilengoed zeer veel tot zakken voor pakgoederen gebruikt en als zodanig naar buiten s'lands verzonden.

3. –

4. –

5. Deze plaats heeft de juist niet gelukkige ligging in het hangen van de Gooische heide, naar den kant van het voormalig Sticht van Utrecht; verstoken van bevaarbaar water en dus zonder schipvaart; het welk

6. voor den handel zeer groote beletselen opleverd, die alleen door het graven van vaarten in Gooiland kunnen weggenomen worden.

WESTZAANEN

1. a. Papierfabriek.

b. Houtzaagmolens.

c. Een blaauwselfabriek.

d. Een snuijffabriek.

- e. Een pletmolen, om staalen tot tabak te maken.
2. a. —
 b. —
 c. —
 d. —
3. a. De papierfabriek van Cornelis Stolp & Co. staat te Westzaan aan het water, om de aan- en afvoer en omdat het volstrekt noodzakelijk is tot de fabriek. Mater. lompen of vodden en oud touw van den Rijn, Brabant en elders, dog meest van de bovengem. plaatsen. De beste zijn linnen, men gebruikt ook diverse andere en wel inzonderheid wolle in grauw papier, dog allernoodzakelijkst in het huidpapier tot den scheepsbouw, omdat de andere te kostelijk zijn, en omdat in het huidpapier de wol best tegen de doorknaging der worm is. Wanneer men goed soort van lompen kan krijgen beantwoordt de vereeniging en menging naar genoegen. Werktuigen: twee roeden, een as, een bovenwiel, bovenbonkelaar, een spil, een onderwiel, 3 en zomtjids vier bakwielletjes, bakken en rollen, een wentelwiel tot de touwkapperij met derzelfs as. Van hout en ijzer gemaakt en wel bijzonder van eike, ijpe, beuke, asijnen, palmboomenhout; ijzer in t bijzonder Zweeds, dog tot de rollen is t beste Spaansch; wordende alles gemaakt aan de Zaan, dog een gebrek in de onegaalheid, waardoor en onge-regelde afslijting wordt veroorzaakt. Men heeft onder de gereedschappen in gebruik carsaaij en hairkleden, die men gewoon is vilden te noemen, welke eerste tegenwoordig zeer slegt en schadelijk zijn, om redenen dezelve met te weinig wol of te weinig gevolt zijn; het hairkleed, t welk van bokkenhair gemaakt wordt (zal t goed wezen; is thans zo hooggaande slegt in gebruik dat men bijna niet kan fabriceren). Het getal der werklieden is 35 à 40 inboorlingen; het mansloon 5, 6, 7, 7½ gl per week, vrouwen 3 gl p. week, kinderen 2, 2½ & 3 gl p.w., jongens 12 stvs p. week, meisjes 12 stvs p. week. De belemmeringen zijn: gebrek aan lompen of vodden en oud touw, als voortkomende voor eerst dat de uitvoer uit Brabant, de landen aan den Rhijn en hetgeen thans onder de overwonnenen landen van de Fransche Republiek aan den Rhijn behoort, verboden is; 2° de weinige commercie of scheepvaart, waardoor weinig of geen afgesleten touw wordt afgelegd, ook de stremming in de haringvisscherij, waardoor men een menigte afgesleten netten pleeg te ontvangen; 3° dat ons land niet in staat is op millioenen na zo veel op te leveren als men benodigt is; waardoor men reeds in de alleronaangenaamst omstandigheid is dat zommige van onze fabrieken voor een

gedeelte hebben moeten stilstaan. Afvoer: naar Hamburg, Duitsland, Copenhagen en elders.

- b. Jan Gorter houtzager te West-Zaan. Mater. hout, wageschot, pijphout, vathout en klossen uit Duitsland aangevoert, zijnde het zwaarste en gaafste het beste. Men gebruikt ook ijpe, boeke en mahognij, omdat het eene binnen verwerkt wordt en het andere buiten. De werktuigen zijn zeer different, hij gebruikt negen zaagen, daar ook negen kluften en wiggen toe nodig zijn. Die van ijzer en staal worden te Remscheid gemaakt en zijn niet volmaakt wegens de blaar welke tweemondigheid veroorzaakt. Het getal der werklieden is 2 mans inboorlingen; hun loon f 4:— per week of nadat zij waardig zijn. Belemmeringen: stilte en gebouwen die zomtjids in den weg staan. Afvoer: in de Bataafsche Republiek.

Eene bijna gelijkkluidende tabel van Maarten Valk; dog heeft 25 zaagen, 25 kluften, 25 d hengels, 50 wiggen. Twee volle knegts wier loon f 5:— per week en twee jongens à 25 stvs per week. Afvoer: naar Rotterdam.

- c. De blauwselfabriek staat te West-Zaan aan het water om de op- en afscheping. Mater. blauwsel in differente soorten, welke door onderscheide merken alleen kennelijk worden en van onderscheide qualiteit zijn, dog alle genoemd blauwsel, en aangebragt uit Duitsland, Hamburg, Bremen en andere plaatsen. Een ieder oordeelt de beste die welke naar vereisch voor zijne fabriek het dienstigste is; dog niets wordt er gebruik dan blauwsel. De vermenging kan geduurig veranderen en schikt zig na dat de sortimenten benodigt zijn. Het is bezwaarlijk de gebreken op te geven, omdat men dezelve dikwijls ondervind, zonder de oorzaak wel te kunnen naspeuren. De werktuigen zijn: zeeven, kuipen, builen, lingers, schoppen, scheppers, troffels, blokken, etc. Welker getal zeer onderscheiden is en naar de uitgestrektheid van de fabriek, ook dan meerder dan minder naar den eisch; wordende dezelve principaal in deze ban gemaakt. Het getal der werklieden is ongelijk naar den tijd des jaars en naar de werkzaamheden die vereischt worden; doorgaans een geheel jaar door 11 personen, inboorlingen, mans, wier loon de eene tijd meer de andere minder is, zo door elkander gerekend f 6:— per week. De belemmering is grootendeels de oorlog. Afvoer: naar binnen en buiten s'lands.
- d. De snuijffabriek van Cornelis Cornelisz. Tavenier staat te Westzaanen aan het water, voor de gemaklijke lossing en lading. Mater. tabak en steelen. Deze fabriek heeft thans niets te doen en staat stil.

e. De pletmolen toebehorende Gerrit de Graaf, staat te Westzaanen aan het water om de aan- en afschepping. Mater. tabakssteelen, de beste varinas; ook gebruikt men viesent staalen. Werktuigen: pletrollen, kapperij en snijbank en wel agt stampers, 2 pletrollen, een snijbank, van hout en ijzer te West-Zaan gemaakt. Het getal der werklieden is 2 à 3 mans, inboorlingen, wier loon f 5:–. Verhinderling: in den onbellemerden uitvoer van ongemeale steelen naar buiten s'lands.
– Afvoer: naar Amsterdam.

- 4. –
- 5. –
- 6. –

LEIJDEN

De Municipaliteit van Leijden heeft, bij missives van 6 Maart en 28 April 1801, aan het Departementaal Bestuur van Texel te kennen gegeven: dat het aantal fabriquanten en trafiquanten binnen hunne gemeente zo groot was, dat de kosten, om aan ieder derzelve individueel een exemplaar der tabelle door de bodens t huis te zenden ter invulling, voor de cas hunner gemeente te hoog zouden loopen; weshalven zij alleen aan de Commissarissen der fabriekhallen zodanige exemplaren hadden ter hand gesteld, om die verder aan de fabriqueurs tot hunne respective hallen behorende te doen toekomen. Ingevolge waarvan in vier onderscheidene pakketten aan het Departementaal Bestuur zijn ingezonden antwoorden van fabriqueurs en exemplaren van keuren en reglementen, voor den Lakenhal, Grijnhal, Baaijhal, Fustijnhal.

De Municipaliteit zegt wijders dat: De catoen-spin-weverij, lakenbereijderij, volmolens, wol-weverij-verwerij en -spinderij behoorden tot de respective Hallen, en dus onder de laakendeeken-rokjes-grijn en vlaggen fabrieken, welke binnen deze stad in menigte gevonden worden, en waarvan de quantiteit onder de rokjes- en boeselfabriek de grootste is.

Behalven de hierboven opgegevene fabrieken tot de Hallen behorende, zijn nog te Leijden: bierbrouwerijen, claviermakerij, garen- en wollen lint fabriek, garentwijnderij, gaasfabriek, geneverstokerijen, hairbleekerij, hoedenmakerij, kaardenmakerij, knoopfabriek, koussefabriek, looijerijen, molenmakerij, mouterijen, passamentfabriek, pergamentfabriek, run-, schulpzand- en verwmolen, stoel- en meubelmakerij, stijfzelmakerij, tabakskerverij, touwslagerij, vloerkleedenfabriek, wit leer looierij, wijnazijnfabriek, zeemleder fabriek, zeepziederij, zevenmakerij, zoutkeet.

1. a. Lakenhal (6 lakenfabricqueurs).
 b. Grijnhall (17 grijnfabricqueurs).
 c. Baaijhal (30 deekenfabricqueurs).
 d. Fustijnhal (3 vlaggedoekfabricqueurs; 3 baaij en carsaijfabricqueurs; 155 saaij-rokjes en boeselfabricqueurs).
2. a. –
 b. –
 c. –
 d. De laken-rokjes en gestreepte baaij-, grijn- en vlaggenfabriek zijn zedert veele jaaren in verval, doordat ook buiten s'lands gefabriceert en de inlandse fabriek niet bevoorrecht wordt met het buitenland. Se te verbieden, zoals ten aanzien der buiten s'lands gemaakte deekens gedaan is bij Publicatie van de Staaten Generaal in den Jaare 1732; en welke alleen de reden is van den bloei en welvaart der deekenfabriek welke, zonder dat verbod ook lang, althans voor het grootste gedeelte zou zijn verloren geraakt.
3. a. (Lakenhal): Vernieuwing van de keuren, ordonnantien, en de ampliatiën, gemaakt op t stuck van de Draperije en de Redinge der Lackenen, carsaijen en de stametten, en de voornamentlijk belangende het visiteren van de selve ter raauper persse. Ten beveele van die van de Gerechte der stad Leijden op nieuws gedrukt bij Pieter van der Aa, ordinaris stadts drucker, in de Academie, 1717.
 (Lakenfabricqueurs): Eene, waarschijnlijk ingevulde, dog verzegelde tabel, geadressert aan den agent van Nationale Oeconomie, en komende van Jan van Heukelom en Zoon, is, op voorstel van de personele commissie, door het Depart^e. Bestuur aan voorn. agent gezonden, met verzoek om, na opening derzelve, van den inhoud te mogen worden geïnformeert.
 – Dog is door den agent hierop niet geantwoord.
 Jean Henrij Willer heeft, zonder de tabel te hebben ingevuld, op den rug geschreven: de beste en voldoende beantwoording alle dezer vraagen, bevind zich onder anderen bizonder in de uitgebreid^e voordragt door Leijdens vroedschapscommissie bij Staaten van Holland in 1793 ten opzigte en faveure der zo kwijnende laakefabriek gedaan. De ondergetekende kan dus niet beter doen dan zig aan dezelve te gedragen.
 Wijders is in dit paket eene tabel ondertekent door And^e Weijers, fabricerende carsaijen in alle soorten, klagende over den invoer der vreemde goederen en den uitvoer der Hollandsche wol.
- b. (Grijnhall): Gerenoveerde keuren voor de Grijnhalle der stad Leijden; op het versoeck en preadvīs van directeuren van de-

selve Halle. Gearresteerd op den 25 October 1759. Te Leijden bij Samuel en Johannes Luchtmans ordinaris stadts drukkers 1759.

Ampliatie en alternatie van de gerenoveerde keuren voor de Grijnhalle der stad Leijden gearresteert op den 25 October 1759. Zijnde van 5 Junij 1762. (Grijnfabricqueurs): In dit pakket is slechts eene tabel, zonder andere invulling dan het volgende: De ondergeteekenden refereeren zich aan de staalkaart en beschrijving van dezelve aan de agent van Oeconomie beloofd en nog te geven. (get.) Jacob & Ab^m. Le Poole.

- c. (Baaijhal): Placaat van de Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden van 8 Meij 1732 verbiedende den invoer van vreemde dekens (in plano).

Reglement, omtrent het schroeven van loden, aan wolle dekens en beddekleden, op de Baaijhal der stad Leijden; gedrukt bij Cornelis Heeneman. Gearresteert bij die van den Gerechte der stad Leijden op den 17 Januarij 1732.

Ordonnantie ofte Reglement voor de deekenstrijkers, gedaan en geordonneert bij die van den Geregte der stad Leijden op den 24 October 1748 (in plano). Ordonnantie ofte Reglement voor de deekenstrijkers, wegens haar arbijdsloon, gedaan, geapprobeert ende geordonneert bij die van den Geregte der stad Leijden op den 22 Julij 1756 (in plano).

Ordonnantie ofte Reglement voor de deekenweevers wegens haar arbijdsloon, gedaan, geapprobeert ende geordonneert bij die van den Geregte der stad Leijden, op den 24 en 31 October 1748. Met bijvoeging van hetgeen is nader geresolveert ende gearresteert bij die van den Geregte voornoemt op den 22 Julij 1756 (plano).

Resolutie betrekkelijk tot het inventariseeren en opschrijven etc. der getouwen onder de Baaijhalle behoorende, geresolveert en gearresteert bij die van den Gerechte der stad Leijden op den 4 April 1778.

Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 21 November 1785 (wegens het prentloon).

Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 17 December 1789 (voor het einde van October in elk jaar opgave te doen van het getal der stukken).

Ampliatie op de resolutie, betrekkelijk tot het inventariseeren, verkopen, beleenen en beswaaren der getouwen, onder de Baaijhalle behoorenden; bij die van den Gerechte der stad Leijden geresolveert op den 4 Maart 1790. Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 27 December 1792 (tegen het drogen van dekens en rollen aan raamen van par-

ticulieren). (Deeken-fabricqueurs): In dit pakket is slechts eene tabel, ingevuld door F. A. van Oijen deekenfabriqueur te Leijden. Mater. scheer- en blootwolle. – Het getal der werklieden kan niet juist bepaald worden, zijnde meest inboorlingen; en hun loon naar maate van den arbeid die zij verrichten

d. (Fustijnhal): Poversoldaten, en alle andere stukken ter Halle te brengen. Geresolveert bij die van den Gerechte der stad Leijden 24 Meij, afgelezen 31 Meij 1736.

Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 7 Maart 1743.

Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 24 October 1743.

Reglement op het arbeidsloon voor de werkers, die onder de de gecombineerde Wasp en Fustejnhalle behoren. Bij die van den Gerechte der stad Leijden geaprobeert en gearresteert 11 Februarij 1745.

Boesel reeden, resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden 2 September 1752.

Ordre op t blaauwverwen van wolle en linne garens, kettingen en inslagen, onder de Wasp en Fustejnhalle sorterende, geresolveert en gearresteert bij die van den Gerechte der stad Leijden 27 Junij 1755.

Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 22 November 1759. Ampliatie op de resolutien bij die van den Gerechte der stad Leijden genomen ende gearresteert op den 27 Junij 1755 en 22 September 1759, concernerende het blauwverwen van wolle en linne garens, kettingen en inslagen, gearresteert den 9 October 1760.

Resolutie van die van den Gerechte der Stad Leijden van 16 Julij 1761. Ampliatie op het boeselreeden gearresteert bij die van den G. d. s. L. 18 Aug. 1768.

Alteratie en nadere ampliatie op het boeselreeden v. d. G. d. s. L. 3 Aug. 1769. Resolutie op het boeselreeden van die v. d. G. d. s. L. van 11 Juni 1770.

Nader ordre op het boeselreeden bij die v. d. G. d. s. L. gearresteert 26 September 1771.

Resolutie van die van den Gerechte der stad Leijden van 1 Juli 1794. (Vlaggedoek-, baaij- en carsaaij-, saaij, rokjes- en boeselfabricqueurs): In het pakket van de Fustijnhal zijn de volgende ingevulde tabellen gevonden: Eene getekend door Jan Latour, Johannes Jacobus Brouwer, en Joh. Jac. Latour; fabricerende gestreepte baaijen en boesels te Leijden, alwaar men door de volmaakte geschikte en goede aanleg tot de fabriquen alle de noodzaaklijke vereischens als bij elkander

vind, en tot nog dragen de fabriquen alom dien goeden naam. De jaarboeken van voorige eeuwen zijn getuigen. Materialen: wolle, ook catoen en linnegarens. – Vóór dat de buitenlanders met de fabriquen bekend waren in derzelver beoeffening, of voor dat dezelve aldaar genoegzaam aangemoedigt wierden, zonden zij de eerste grondstof (wolle) naar Amsterdam, vandaar kreeg men die bij voorkeur, geschikt naar evenredigheid en overeenkomstig met de fabriquen, tot de minste prijzen. Men gebruikt ook binnenlandsche wol. Aangemerkt in andere landen de fabriquen aangemoedigt en al meer en meer voortgezet worden, volgt ontgenspreeklijk gebrek aan grondstof; welk gebrek wordt vervuld met buitenlandsche gefabriceerde goederen en komen alhier in deszelfs plaats. – Het getal der werklieden is naar de uitgestrektheid der fabriquen, zijnde meest alle inboorlingen, van beide sexe en onderscheiden ouderdom; dog alle deze werklieden dooreen gerekend zijn niet als in vroegere tijden in de mogelijkheid met naarstig en vlijtig te werken hun behoorlijk levensonderhoud te kunnen verdienen, aangemerkt kleijne arbeidslooonen en duure levensmiddelen. – Belemmeringen: dat onze inlandsche wol buiten s'lands wordt gezonden en buiten s'lands gefabriceerde goederen ingevoerd. – Middelen van redres: de wol binnen de Republiq te houden; de invoer van vreemde of buiten s'lands gemaakte goederen verbieden of moeilijk maken; de binnenlandsche fabriquen opbeuren en voorthelpen; en, om geen drukkende bezwaaren aan te stippen, mag men dog niet verzwijgen dat zelfs de eerste onontbeerlijke grondstof, wol, zelfs die binnen onze Republiq groeit, aan s'lands en stads imposten ondergeschikt is, die dadelijk bij den ontvangst betaald moet worden. Voorders dat de arme werklieden die te veel bezwaard zijn boven de meer gegoede ingezetenen in alle mogelijk lasten en impositien, moeten verligt worden zodat zij, in plaats van tot lasten van de meer gegoeden te komen, in de mogelijkheid zijn, al werkende hun brood met eere te kunnen verdienen – de afvoer is: zo niet geheel, meestal binnen de Republiq.

Eene tabel getekend door And^r Weijers, fabricerende allerhande soorten van boesels en streepte baaijen, witte wolle baaijen, flannelen, sergies, etc. Klagende over den invoer der vreemde goederen en uitvoer der Hollandsche wol. Eene van de Wed^e Joh. Lieffers fabricerende gestreepte baaijen boesels. Mater. wolle, Thoornsche of Mecklenburgsche, en andere, over zee aangebragt. Thans is de inlandsche wol deze Republiek de beste, omdat men niet anders kan. Werktuigen:

weefgetouwen en spinnewielen. Het getal der werklieden is onbepaald, zijn meest inboorlingen. Hun loon levert thans geen volkomen bestaan voor hun op. Verhinderling: dat daar men thans geen wolle meer kan bekomen als voorheen, men zig thans moet bedienen van de wolle die hier te lande in deze Republijcq valt, welke men tot zijn leedwezen moet zien vervoerd worden naar andere landen, waardoor men zig welligt ontbloot zal zien van de eenige grondstoffe, de wolle. Afvoer: in deze Republiek.

Eene van Andries Weijers Zoon fabricerende allerhande soorten van boesels en streepte baaijen, mede klagende over den invoer van vreemde goederen en uitvoer van inlandsche wol. Eene van Gerrit Wareman fabricerende saaijen, etc. Mater. garen uit inlandsche wol; de beste zijn Moordsche garens. Het getal der werklieden is onbepaald; het loon kan niet bepaald worden, omdat er weinige van zijn. Verhinderling: dat de stoffen tot deze fabricq benodigt niet te bekomen zijn door den onbelemmerden uitvoer der wol; en de invoer der vreemde fabrieken. Afvoer: binnen en buiten s'lands.

4. Er zijn geene ledige gebouwen tot werkhuisen, alzo die, welke er zijn, tot andere eindens geemploieert worden.
5. Er is geene scheepvaart; behalven het beurtschip op Gend, geene zeeschepen. De vaste jagtschuiten op de omliggende steden en dorpen en de veerschepen op Noordholland, Vriesland, Groningen en Overijssel; ook de Vriesche en Groninger turf- en houtschepen en de aschpleiten heeft de Municipaliteit geoordeelt niet in aanmerking te kunnen komen.
6. Er zijn geene bijzondere huizen van negotie; en dus volstrekt geen handel buiten of binnen s'lands dan die door de respectie fabriqueurs en wolnegotianten gedreven wordt. – Waarom de Municipaliteit gemeent heeft, dat op de vraagen tot den handel betrekkelijk best zoude geantwoord worden door de respectie fabriqueurs op de vraage: *Werwaards worden de gemaakte goederen afgezonden?*

HILVERSUM

1. a. Schotse geruitte en gebloemde koehaire vloerkleeden en carpetten.
b. Baaijen, carsaijen lakens.
c. Boezel, wit en aschgrauw voeringgoed en rokken streept.
2. a-c. Alle de fabrieken zijn alhier uit hoofde der importante hooge prijzen der eerste stoffen, door den oorlog, en daardoor mindere verzending, in verval.

3. a. De gebroeders Reijn hebben te Hilversum een fabricq van gebloemde tapijten en gestreepte karpetten, staande van het water, dog t welk voor de fabriccq zeer nadeelig en hinderlijk is. – Eerste materialen wol; de beste Spaansche; dog men gebruikt ook inlandsche, Duitsche en andere, wijl de eene soort de eene en de andere op een anderen tijd het beste te bekomen is. Werkt. weefgetouwen, spoel en spinwielen, haspels, etc. Worden te Hilversum gemaakt. – Het getal der arbeidslieden is de eene maand meer, de andere minder naar maate dat gefabriceert word, zijnde meest alle inboorlingen; ook is het loon zo der mans, vrouwen als kinderen zeer verschillend de eene week bij de andere naar maate dat zij werken en van het werk dat zij verrichten. – Belemmer. de invoer van buitenlandse goederen. Middel van herstel: vrijdom van accijs op de zeep, turf, hout, koolen die tot de fabricq gebruikt worden; en eene redelijke belasting op de buitens lands gefabriceerde goederen. Afvoer: naar alle plaatsen binnen de Republiek.
- b. L. Reijn heeft een fabriccq van lakens, carsaaijen en baaijen, $\frac{1}{4}$ uurs van het water afgeleg. Mater. wol, en wel inlandsche, dog men gebruikt ook wel andere omdat de Hollandsche zomwijlen t land wordt uitgevoerd. – Het getal der arbeidslieden is omtrent hondert menschen, meest inboorlingen, van kinderen van 7 jaar tot menschen van 80. Van welke het minste loon is 8 stvs per week en het meest f 4:–. – Middelen van redres: vermindering van de accijsen op de brandstoffen voor de fabricq; de goede zorg van het gouvernement om de wol in ons land te behouden; encouragement van het Bestuur van het gebruik der Inlandsche goederen voor de Marine, voor de militairen en voor de Godshuisen.
- c. De fabriccq van J. Voortman is van gestreepte baaijen, effe dito, broekstreepte, boezels, etc. Staat, tot haar ongemak, van het water af. Mater. wol en linnengaren, zijnde de Spaansche en inlandsche wol en de sterkste en gladste garens de beste; zomtijds gebruikt men ook andere als zommige soorten van garens niet te bekomen zijn, en de inlandse wol buiten s'lands verzonden wordt, t welk een der grootste nadeelen voor deze fabriccq is. – Het getal der werklieden, meest inboorlingen van beide sexen en onderscheide ouderdom, alsmede hun loon is zeer verschillend. Redres: zie boven. Hendrik Andriessen heeft een fabriek van catoen en gestreepte baaijen. Mater. catoen, wol en linnengaren; de beste is de Spaansche wol, het linnengaren dat het best gesponnen is, van de catoenen kent de fabrikeur nog maar een soort en kan

dus niet beoordelen welke de beste is; men gebruikt ook zomtijds nog wel staart- of als men het zo noemen mag, strontwol, omdat die minder in prijs als de beste Spaansche. – Het getal en loon der werklieden, meest inboorlingen, van alle soort verschillend naar werk en ijver. Redres als voren.

Dirk Andriessen heeft mede een fabriek van catoen en gestreepte baaijen.

4. –
5. –
6. Het grootste beletsel hetwelk in den afvoer van hier bestaat, is dat het water tot op een afstand van ruim een quartier van deze plaats zich niet vaarbaar bevindt; hetwelk weg te nemen zoude zijn door de vaart van het begin van s'Graveland van het zo genaamde Luiengat te doen graven tot aan Hilversum.

DURGERDAM

1. Een schulpzand- en mosterdmolen.
2. Zedert eenige jaaren in verval door het verval der haven en zo men gelooft ook door gebrek aan vigilantie.
3. De schulpzand- en mosterdmolen behoort aan Klaas Blak, en staat aan het water, omdat de specie, zwaar zijnde, op zo eene wijze gemakkelijk kan worden vervoerd. Mater. oester- en mosselschulpen uit zee gevischt bij de zeegaten, en waaijen mosterdzaad. – Tot de kantsteen behoot een legger en twee loopers; tot de mosterd twee leggers en twee lopers. Voor de schulpzand heeft men harde blaauwe en voor de mosterd losse of sponsieuse steen nodig; komende uit Braband. Thans is er één werkman en als het druk is drie. Inboorlingen. Belemmering: de slegte haven. Afvoer naar Amsterdam.
4. Het weeshuis, dog niet onmiddelijk, wijl het zelve gecombineerd is met de Diaconie. Staande hetzelve aan t water.
5. Bot- en haringvisscherij.
6. Een aanmerkelijk beletsel in den slegten toestand der haven.

REGISTERS

A. BEDRIJVEN

A

ankersmederij, 195.
asmolen, 124.
azijnmakerij, 185 (zie ook: kunst-
azijnmakerij, wijnazijnfabriek)

B

baaifabriek, 214, 229, 233.
Bataafs groenfabriek, 127.
behangselfabriek, 203.
berlijnsblauwfabriek, 131.
(bier)brouwerij, 126, 131, 150, 165,
173, 185, 203, 214, 228.
biksteenmolen, 195.
blauwselfabriek, 178, 184, 185, 225.
blauwselfmolen, 132.
blauwselfraffinaderij, 140.
blauwververij, 218.
blekerij, zie: garenblekerij, klederble-
kerij, linnenblekerij, lijnwaadblekerij.
boezelfabriek, 229, 233.
buillakenmakerij, 124.
(bus)kruitmolen, 127, 166, 169.

C

carottenfabriek, zie: tabakspinnerij.
cementfabriek, 185 (zie ook: tras-
fabriek).
chemische preparatenfabriek, 127.
chocoladefabriek, 127.
chocolademolen, 218.

D

dekenfabriek, 229.
dweilengoedfabriek, 225.

E

everdoekfabriek, 203.

F

fluweelververij, 214.

G

gaasfabriek, 185, 228.
garenblekerij, 184 (zie ook: blekerij).
garenfabriek, 185, 228.
garensponnerij, 211 (zie ook: spin-
baan, spinnerij).
garentwijnderij, 138, 228.
garenververij, 185.
geneverstokerij, 185, 228.
geschutgieterij, 203.
gladhoutwerkerij, 173.
gouddraadtrekkerij, 185.
grauw rollemakerij, zie: presenning-
doekmakerij.
grijnfabriek, 229.

H

hairblekerij, 228.
hajerblekerij, 137.
harenmakerij, 179.
hellingwerf, 166.
hennepklopmolen, 124, 137, 170,
203.
hoedenmakerij, 127, 138, 185, 203,
211, 215, 218, 228.
hoepelbuigerij, 116.
houtkoperij, 185 (zie ook: houtzaag-
molen).
houtschoolbranderij, 116.
(hout)zaagmolen, 117, 119, 124, 127,
130, 132, 137, 160, 162, 163, 164,
166, 173, 178, 194, 203, 215, 217,
218, 225 (zie ook: houtkoperij).

K

kaardenmakerij, 228.
kaarskatocnfabriek, 225.
kantfabriek, 185.
karpettenfabriek, zie: vloerkledenfa-
abriek.
karsaaifabriek, 229, 233.
katoendrukkerij, 168.
katoenfabriek, 118.
klaviermakerij, 228.

klederblekerij, 140 (zie ook: blekerij).
klokkengieterij, 203.
knopenfabriek, 127, 228.
koordfabriek, 185.
koornmolen, 166, 194, 218.
kousenfabriek, 185, 211, 228.
kunstazijnmakerij, 126, 161, 217 (zie ook: azijnmakerij).
kunstschilderfabriek, 203.

L

lakenfabriek, 229.
lakfabriek, 131.
langettenfabriek, 185.
(leer)looierij, 118, 131, 137, 165, 170, 173, 178, 185, 203, 215, 218, 222, 224, 228.
(leer)touwerij, 118.
lettergieterij, 185.
linnenblekerij, 167, 223 (zie ook: blekerij).
linnenweverij, 117, 164, 184.
lintfabriek, 185, 214, 228.
loodgieterij, 185.
loodwitmakerij, 130, 151, 166, 167, 179, 218 (c.q. loodwitmolen).
looierij, zie: (leer)looierij.
lijmkokerij, 119, 167, 203, 218 (zie ook: vleeslijmfabriek, traankokerij, lijmmakerij).
lijmmakerij, 179 (zie ook: lijmkokerij).
lijnbaan, 117, 127, 130, 137, 163, 173, 203, 211, 215, 218 (zie ook: touwslagerij).
lijnwaadblekerij, 140.
lijnwaadfabriek, 185.
lijnwaadververij, 138.

M

meelmolen, zie: koornmolen.
messenmakerij, 217.
meubelmakerij, 195, 203, 215, 228 (c.q. stoelenmakerij, kastenmakerij).
mineraal geelfabriek, 131.
molenmakerij, 119, 124, 127, 132, 138, 151, 170, 173, 179, 185, 203, 215, 218, 223, 228.
mosterdmolen, 151, 166, 170, 173, 195, 218, 235.
mouterij, 126, 173, 203, 228.

O

oliemolen, 124, 132, 141, 151, 167, 173, 178, 194, 218, 222.
oventegelbakkerij, 127 (zie ook: tegelbakkerij).

P

paardenmakerij, zie: poppenmakerij.
pannenbakkerij, 217, 224.
papiermolen, 124, 132, 141, 151, 170, 178, 194, 218, 223, 225 (c.q. papierfabriek).
passementwerkerij, 185, 228 (c.q. passementfabriek).
pelmolen, 122, 132, 166, 167, 178, 194, 203, 218.
perkamentmakerij, 173, 228 (c.q. perkamentfabriek).
poedermolen, 218.
poppenmakerij, 166.
potasbranderij, 124, 151, 179.
pottenbakkerij, 185.
presenningdoekmakerij, 148, 203.

R

runmolen, 141, 162, 173, 185, 228.

S

saai-rokjesfabriek, 229.
salmoniakfabriek, 127.
salpeterraffinaderij, 160.
scheeps(timmer)werf, 166, 195.
schrijnwerkerij, 185.
schulp(zand)molen, 124, 127, 137, 151, 160, 162, 166, 173, 195, 215, 218, 228, 235.
snuif(tabak)molen, 124, 141, 151, 170, 194, 218, 225.
snuiftrafiek, 185 (zie ook: snuif(tabak)molen).
Spaans vriesfabriek, 127.
spinbaan, 123, 223 (zie ook: wolspinnerij, spinnerij, garens spinnerij).
spinnerij, 164 (zie ook: spinbaan, wolspinnerij, garens spinnerij).
spijkermakerij, 173.
steenbakkerij, 119, 131, 150, 217, 224 (c.q. steenoven).
sterkwaterfabriek, 127.

stijfsmakerij, 124, 151, 167, 178, 218, 228.

T

tabakspinnerij, 141.
tegelbakkerij, 119, 173, 217, 224 (zie ook: oventegelbakkerij).
terpentijnfabriek, 127.
touwslagerij, 119, 147, 148, 195, 214, 224, 228 (zie ook: lijnbaan).
traankokerij, 119, 160, 166, 218 (zie ook: lijmkokerij).
trasfabriek, 185 (zie ook: cementfabriek).
trasmolen, 127.

V

verfmolen, 124, 132, 141, 151, 170, 178, 194, 218, 228 (zie ook: vermiljoenfabriek).
vermiljoenfabriek, 178 (zie ook: verfmolen).
vernismakerij, 122, 127.
vlaggenfabriek, 229.
vleeslijmfabriek, 141 (zie ook: lijmkokerij).
vloerkledenfabriek, 203, 228, 233.
volmolen, 119, 218.

B. PLAATSNAMEN

A

Aalbertsberg, 184.
Aar, 118.
Aartswoud, 116.
Akersloot, 162.
Alblasserwaard, 145, 170.
Alkemade, 117.
Alkmaar, 117, 124, 129, 140, 157, 162, 165, 173-178, 194, 216, 217.
Amerika, 132, 134, 135, 140, 179, 180, 188, 191, 195, 196.
Amersfoort, 144, 154, 164, 181.
Amstel, 118, 137, 223.
Amsterdam, 117, 118, 121, 123, 130, 137, 139, 140, 141, 143, 148, 149, 150, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 172, 173, 176, 181,

W

wit leder fabriek, 127.
wit leerlooierij, 228.
wolspinnerij, 127 (zie ook: spinbaan, spinnerij).
wolververij, 138, 173, 179, 185.
wijnazijnfabriek, 228 (zie ook: (kunst)azijnmakerij).

IJ

ijzersmederij, 147, 164, 195, 203.

Z

zeemleerfabriek, 127, 203, 228 (zie ook: (zeem)leer) touwerij).
zeemleerfabriek, zie: zeemleerfabriek.
zeepziederij, 126, 130, 173, 185, 203, 215, 228.
zeildoekmakerij, 124, 137, 141, 170.
zeilgoedfabriek, 225.
zevenmakerij, 173, 195, 218, 228.
zoutkeet, 126, 173, 185, 203, 215, 228.
zijdenstoffensfabriek, 185.
zijdeververij, 185, 203.

183, 191, 200, 202, 205, 206, 207, 212, 214, 215, 216, 217, 221, 223, 225, 228, 235.
Archangel, 134, 179, 195, 220.
Assendelft, 141-147, 159, 201.
Axel, 156.

B

Baronie van Breda, 146.
Beemster, 129.
Bengalen, 188.
Betuwe, 144, 154.
Beverwijk, 161-162.
Blaricum, 225.
Blokzijl, 164.
Bohemen, 186.
Bovenkarspel, 163-164.

Brabant, 122, 124, 126, 134, 135,
140, 141, 142, 152, 154, 156, 158,
166, 179, 180, 195, 196, 208, 220,
226, 235.

Brasernermeer, 117.

Breda, zie: Baronie van Breda.

Bremen, 147, 172, 182, 183, 214, 227.

Breukelen, 131-132.

Breukelerveen, 163.

Broek op Langedijk, 117.

Brunswijk, 186.

Buiksloot, 160-161, 216.

Burg (Texel), Den, 123.

C

Canada, 213.

Castricum, 116.

China, 188.

D

Danzig, 122, 129, 196.

Delft, 122, 164, 175, 194.

Delft (rivier), 141, 144.

Denemarken, 188, 222.

Deventer, 164.

Dithmarschen, 220.

Dordrecht, 164, 194.

Dramme, 160.

Drecht, 117.

Drente, 209.

Droobak, 160.

Duitsland, 122, 130, 135, 136, 142,
144, 152, 155, 156, 157, 158, 159,
166, 174, 175, 176, 180, 189, 190,
191, 192, 196, 201, 202, 220, 221,
223, 227.

Dursterdam, 162, 235.

E

Edam, 127, 164, 215-217.

Eetswoude (Aartswoude?), 207.

Egmond-Binnen, 223-224.

Egmond aan de Hoef, 223, 224.

Eider, 197, 220.

Elberfeld, 187, 189.

Elburg, 164.

Elve (Elbe?), 220.

Embden, 119, 164, 216.

Engeland, 119, 125, 133, 134, 136,
143, 152, 153, 157, 158, 166, 173,
174, 179, 186, 188, 195, 197, 201,

202, 206, 221, 223.

Enkhuizen, 163, 164, 211-214.

Europa, 191.

F

Frankrijk, 125, 130, 133, 134, 135,
145, 152, 153, 157, 172, 179, 180,
193, 195, 196, 202, 206, 219, 220,
221, 226 (c.q. Franse Republiek).

Friesland, 135, 136, 137, 143, 150,
154, 156, 165, 175, 180, 196, 209,
219, 220, 233.

G

Gelderland, 143, 146, 165, 175, 213,
223.

Gent, 121, 189, 233.

Gooiland, 225.

Gouda, 117, 164.

Gouw, 200.

Graft, 139, 147-148.

's-Gravenhage, 122, 165, 194.

Groenland, 161, 167, 173, 183, 203.

Groningen (provincie), 136, 143, 175
219, 233 (c.q. Groningerland).

Groningen (stad), 164, 213.

Guatemala, 206.

Gütersloh, 186.

H

Haarlem, 117, 162, 164, 165, 167,
173, 185-194, 217.

Haarlemmermeer, 117, 194.

Hamburg, 122, 123, 130, 136, 142,
147, 159, 172, 182, 183, 196, 202,
214, 227.

Harlingen, 164.

Heemstede, 140-141.

Helder, Den, 178, 184-185.

Hem, 116.

's-Hertogenbosch, 122, 194.

Hillegom, 165.

Hilversum, 125, 133, 152, 153, 233-
235.

Holland, 132, 144, 150, 174, 201,
207, 215, 225.

Holnstrand, 160.

Hoogwoud, 116.

Hoorn, 140, 203-211, 216.

Hoorn (Texel), 123.

Huiswaard, 123-124.

Hull, 130, 166.
Huisduinen, 184-185.

I

Ierland, 134, 179, 195.
Italië, 139, 144, 145, 186, 188, 191,
192, 202.

J

Jutland, 219.

K

Kalf, Het, 198, 201.
Kamerijk, 116.
Kampen, 164.
Karnemelksloot, 215.
Katwijk, 119.
Keulen, 132, 183.
Kleine Oost, 143, 154 (zie ook:
Voorlanden).
Knollendam, 154, 179.
Koedijk, 123-124.
Kokengen, 165.
Kolhorn, 207.
Koningsbergen, 138, 143, 154, 209,
220.
Koog, 133, 152, 153, 158, 168, 178-
183, 198, 201, 202.
Kopenhagen, 142, 227.
Korte Aar, 118.
Kortenhoef, 118.
Koudekerk, 217-218.
Krefeld, 187.
Krimpenerwaard, 145, 170.
Krommenie, 124, 129, 141, 142, 143,
156, 159, 170-173.
Kuinder, 164.

L

Landsmeer, 169.
Land van Gadzand, 134, 156, 179,
195, 196.
Lange Aar, 118.
Leiden, 117, 118, 121, 122, 123, 125,
129, 133, 152, 153, 164, 165, 194,
213, 228-233.
Lemmer, 164.
Levant, 192.
Libau, 139, 143, 154, 220.
Lissabon, 182.

240

Litouwen, 222.
Loosdrechten, 116.
Lopikerwaard, 170.
Luik, 208.

M

Maarsen, 150-151.
Meern, De, 116.
Memel, 122, 143, 154, 209, 220.
Middelie, 116.
Monnikendam, 127, 130-131.
Moscovië, 143, 154 (zie ook: Rus-
land).
Muiden, 118, 164, 169.
Munsterland, 124, 201, 208, 222.
Mijdrecht, 222-223.

N

Naarden, 214-215.
Nauwerna, 143, 145, 201.
Nauwernase Vaart, 142, 143, 144,
145, 155.
Nederhorst den Berg, 116-117.
Nerva, 122, 129, 160, 196.
Nieuwediep, 184.
Nieuwendam, 162, 166-167.
Nieuwerkerk, 116.
Nigtevecht, 168-169.
Noordeinde van Graft, 148-150.
Noordholland, 117, 126, 136, 143,
144, 147, 154, 158, 177, 178, 201,
209, 220, 233.
Noordwijk, 119.
Noordwijk-Binnen, 119.
Noordwijk aan Zee, 119.
Noordzee, 119, 137, 140, 213, 224.
Noorwegen, 122, 130, 136, 160, 196,
205, 208.
Nijkerk, 164.
Nijmegen, 194.

O

Oegstgeest, 119-122.
Oostenrijkse Erflanden, 188.
Oosterend (Texel), 123.
Oostfriesland, 175, 186, 209, 210,
219, 220.
Oostgraftdijk, 148.
Oostindië, 186, 192, 202.
Oostriesoer, 160.
Oostwaard, 224-225.

Oostwoud, **184**.
Oostzaan, **167**.
Oostzaandam, **180, 181, 183, 198, 201, 202, 218–222**.
Oostzaanderveld, **135, 168**.
Oostzanen (banne van), **155, 182, 197**.
Oostzee, **122, 130, 131, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 145, 158, 166, 170, 175, 179, 180, 182, 195, 196, 197, 208, 219, 220**.
Oude Schil (Texel), **123**.
Oudhuizen, **137**.
Oudkarspel, **164**.
Overveen, **184**.
Overijssel, **146, 175, 188, 213, 233**.

P

Pernau, **139**.
Petersburg, **138, 209, 220**.
Pinau, **122**.
Poelgeest, **119–122**.
Polen, **220**.
Portugal, **131, 139, 212**.
Praag, **186**.
Pruisen, **188**.
Purmerend, **126–130, 140, 173, 216**.

R

Remscheid, **122, 227**.
Riga, **122, 129, 138, 139, 143, 147, 154, 160, 196, 209, 220**.
Rinnegom, **223–224**.
Rotterdam, **143, 164, 165, 172, 173, 227**.
Rusland, **188** (zie ook: *Moscovië*).
Rijn, **122, 124, 125, 131, 133, 134, 141, 142, 152, 160, 172, 177, 196, 208, 217, 220, 226**.
Rijnsburg, **214**.
Rijp, De, **137–140**.

S

Santo Domingo, **206**.
Schagen, **217**.
Schellingwoude, **162**.
Scheveningen, **119**.
Schoorldam, **174**.
Schotland, **158**.
Smirna, **188**.
Spaarne, **189, 193, 194**.

Spanbroek, **164–165**.
Spanje, **131, 139, 145, 170, 190, 191, 205, 208, 212, 222**.
Stavoren, **164**.
Stettin, **122, 196**.
Straat Davis, **161, 183, 203**.
Sunderland, **208**.

T

Terschelling, **139**.
Tetterode, **184**.
Texel, **122–123, 164, 202, 216**.
Turkije, **221**.

U

Utrecht (provincie), **117, 143, 150, 151, 163, 165, 223, 225**.
Utrecht (stad), **118, 137, 164, 165, 194, 202, 215, 223, 225**.

V

Vecht, **116, 118, 127, 131, 132, 137, 151, 169**.
Venendaal, **129**.
Venhuizen, **116**.
Vlaanderen, **154, 156, 165**.
Vlaanderen, Staats, **218, 219**.
Vleuten, **116, 150**.
Vlieland, **139**.
Vogelenzang, **184**.
Volendam, **216–217**.
Voorlanden, **134, 179, 195, 197, 219**,
(zie ook: *Kleine Oost*).
Vreeland, **118**.

W

Warmenhuizen, **116**.
Watergang, **169**.
Weesp, **162, 164**.
Westfalen, **209**.
Westgraftdijk, **148**.
Westindië, **139, 151, 172, 179, 202, 210, 212**.
Westzaan, **143, 153, 180, 225–228**.
Westzaandam, **179, 183, 194–203, 221**.
Westzaanderveld, **134, 135, 180, 195**.
Westzanen (banne van), **155, 157, 182, 200, 201**.
Wezel, **122**.

Wilnis, 137.
Woerden, 121.
Wormer, 124-126, 155, 157, 158.
Wormerveer, 124, 133, 151-160,
168, 201.
Wormerveld, 134, 156, 195.
Wijk aan Zee, 137.

IJ

IJ, 136, 147, 162, 163, 168, 177, 194,
195, 222.
IJssel, 146.

Z

Zaan, 117, 134, 135, 136, 154, 155,
157, 158, 159, 168, 180, 195, 196,
201.

Zaandam, 118, 164.
Zaandijk, 132-136, 142, 152, 153,
168, 179, 198, 201.
Zandvoort, 119.
Zeeland, 134, 135, 137, 143, 154,
165, 175, 179, 194, 195, 206, 219,
220.
Zevenhoven, 222.
Zuiderzee, 123, 140, 147, 162, 163,
178, 211, 213, 216, 222.
Zuidholland, 136, 138, 139, 143, 144,
145, 147, 154, 177, 201, 213, 220.
Zuilen, 151, 224-225.
Zweden, 122, 132, 188, 190, 191,
208.
Zwitserland, 201.
Zwolle, 164, 194.
Zijpe, 217.

G. PERSONEN, FIRMA'S

A

Aa, Pieter van der, 229.
Aalst Jansz., Gerrit van, 162.
Akerlaken, Dirk van, 205.
Akerlaken, Joan van, 205.
Akerlaken Corn. Zoon, Jan van, 203.
Alberts, Cornelis, 136.
Andriessen, Dirk, 235.
Andriessen, Hendrik, 234.
Arends en Comp., Gerrit, 207.

B

Bakker, Dirk, 175.
Bakker, Nan, 171.
Bakker en Zoon, Jan, 219.
Beckman, Pieter, 162.
Beets, Pieter, 205.
Bek wed. Dirk Vroom, Trijntje, 139.
Bek en Zoonen, Willem, 139.
Berg, Jan van den, 136.
Bergen, Jan van, 136.
Bertarelli, M., 144, 145.
Best, Jb, 174.
Blaauw, Cornelis, 196.
Blaauw en Briel, 152.
Blak, Klaas, 235.
Blauw, Jacob, 149.

Blauw, Jan, 149.
Blauw, Pieter, 149.
Bleeker, Albertus, 196.
Bloemendaal, Cornelis F., 171.
Bloemendaal, Willem van, 126.
Bloemendaal P.Z., Cornelis, 145.
Blom Adr. Z., Tim. Henrs, 176.
Blom S.H., T.H., 175.
Boeke Junior, Jan, 135.
Bohn, F., 167, 189.
Boldingh, Hendrik, 207.
Bolten, A., 176.
Boogaard, T., 197.
Boom en Oosterhoorn, 171.
Boon, Aldert, 139.
Boon, Gijsbert, 175.
Boon, Jan, 139.
Boon, Leendert, 179.
Boon, Wijnand, 138.
Boot, Jacob, 175.
Brans, Jan Jacob, 171.
Bredehoff de Vicq van Oosthuijsen,
G. van, 205.
Breedenhuijse, Hendrik, 221.
Briel, zie: Blaauw.
Bronsgest, J. en J., 122.
Brouwer, Johannes Jacobus, 231.
Brugman, Cornelis, 147.
Bruinvis en Comp., Pieter 175.

Bruijn en Zoon, Dirk de, 136.
Buijs, Jan, 196.

C

Cardinaal, Cornelis, 196.
Cardinaal, Fredrik, 196.
Cohen en Comp., M., 206.
Corver en Zoonen, Pieter, 196.
Couwenhoven, Garbrand, 202.
Couwenhoven, Pieter Adriaan, 181.
Couwenhoven, Simon, 135.
Couwenhoven J. Z., Pieter, 136.
Couwenhoven en Comp., 135.
Cromwel, Jan, 177.

D

Daams en Zoon, J., 186.
Dekker, Arend, 196.
Dekker en Zoon, Pieter, 181, 183.
Donker, Meindt, 135.
Draveman, Wed^e H., 193.
Duijn, Adriaan, 219, 221.
Duijn, Claas, 219, 221.
Duijt, Jan, 171.
Duijvensz., Fr. Adr., 212.
Dijk, van, 167.

E

Engels, Hendrikus, 194.
Engelsman, H. R., 163.
Exter, Adriaan van, 205.

F

Ferber, Jacob, 205.
Feijfer, Wed^e J. de, 206.
Fraaij, 167.
Fris, Jan, 222.

G

Gaag, Jan van der, 120.
Gallis, Mr Dirk, 204.
Geel, Pieter, 154.
Gerdere en Herdingh, Wed^e van, 189.
Gerrevink, L. IJ., 224.
Geurs, G. J., 192.
Glasburg, Jan, 119.
Gorter, Jan, 227.

Graaf, Pieter Pietersz., 221.
Graaf, Gerrit de, 228.
Graaf, H. J. van der, 176.
Graftdijk, Aris, 162.
Graftdijk, Hero, 196.
Graftdijk, Klaas, 136.
Groen, Klaas, 153.
Groenendijk, B., 174.
Grondell, Lt van, 132.
Groot, Cornelis, 196.
Groot, Jacob, 171.
Groot, Klaas, 183.
Groot, Pieter, 171.
Groot, Wed^e Jan, 153.
Groot, Dirk de, 196.
Groot Schippersz., Jacob, 196.
Grootes, Pieter, 158.
Grootes en Comp., Pieter, 158.
Gruijs, Hendrik, 219.
Gruijs, Lourens, 220.
Gijse en Zoonen, Wed^e Meijndert, 196.

H

Haan en Zoon, Klaas, 171.
Haffen, A. van, 177.
Hallie, C., 166.
Ham, Jacob, 208.
Haremaker, Jan Cornsz., 179.
Harmeijer, H., 176.
Hartman, 132.
Heeneman, Cornelis, 230.
Heines, Jacob, 139.
Heines, Simon, 149.
Hekelaar, Dirk, 171.
Hekelaar, Kl., 171.
Hekkelaar, Klaas, 171.
Herdingh, zie: Gerdere.
Heshuijsen, Andries, 188.
Heukelom en Zoon, Jan van, 229.
Heijnis, Simon, 196.
Honig, Cornelis Adriaan, 134.
Honig, Gerrit, 134.
Honig en Zoonen, Claas, 180.
Honig en Zoonen, Jacob, 134.
Honig Breet, C. en J., 134.
Honigh, Cornelisz., 135.
Honigh en Zoon, Adriaan, 135.
Hooghart en Co., 118.
Hos, Klaas, 181.
Hoolwerf, Gerard Joan van, 139.
Huurkamp van der Vinne en Zoonen,
P., 190.

I

Ibink, Hendrik, 175.
Impetat, C., 205.

J

Jager, de, zie: Nan.
Jager P. Z., Cornelis de, 154.
Joeke, G., 166.
Jong, K. de, 132.
Jong, P. de, 166, 167.
Jong, Erve de Wed. J. de, 150.
Jong en Zoon, Pieter de, 161.
Jordaans, Jan, 172.

K

Kaan, Jan Tijsen, 154.
Kaan, Tijs, 154.
Kaars, Jan, 171.
Kalker, Claas, 208.
Kee, Simon, 180.
Keijser, zie: Oosterhoorn.
Kimpers, Hendrik, 214.
Kirberg, 212.
Kist, Pieter, 222.
Kleeft, Jan, 176.
Kleinkens, 211.
Kleijbroek, Jacob, 206.
Klokkenmeijer, Jan, 196.
Kluijver, Albert, 183.
Kluijver, zie: Storm van Nentem.
Knap, Philippus, 206.
Knots, Adriaan, 196.
Knots, Erve Klaas, 196.
Koning, Gerrit, 148.
Koning, Jacob, 148.
Koning, Ijsbrandt, 196.
Konijnenburg, Leendert van, 121.
Kool, Jacob Aggesz., 162, 171.
Kool, Jan, 134.
Koopman, Jan, 135.
Koopman, Pieter, 135.
Kostelijk, Lourens, 154.
Koster, D., 196.
Koster, Willem, 196.
Kouwenberg van Twist, J., 121.
Kramer, Arij, 121.
Kraij, Jan, 208.
Kroesen en Comp., A., 171.
Krook, Jan, 120.
Krook, Pieter, 171.
Kruijthoof, Pieter, 181.

Kuijper, Cornelis, 157.
Kuijper, Dirk, 171.
Kuijper, Jacob, 171.
Kuijper, M., 174, 175.
Kuijper, Reijer, 171.
Kuijper en Zoon, Cornelis, 158.

L

Laan, Remmert, 156, 158.
Lakeman, zie: Neeltjes, Oosterhoorn.
Lakeman, Jacob, 171.
Lakeman Beering en Comp., 142.
Lammers Junr., Willem, 214.
Lammers Leend^{de} Zoon, Joh^{de}, 214.
Lange, Adriaan de, 196.
Langeveld, Jan, 119.
Latour, Jan, 231.
Latour, Joh. Jac., 231.
Leeuwen, Joh. van, 176.
Leevering, Jacob, 224.
Leij, Aris van der, 134.
Leij, Jan Claas van der, 134.
Leijden, G^t Klaasz. van, 171.
Leijden Pietersz., Gerrit van, 171.
Lieffers, Wed^e Joh., 232.
Linde, Jan van der, 182.
Loosjes P.Z., A., 167.
Luchtman, Johannes, 230.
Luchtman, Samuel, 230.

M

Makkes, Cornelis, 153.
Mark, Jan van der, 120.
Marij, Jan, 182.
Meer, Wed. Dk van der, 130.
Meesters, Wed^e, 120.
Merens, A., 208.
Meijn, Cornelis, 183.
Mignot, Jacques, 206.
Mol, Jan, 174.
Molsz., Claas Neven, 135.
Munnikhuijzen, Johannes, 197.

N

Najer, Cornelis, 154, 156.
Nan en de Jager, 135.
Nanning, Jacob, 154.
Neeltjes en Lakeman, 143.
Nepven en Zoonen, Jan, 191.
Nomen, Arent, 196.
Nomen, Gerrit, 183.

Nomen, Simon, 196.
Noome, Jan, 196.
Noome Meijndsz., Pieter, 196.
Noordman, Harm, 162.
Nooten Jansz., S. van, 168.

O

Odt, Pieter, 172.
Ogelwight, M. H., 162.
Oomheijn en Zoonen, H., 157.
Oosterhoorn en Keijser, 196.
Oosterhoorn en Lakeman, 172.
Oosterhoorn, zie: Boom.
Oukerke, Vincent van, 193.
Oukerke en Zoonen, Laurens van,
189.
Oijen, F. A. van, 231.

P

Panders, Jan van, 177.
Peereboom, B. J., 129.
Peereboom, Cornelis, 131.
Peijt, Pieter, 220.
Pieters en Comp., 166.
Pietersse, P. R., 160.
Pit, Daniel, 138, 139, 140.
Poel, Weijer, 202.
Poleij, J^e, 155.
Poole, Ab^m Le, 230.
Poole, Jacob Le, 230.
Prillop, Ehrgot Christfried, 176.
Prins en Comp., Cornelis, 158.

R

Reiffert, Marcus, 213.
Remmers, Abraham, 183.
Reijn, gebroeders, 234.
Reijn, L., 234.
Riel, Simon van, 208.
Ris, J., 154.
Ris en Zoon, Joris, 153.
Ris en Zoon en Co., Cornelis, 209.
Ronks, Aris, 136.
Roosboom, L^s, 206.

S

Schaack, van, 212.
Schaerder, Hendrik, 216.
Schellinger Ev. Z., Volkert, 208.
Schenk, Cornelis, 159.

Schenk, Maarten, 156, 157.
Schermer en Zoonen, Simon, 157
Schermer en Zoonen, Wed^e Jan,
196.
Schoen, Piet, 200.
Schoen, Pieter, 182.
Schoorl, Simon, 224.
Schotsman, Dirk, 163.
Schouten, Barend, 155.
Schouten en Comp., M., 124.
Schram en Comp., Pieter, 136.
Schravendijk en Zoon, Wed^e Jan van,
214
Seebach, Philipp, 172.
Sevenhuijsen, Wim, 176.
Siben, Severijn, 201.
Sloot, Pieter, 144.
Smet, F., 174.
Smissen en Co., L. J. van der, 191.
Smit, Evert, 179, 182.
Smit en Zoon, Jan, 141.
Smits, Hendrik Joh., 213.
Snijder, Jan, 174.
Sombroek, Barent, 200.
Stadlander, H^s, 196.
Stadt, Engel van de, 196.
Stassen van Eijk, Adriaan, 140.
Statius, Jan, 207.
Steen en Comp., Dirk, 169.
Stelt en Zoon, Wed. L., 162.
St. Martin, J. P., 184.
Stoffelsz., Claas, 196.
Stolp, Hendrik, 153.
Stolp en Co., Cornelis, 226.
Storm van Nentem en Kluijver, 183.
Straaten, Carel van der, 171.
Straaten, J. C. van, 122.
Stroek, 132.
Stuurman en Comp., Anna, 177.
Swart, Pieter, 135.
Swart, Wed^e Teunis, 135.
Sijbrants, Dirk, 196.
Sijpesteijn, H., 171.
Sijpesteijn en Comp., 144, 146.

T

Tadix, Frederik, 171.
Tavenier, Cornelis Cornelisz., 227.
Tiel, Klaas van, 149.
Tiel, Pieter van, 148.

V

Valk, Maarten, 227.
Valkering, Aris, 223.
Vas en Co., 155, 156.
Veenhuijzen, zie: V Gerrevink,
Venstra, Barent, 221.
Verheul, Dirk, 183.
Verkrujzen, J. I., 188.
Vermooten, Fred., 162.
V Gerrevink en Veenhuijzen, 224.
Vink, Willem, 201.
Vis en Zoon, Jan, 135.
Vis en Zoonen, Heime, 221.
Visscher, Floris, 188.
Visser, Cornelis, 197.
Visser, Dirk, 196.
Vlied Oosterhoornsz., Gerrit van,
141, 172.
Vogelzang en Comp., 175.
Volmerhaus, Fredrik, 201.
Voogel, Jan, 222.
Voortman, J., 234.
Vredenburg, Wed* Jan, 172.
Vries, Adriaan de, 149.
Vries, Arent de, 196.
Vries, Cornelis de, 195.
Vries, Remmert de, 196.
Vroom, Dirk, zie: Bek.

W

Walch, Wed* Lodewijk, 196.
Wareman, Gerrit, 233.
Weijers, And*, 229, 232.
Weijers Zoon, Andries, 233.
Willer, Jean Henrij, 229.
Wit, Dirk, 200.
Wit Junior, Claas, 182.
Wit, Aldert de, 138, 140.
Wit, Jan de, 138.
Wit, Jan Klaasz. de, 181.
Wit, Tijs de, 171.
Witbaard, Klaas, 126.
Witte, J. C., 174.
Woltkamp, J. M., 128.
Wunderlich, Barent, 202.

Y

Yver, Franciscus Xaverius van den,
222.

Z

Zaanen, Pieter van, 143.

D. PRODUKTEN, GRONDSTOFFEN, WAREN

(N.B. De antwoorden van veel fabrikanen zijn onvolledig over de produkten en de gebruikte materialen dan wel ontbreken geheel. Het raadplegen van dit register kan derhalve geen volledig overzicht garanderen. Door het raadplegen van register A betreffende de bedrijven kan het overzicht over de geproduceerde goederen in belangrijke mate verder worden aangevuld.)

A

aal, 216 (zie ook: paling).
aardappel, 181, 182, 197, 198, 218.
aarde, 150, 224, 225.
aarde, bruine, 157.
aarde, gele, 157.

afschraapsel van huiden (oren, poten),
145, 202.
afzifsel, 134, 144, 154, 155, 179, 180,
195.
alikuik, 162.
aluin, 125, 128, 132, 165.
as, 170, 176, 184 (zie ook: potas,
weedas).
azijn, 130, 161, 169 (zie ook: kunst-
azijn, wijnazijn, rozijnazijn, bier-
azijn).

B

baai, 231, 232, 233, 234, 235.
baars, 223.
balk, 129, 166, 179, 196, 208, 216.
balk, beuken-, 122, 216.
balk, dennen-, 122, 136, 160, 196, 216.

balk, eiken-, 122, 136, 208, 216.
 balk, essen-, 216.
 balk, grenen-, 122, 136, 160, 193,
 196, 208, 216.
 balk, iepen-, 216.
 balk, linden-, 216.
 balk, vuren-, 122, 136, 160, 196, 208,
 216.
 beddekleed, 230.
 bergblauw, 183.
 beukenrand, 201.
 bier, 165.
 bierazijn, 193.
 bint, 145.
 blauwsel, 125, 140, 183, 184, 227.
 boezel, 231, 232, 233, 234.
 bot, 216, 235.
 boter, 118, 130, 164.
 buil, 201.
 buiswant, 124, 133, 143, 152, 153,
 181 (zie ook: haringwant, net, vis-
 want, drit, hoekerwant).
 buskruit, 116.

C

caliatourshout, 176.
 cargasoen, 149.
 ceintuur, 126.
 chemicaliën, 128.
 competitiehout, 125.

D

deken, 209, 229, 230.
 doek, 209, 210.
 doperwten, 118.
 draad, 177 (zie ook: garen).
 drit, 143 (zie ook: buiswant).
 drogerij, 169.
 duifsteen, 129
 duige, 158.

E

eek, 162, 175 (zie ook: schors).
 emballage(doek), 209, 225.

F

flanel, 232.
 fluweel, 126.

G

gaas, 186, 191, 201.
 galnoot, 222.
 galon, 126.
 gangloper, 209.
 garen, 124, 126, 150, 164, 186, 188,
 189, 190, 191, 192, 208, 209, 212,
 213, 214, 231, 232, 233, 234, (zie
 ook: draad).
 garnaal, 216.
 geel, Duits, 156.
 geep, 185.
 gelling, 145, 170.
 gerst, 127, 131, 135, 136, 165, 174,
 181, 182, 193, 197, 208, 219.
 gingang, 186.
 gist, 132, 150, 174.
 gort, 136, 181, 197.
 goudgelid, 132.
 graan, 118.
 grauwdoek, 138, 209.
 groen, Fries, 156.
 groen, Spaans, 156.
 groente, 164.
 gruttenmeelpap, 164.

H

haar, 201.
 haar, bever-, 192, 221.
 haar, bokken-, 147.
 haar, hazen-, 129, 192, 221.
 haar, honden-, 192.
 haar, kemels-, 129, 192, 213, 221.
 haar, koc-, 192, 209.
 haar, konijnen-, 192, 221.
 haar, paarden-, 147.
 haardsteentje, 173.
 hangmat, 209, 210.
 haring, 185, 216, 235.
 haringwant, 213 (zie ook: buiswant).
 haver, 131, 150, 165.
 heden, 216.
 hennep, 119, 123, 124, 125, 129, 131,
 138, 139, 145, 147, 148, 149, 163,
 164, 170, 203, 209, 211, 213, 216,
 224 (zie ook: gelling, stot, karrel).
 hiede, 149.
 hoed, 193.
 hoekerwant, 153 (zie ook: buiswant).
 honing, 161.
 hop, 127, 131, 150, 165, 174, 208.
 hout(waar), 116, 129, 162, 193, 196,

202, 217, 219, 227, 234 (zie ook:
competiehout, caliatourshout, pro-
vinciehout, pijphout, vathout).
hout, abelen-, 122.
hout, amboins-, 206.
hout, azijnen-, 136, 159.
hout, beuken-, 122, 159, 227.
hout, dennen-, 201.
hout, ebben-, 206.
hout, eiken-, 122, 130, 159, 201, 202,
206, (zie ook: wagenschot).
hout, essen-, 122, 159.
hout, grenen-, 130, 139, 201, 202,
206.
hout, iepen-, 122, 159, 201, 202, 206,
227.
hout, linden-, 122.
hout, mahonie-, 201, 202, 206, 227.
hout, mispel-, 136, 154, 159, 160.
hout, notenbomen-, 201.
hout, palm-, 136, 154, 159, 160.
hout, pok-, 136, 154, 159, 160.
hout, rozen-, 206.
hout, vuren-, 130, 201, 206.
houtschool, 116.
huiden, 118, 144, 147, 172, 174, 216,
223 (zie ook: vellen).

I

indigo, 176, 206.

K

kaas, 118, 123, 130, 217.
kabeljauw, 185, 216.
kabinet, 206.
kalk, 118, 128, 139, 145, 165, 174,
194, 202, 205, 206, 207, 215, 223.
kalk, steen-, 216.
kant, 186, 190, 191.
karpel, 209, 234. (zie ook: tapijt,
vloerkleed)
karrel, 150, 177, 224.
karsaai, 229, 234.
kast, 202.
katoen, 168, 186, 234, 235.
klei, 120, 128, 150, 175.
klos, 227.
koek, olie-/vee-, 143, 156.
koepoot, 120.
koffie, 174.
koord, 190, 191.
koorn, 208.

koorn(brande)wijn, 128, 161.
koperrood, 176, 222.
koperwerk, 202.
kous, 186, 213.
kraag(mast-), 209.
krap, 176, 205.
krent, 161.
kruitkleed, 209.
kunstazijn, 193.

L

lak, 128, 176.
laken, 229, 234.
lam, 123.
langet, 186.
leer, 172, 194, 216.
leidsel, 147.
linnen, 133, 153, 186, 191, 209, 215,
220, 223, 226.
lint, 126, 186, 190, 191.
lompen, 124, 133, 134, 141, 142, 143,
152, 153, 172, 181, 220, 226.
lood, 130, 158, 166.
loodwit, 159.
lijm, 125, 192, 201, 202, 208, 221.
lijmvlees, 125, 145.
lijnwaad, 188, 189.

M

matras, 209.
medicament, 128.
melk, 184.
mest, 130.
meubel, 206.
molt, 186, 190.
mosterd, 235.
mout, 136, 150, 193, 208.
moutwijn, 193.
muskaatnoot, 180.

N

net, 133, 146, 152 (zie ook: buis-
want).
neteldoek, 168.
noppe, 149.

O

oester, 123.
oker, Engels geel, 156.
oker, geel, 157.

oker, rood, 157.
olie, 128, 129, 130, 135, 143, 156,
165, 172, 174, 176, 180, 196, 206,
220.
olie, hennep-, 128, 135, 180, 196.
olie, lijn-, 125.
olie, raap-, 125.

P

paardeboon, 182.
paardendek, 209.
pad, 149.
paling, 223 (zie ook: aal).
papier, 124, 133, 152, 172, 181, 220,
226.
papier, grauw-, 141, 226.
papier, huid-, 141, 226.
parelgerst, 181, 182, 197.
passement, 126, 186.
pekel, 207.
peldegerst, 181.
pelmeel, 181.
peulen, 118.
pis, 121.
poeder, 158.
potas, 128, 130, 132, 145, 174, 206,
207.
presenningdoek, 138, 209.
provinciehout, 176, 222.
pijphout, 227.

Q

quint, 186, 190.

R

raam, 201.
ransel, 209.
relzel, 181.
rozijn, 161, 193.
rozijnazijn, 193.
run, 118, 139, 165, 172, 174, 194,
205, 206, 215, 216, 223.
rijst, 182.
rijtuig, 216.

S

sajet, 213.
salpeter, 128, 160.
satiijn, 126.
schelpen, 139, 156, 161, 162, 235.

schelpzand, 156, 235.
schil, 148.
schol, 216.
schors, 146, 162, 174, 175.
serge, 232.
slot, 202.
sluik, 149.
smak, 176.
smeer, 118, 164, 174.
snipper, papieren, 124, 143, 172.
snoek, 223.
snuif(tabak), 157.
soda, 145, 170.
spelt, 131, 150, 165, 174.
spiegellijst, 216.
spiering, 216.
spijker, 176, 202.
staal, 200, 208.
stamet, 229.
steen, 120, 150, 224 (zie ook: duif-
steen).
(steen)kool, 127, 128, 131, 175, 200,
201, 208, 213, 234.
stelen(tabaks-), 152, 157, 172, 227,
228 (zie ook: tabak).
stoel, 202, 206, 216.
stof, 186, 188.
stot, 124.
stijfisel, 126, 158, 167, 183, 219, 221.
sukke, 148, 149.

T

tabak, 129, 140, 144, 145, 157, 172,
227 (zie ook: stelen(tabaks-)).
taf, 188.
tafel, 206.
tapijt, 234 (zie ook: karpel, vloerkl.).
tarwe, 126, 131, 150, 158, 183, 221.
teer, 119, 131, 148, 149, 203, 212,
216.
tegel, 173.
thee, 174.
toppeling, 192.
tors, 131, 139, 149, 216.
touw(werk), 117, 119, 124, 131, 133,
141, 142, 147, 149, 152, 153, 163,
181, 204, 205, 209, 212, 221, 226.
traan, 118, 128, 161, 165, 172, 174,
205, 207.
turf, 125, 127, 128, 129, 137, 142,
145, 150, 151, 154, 155, 156, 158,
171, 174, 177, 180, 181, 183, 184,
196, 202, 206, 207, 208, 213, 222,

223, 224, 225, 234.

V

vathout, 227.
vee, 130.
vel, 118, 139, 172, 177, 201, 213 (zie ook: huiden).
verf, 128, 192.
verfstof, 129, 135, 174, 182, 213.
verfwaren, 118, 169.
verniss, 128.
vet, 165.
viswant, 143, 146, 209, 224 (zie ook: buiswant).
vitriool, 176.
vlas, 117, 125, 147, 164, 190, 203, 209.
vloerkleed, 209 (zie ook: karpet, tapijt).
vodde, 145, 170.
vodden, 124, 133, 141, 142, 152, 221, 226, (zie ook: lompen).
voering, 215.
volaarde, 121.

W

wagenschot, 197, 201, 227, (zie ook: hout, eiken-).
walvispek, 167.
water, 118, 121, 127, 131, 133, 142, 160, 161, 174, 176, 207, 208.
wede, 176.
weedas, 158, 206.
werk, 149.
wilgenrand, 201.
wol, 123, 129, 186, 192, 209, 213, 221, 231, 232, 233, 234.
wijnazijn, 161.
wijnmoer, 222.

wijnsteen, 176.

IJ

ijzer, 169, 175, 200, 201, 208.

Z

zaad, 143, 154, 155, 217.
zaad, aveel-, 143, 144, 154, 180.
zaad, deder-, 134, 144, 154, 155, 179, 180, 195, 220.
zaad, hennep-, 134, 144, 155, 175, 179, 180, 195, 220.
zaad, kanarie-, 180.
zaad, karwij-, 158, 175, 235.
zaad, komkommer-, 180.
zaad, kool-, 134, 143, 144, 154, 155, 156, 175, 179, 180, 195, 196, 218, 219, 223.
zaad, krod-, 134, 155, 179, 180, 195, 220.
zaad, lijn-, 134, 135, 143, 144, 155, 175, 179, 180, 195, 196, 219, 223.
zaad, mosterd-, 158, 175, 179, 180, 235.
zaad, papaver-, 180.
zaad, raap-, 219.
zaad, sla-, 179, 180.
zaad, vlas-, 219.
zak, 209, 225.
zand, 120, 128.
zeef, 201.
zeem, 207.
zeep, (Spaanse), 121, 129, 131, 177, 206, 213, 234.
zeil(doek), 124, 133, 138, 142, 145, 146, 152, 153, 170, 209.
zoetwaar, 128.
zout, 128, 165, 177, 194, 207.
zwavel, 128, 129.
zijde, 126, 129, 186, 188, 191, 192.

URBANISERING, INDUSTRIALISERING
EN MILIEUAANTASTING IN
NEDERLAND IN DE PERIODE VAN
1500 TOT 1800*

J. A. FABER, H. A. DIEDERIKS en S. HART

INLEIDING

Tijdens de voorbereiding van deze congresbijdrage zijn aanvankelijk als relevante factoren naar voren gekomen: urbanisatie en industrialisatie, de daarmee gepaard gaande aantasting van het milieu – o.a. in de vorm van de uitputting van energiebronnen – en de overheidsmaatregelen tegen deze aantasting.

Van deze factoren is slechts de eerste enigszins te kwantificeren met behulp van min of meer nauwkeurige bevolkingscijfers.

Betreffende de industriële ontwikkeling zijn de beschikbare gegevens over het algemeen meer van kwalitatieve dan van kwantitatieve aard.

Onder de destijds gebruikte energiebronnen (turf, hout, steenkool, houtskool, wind en water) nam in Nederland de in eigen land gewonnen turf een vooraanstaande plaats in. In de gebieden waar turf werd gewonnen is het landschap door deze activiteit ingrijpend veranderd. Deze veranderingen kunnen echter niet zonder meer als milieubederf worden beschouwd. Immers, met name in de hooggelegen veengebieden is het land na de afgraving van de turf veelal herschapen in vruchtbare cultuurgrond. In de laaggelegen veengebieden is weliswaar door de turfgraverij dikwijls land – tijdelijk of permanent – omgezet in waterplassen. Doch zelfs hierbij is het zeer de vraag, of men van milieubederf mag spreken. Het ging hier namelijk vaak om laaggelegen, veelvuldig onder water lopende graslanden van een zeer lage productiviteit. Daar kwamen nu waterplassen voor in de plaats, die leefruimte boden aan vissen en watervogels, en die bovendien in vele gevallen riet opleverden, dat als dakbedekking kon worden gebruikt.

Van uitputting van de in de bodem aanwezige voorraad turf was in deze periode ook nog geen sprake. Tot in de twintigste eeuw is er in Nederland op grote schaal turf gewonnen.

Gezien de voorgaande overwegingen, zal de aantasting van het milieu in de zin van het uitputten van energiebronnen in dit rapport verder terzijde worden gelaten. De aandacht zal zich geheel

*Enigszins gewijzigde, Nederlandse versie van een in het Engels gesteld rapport ten behoeve van het zesde Internationale Congres voor Economische Geschiedenis (thema 3: Urbanisatie en Milieu), te houden in Kopenhagen in augustus 1974.

richten op de vervuiling van het milieu. De vraag, wanneer zich milieuvervuiling voordoet, is niet gemakkelijk te beantwoorden. Voor dit rapport kan het beste worden uitgegaan van de volgende omschrijving: er is sprake van milieuvervuiling, wanneer uit klachten en uit overheidsmaatregelen tengevolge van die klachten blijkt, dat de mensen overlast ondervinden van stank, hitte en geluidshinder, alsmede van ziekteverwekkende hoedanigheden van bodem, lucht en water.

De op milieuvervuiling betrekking hebbende literatuur en archivalische bronnen geven duidelijk de indruk, dat voor Nederland in de periode 1500 tot 1800 de grootste problemen lagen op het gebied van de oppervlaktewaterverontreiniging. Deze oppervlaktewaterverontreiniging zal dan ook in dit rapport een centrale plaats innemen.

Het uitgangspunt van het rapport kan dan als volgt worden omschreven: In hoeverre heeft urbanisatie en industrialisatie in Nederland in de periode 1500–1800 milieuverontreiniging, met name oppervlaktewaterverontreiniging, tot gevolg gehad en welke overheidsmaatregelen zijn daartegen genomen?

Dat bij de bespreking van de verontreiniging en de daartegen genomen maatregelen Amsterdam een belangrijke plaats inneemt, ligt voor de hand. Hoewel dezelfde problemen zich ook in andere bevolkingsagglomeraties voordeden, traden zij toch in Amsterdam, als verreweg de grootste stad in Nederland, het sterkst naar voren.

GEOGRAFISCHE GESTELDHEID

Als verklaring voor de wonderbaarlijke economische expansie, die de Lage Landen vanaf de 16e eeuw doormaakten, wordt als factor de geografische gesteldheid genoemd. De ligging in het deltagebied bepaalde de centrale positie, terwijl de overvloed aan oppervlaktewater goedkoop transport mogelijk maakte. Maar juist deze ligging in dit deltagebied op de grens van zoet en zout water bepaalde mede de hoogte van de prijs voor de economische expansie.

Voor een goed begrip van de waterhuishouding moet men ook de geohydrologische gesteldheid van de Lage Landen in ogenschouw nemen: een duinenrij (20 à 60 m boven A.P.) sluit de zeekant grotendeels af, dan volgt het polderland waarvan de bovenlagen bestaan uit veen en rivierklei, daaronder is een zandlaag aanwezig; vervolgens de Utrechtse heuvels (+ 30 m A.P.), waarachter zich weer een veengebied bevindt; vervolgens het heuvelland van de Veluwe (+ 80 m A.P.) en tenslotte het IJsseldal met rivierklei.¹

¹ I. VOGELZANG, *De drinkwatervoorziening van Nederland voor de aanleg van de drinkwaterleidingen*, Gouda 1956, p. 13.

Het economisch en demografisch zwaartepunt lag in onze periode in het gebied tussen de duinenrij en de Utrechtse heuvels, een gebied dat als bovenlagen veen en rivierklei heeft en onder de zeespiegel ligt. Voor de afwatering leverde dit tal van problemen op. De veen- en kleilagen zijn vooral in vergelijking met zandgronden nogal ondoorlatend. De nabijheid en later het opdringen van zout water, alsmede de vermindering van zoet water door inpoldering, verstoorden een bestaand evenwicht.

DE OPPERVLAKTEWATERVERONTREINIGING

We kunnen van verontreiniging spreken wanneer er een zodanige verhouding tussen de hoeveelheid oppervlaktewater en de aard en de massa van de toegevoegde afvalstoffen ontstaat, dat het water slechts vervoermiddel kan zijn en vernietiging van de afvalstoffen erin niet of op onvoldoende schaal plaatsvindt. De betekenis aan verontreiniging te hechten is uiteraard afhankelijk van de doeleinden waarvoor het water wordt gebruikt.² Hierbij moet ook worden bedacht dat het water natuurlijk niet *alle* afvalstoffen behoeft af te voeren. Het ophalen van stadsvuil, huisvuil en faecaliën en de deponering ervan op een stortplaats, het opnieuw in een productieproces opnemen van de afvalstoffen (b.v. het gebruik van de afval van distilleerderijen als varkensvoer; het gebruik van meststoffen voor de landbouw) beperkt de waterverontreiniging. Voorts is de mate van waterverontreiniging afhankelijk van de doorstroomsnelheid van het oppervlaktewater. De mate van vervuiling van het oppervlaktewater wordt derhalve bepaald door de verhouding tussen aan de ene kant de voortgebrachte hoeveelheid afvalstoffen, verminderd met de hoeveelheid buiten het oppervlaktewater om afgevoerde en de hoeveelheid via biologische werking in het water afgebroken afvalstoffen, en aan de andere kant de aanwezige hoeveelheid water en de doorstroomsnelheid ervan.

Men zou de samenhang tussen de factoren als volgt in formule kunnen brengen:

$$(I) \quad V = \frac{A - (A^b + A^c)}{W (1 + S)}$$

Hierin is:

V = vervuilingsgraad van het oppervlaktewater

² *Verslag van de staatscommissie ingesteld bij K.B. van 18 oktober 1897, no. 32, tot voorbereiding van maatregelen tegen verontreiniging van openbare wateren*, Den Haag 1901, p. 47.

A = totaal voortgebrachte hoeveelheid afvalstoffen

A^b = buiten het oppervlaktewater om afgevoerde hoeveelheid afvalstoffen

A^c = in het oppervlaktewater door biologische werking afgebroken hoeveelheid afvalstoffen

W = totaal ter plaatse aanwezige hoeveelheid oppervlaktewater

S = doorstromingsnelheid van het oppervlaktewater

De totale hoeveelheid afvalstoffen (A) wordt bepaald door: het aantal inwoners (P), de gemiddelde hoeveelheid afvalstoffen per inwoner (A_p), de omvang van de vervuilende industrie (N) en de gemiddelde hoeveelheid afvalstoffen per industrie-eenheid (A_n).

In formule luidt dit:

$$(II) \quad A = PA_p + NA_n$$

Formule (I) kan thans als volgt worden herschreven:

$$(III) \quad V = \frac{(PA_p + NA_n) - (A^b + A^c)}{W(1 + S)}$$

In het hierna volgende zullen de factoren uit deze formule, voor zover betrekking hebbend op Nederland in de periode 1500–1800, aan een beschouwing worden onderworpen. Voor de duidelijkheid worden de factoren eerst nog eens opgesomd:

1. het aantal inwoners (P);
2. de gemiddelde hoeveelheid afvalstoffen per inwoner (A_p);
3. omvang van de vervuilende industrie (N);
4. gemiddelde hoeveelheid afvalstoffen per industrie-eenheid (A_n);
5. de buiten het oppervlaktewater om afgevoerde hoeveelheid afvalstoffen (A^b);
6. de hoeveelheid afvalstoffen die in het water wordt afgebroken (A^c);
7. de hoeveelheid oppervlaktewater (W);
8. de doorstromingsnelheid van het oppervlaktewater (S).

1. *Het demografische aspect*

Voor een globale indruk van het urbanisatieproces verwijzen we naar de drie bijgevoegde kaarten, die een tentatief beeld geven van de bevolkingsconcentratie in resp. de 16e, 17e en 18e eeuw. Wanneer we het gewest Holland, dat het meest geurbaniseerd en geïndustrialiseerd was, nader bekijken, zijn aan de hand van de tellingen van 1514, 1622 en 1795 en cijfers aangaande de individuele steden de volgende opmerkingen te maken. De groei van de steden aan het einde van de 16e en in het begin van de 17e eeuw overtrof in sterke mate die van het platteland. Als gevolg daarvan is over de hele

periode 1514–1622 de stedelijke bevolking toegenomen met 185%, terwijl de toename van de plattelandsbevolking tezelfdertijd 110% bedroeg. Terwijl in 1514 ruim 46% van de bevolking van Holland in steden leefde, was dat in 1622: 54%. In de daaropvolgende periode, van 1622 tot 1795, nam de bevolking op het platteland toe met 45.032 (van 183.430 naar 228.462), die in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Schiedam met 171.494 (van 146.286 naar 317.780), terwijl de overige steden hun inwonertal met 42.984 zagen afnemen (van 152.302 naar 109.318). Oude industriesteden als Haarlem, Leiden, Delft en Gouda vertoonden een vermindering met resp. 46, 31, 26 en 20%. In de periode 1622–1795 moet de sterkste groei van de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Schiedam tussen 1622 en 1700 hebben plaatsgevonden.³

2. Niet-industriële afvalstoffen

De niet-industriële afvalstoffen kunnen we onderscheiden in huisvuil (as, keukenafval, was- en gootsteenwater), faecaliën en stads- vuil. Het waswater, het gootsteenwater en de faecaliën hebben direct met watervervuiling te maken. Aangenomen dat de hoeveelheid faecaliën per inwoner steeds gelijk blijft, is de toe- of afname van het overige afval bepaald door wijzigingen in het consumptiepatroon en de levensgewoonten. Voor de periode 1500–1800 is het niet waarschijnlijk dat hierin zulke ingrijpende veranderingen hebben plaatsgemaakt, dat daardoor de gemiddelde hoeveelheid afval per inwoner sterk is gewijzigd.

3 en 4. Industrie en afval

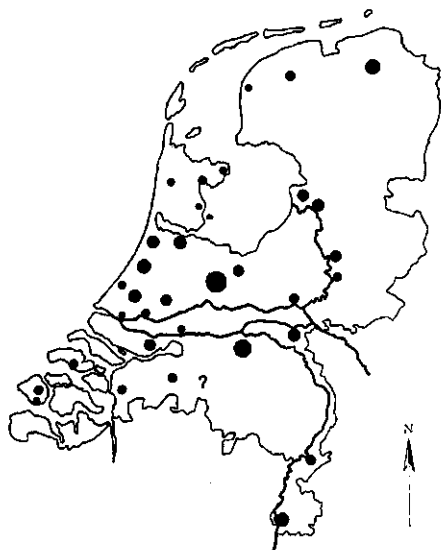
De toename c.q. afname van vervuilende industrie en van de hoeveelheid afvalstoffen per industrie-eenheid worden hier tezamen besproken. Bij gebrek aan productiecijfers voor bijna alle takken van nijverheid zijn deze factoren voor het verleden zeer moeilijk te kwantificeren. In het algemeen dient hier opgemerkt te worden dat veel takken van nijverheid niet alleen *producenten* van vuil water waren, maar ook als *consumenten* vers water nodig hadden. Het een en ander zal blijken uit de nu volgende bespreking van het wel en wee van een aantal in de periode 1500–1800 belangrijke vervuilende bedrijfstakken.

a. suikerraffinaderij

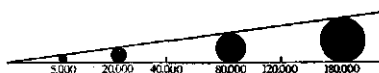
Door de overvloedige aanvoer van ruwe suiker was de suiker-

³ J. A. FABER, H. K. ROESSINGH, B. H. SLICHER VAN BATH, A. M. VAN DER WOUDE and H. J. VAN XANTEN, Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, *A.A.G. Bijdragen* 12, (1965) pp. 53–60.

KAART I. Inwonertal in de 16e eeuw van steden, die bij één van de tellingen tussen 1500 en 1800 5000 en meer inwoners hadden (oppervlakte cirkel = aantal inwoners)

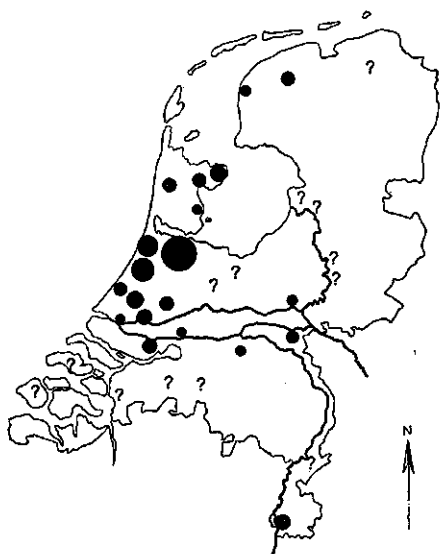


BRON: J. A. FABER, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, A.A.G.Bijdragen 17 (1972) dl. II, p. 405 (Leeuwarden in 1511). J. C. RAMAER, De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, *Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijksk. Genootsch.* (1921) pp. 33-37 (Amsterdam, Leiden, Haarlem, Delft, Dordrecht, Gouda, Rotterdam, 's-Gravenhage, Gorinchem, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Schiedam en Edam in 1514; Harlingen, Groningen, Zwolle, Deventer, Kampen, Nijmegen, Zutphen, Utrecht, Amersfoort, Middelburg, Zierikzee, Vlissingen, Breda, Bergen op Zoom en Roermond in 1564; de cijfers betreffende 1564 zijn uitermate aanvechtbaar en alleen als zeer grove benaderingen van de werkelijke inwonertallen te beschouwen). H. K. ROESSINGH, Het Veluwe inwonertal, 1526-1947, *A.A.G.Bijdragen* 11 (1964) p. 139 (Arnhem in 1526). J. A. FABER, H. K. ROESSINGH, B. H. SLICHER VAN BATH, A. M. VAN DER WOUDE en H. J. van XANTEN, Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, *A.A.G.Bijdragen* 12 (1965) p. 105 ('s-Hertogenbosch in 1526). A. G. H. KEMP, Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830, in *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht, uitgegeven bij het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 1662-1962*, Maastricht 1962, pp. 342, 351 (Maastricht in 1579).

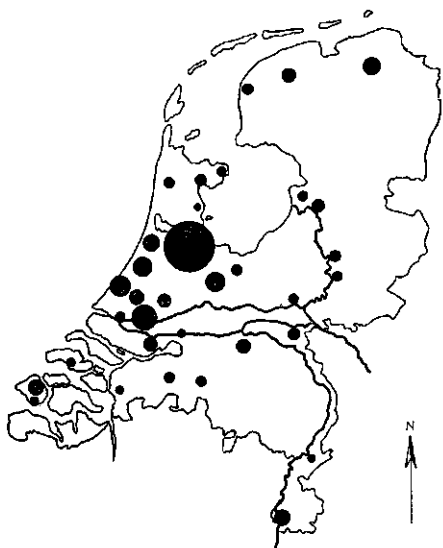


KAART II. Inwonertal in de 17e eeuw van steden, die bij één van de tellingen tussen 1500 en 1800 5000 en meer inwoners hadden (oppervlakte cirkel = aantal inwoners)

BRON: A. M. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland*, A.A.G.Bijdragen 16 (1972) Dl. I p. 114 (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorinchem, Schiedam, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam en 's-Gravenhage in 1622). ROESSINGH, *Het Veluwe inwonertal*, p. 139 (Arnhem in 1650). F. GORISSEN, *Steds-atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, p. 81 (Nijmegen midden 17e eeuw). KEMP, Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht, p. 351 (Maastricht midden 17e eeuw). FABER e.a., *Population changes*, p. 105 ('s-Hertogenbosch in 1665). FABER, *Drie eeuwen Friesland II*, p. 415 (Leeuwarden en Harlingen in 1689).



KAART III. Inwonertal in 1795 van steden, die bij één van de tellingen tussen 1500 en 1800 5000 inwoners en meer hadden (oppervlakte cirkel = aantal inwoners)



BRON: J. C. RAMAER, *Geschiedkundige atlas van Nederland: Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, 's-Gravenhage 1931, pp. 231-272 (alle steden in 1795). ROESSINGH, *Het Veluwe inwonertal*, p. 103 (Arnhem in 1795).

industrie in de periode 1580–1650 te Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht tot een bloeiend bedrijf uitgegroeid. In 1661 waren in Amsterdam 60 suikerraffinaderijen in bedrijf. Na 1660 raakte het bedrijf in verval maar sinds het begin van de 18e eeuw begon een lange periode van bloei. In 1750 waren er in Rotterdam 30, Amsterdam 90, Dordrecht 14 bedrijven, in 1800 resp. 12, 108 en 13.⁴ Bij het proces van de raffinage zien we een wijziging in de aard van het afval per industrie-eenheid. In het begin van de 17e eeuw gebruikte men eiwit voor het zuiveren van de suikeroplossingen, maar al spoedig vond men in ossenbloed een goedkoper middel. Daar dit ossenbloed de grachten sterk verontreinigde, werd door de stedelijke overheid verboden het mengsel na gebruik op het stadswater te lozen.

b. linnenblekerij

De linnenblekerij was vooral in de buurt van Haarlem geconcentreerd. Omstreeks 1580 waren er meer dan veertig linnenblekerijen werkzaam in de dorpen in het duingebied bij Haarlem. In de 17e eeuw is dit aantal verminderd tot ongeveer twintig, waarbij de capaciteit van de individuele bedrijven groter geworden is. De totale jaarlijkse omzet van de Haarlemse linnenblekerijen in de 17e eeuw kan worden geschat op 80.000 à 100.000 stuks, waarmee een bedrag aan bleekloon van meer dan 400.000 gulden gemoeid was. Op het einde van de 18e eeuw was de omzet nog slechts ca. 48.000 stuks en het totaalbedrag aan bleekloon 280.000 gulden. Er waren toen nog slechts 8 blekerijen overgebleven.

Bij het bleekproces werd o.a. loog gebruikt dat over het linnen werd gegoten en dan in sloten wegvloede. In het zand van de geestgronden zonk de gebruikte melk en loog, evenals het week-, spoel-, stijfsel- en blauwselwater snel weg. Sinds 1582 mochten de gietsloten niet meer in verbinding staan met het openbare water. Daarvóór liep de lozing in elk willekeurig naburig water. Door een proces, dat de bierbrouwers van Haarlem tegen de blekers aanspanden, kwam daar een einde aan. Er moest sindsdien een goede, van het openbare water gescheiden, hoofdafvoer zijn ('stinkerd' geheten) waarin het vuile water kon wegzakken. Later trachtten de blekers de gemaakte bepalingen te ontduiken door clandestien hun stinkerd toch op openbaar water te lozen. Nog in 1747 kwam daartegen een verbod van de kant van de Hoogheemraden van Rijnland. Hier zien we een voorbeeld van overheidsingrijpen, waarbij een tak van nijverheid werd gedwongen om zelf zijn afvalwaterprobleem op te lossen.⁵

⁴ J. G. VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, Den Haag 1970, pp. 35, 503, 545.

⁵ S. C. REGTDOORZEE-GREUF ROLDANUS, *Geschiedenis der Haarlemmer blekerijen*, Den Haag 1936, pp. 69–75.

c. katoendrukkerij

De katoendrukkerij was vooral geconcentreerd bij Amsterdam en zij kwam tot bloei in het laatste kwart van de 17e eeuw. In de loop van de 18e eeuw tekende zich achteruitgang af. In de periode 1675–1700 telde de Republiek \pm 100 katoendrukkerijen, waarvan in Amsterdam \pm 80. In 1772 waren er in Amsterdam 21, in 1787 17, in 1796 12, terwijl in 1800 van het totale aantal Nederlandse katoendrukkerijen (34) er 8 in Amsterdam waren.⁶ Voor de katoendrukkerij was de aanwezigheid van vers water essentieel. Soms moest het water van elders worden aangevoerd. Ofschoon de bedrijven reeds volgens overheidsvoorschrift aan de buitenkant van Amsterdam (aan de Overtoom) waren gesitueerd, veroorzaakten het koken van de drukinkt en het uitspoelen van stoffen en gereedschappen toch ernstig ongerief voor de omwonenden.⁷ Het belang van de katoendrukkerij en de mate van achteruitgang in de 18e eeuw wordt wellicht geïllustreerd door een bericht dat in de periode 1740–1770 wel 22.000 arbeiders in deze branche het land verlaten zouden hebben.⁸

d. distilleerderij

In de 16e eeuw had elke Hollandse stad wel één of meer distilleerderijen om te voorzien in eigen behoefte. Kort na 1600 kwam een krachtige opleving, die zich vooral concentreerde in Weesp en Rotterdam. In de tweede helft van de 17e eeuw kwam ook Amsterdam naar voren. In 1663 was daar sprake van 400 brandewijnstokers. De distilleerderijen werden er door de stadsregering naar de oostkant (Roeterseiland) van de stad verwezen. In 1698/99 telde Rotterdam 38, Schiedam 33 en Weesp 32 bedrijven. In de 18e eeuw ging men in Schiedam distilleerderijen vestigen in panden, die door de achteruitgang van de haringvisserij leeg waren komen te staan. Schiedam werkte vooral voor de export en overvleugelde alle andere steden. In Weesp zien we in die tijd een gestage achteruitgang. In 1701 waren er te Schiedam 32 distillateurs bij het gilde ingeschreven, in 1774 126; dit wijst op een stormachtige groei. In 1795 bedroeg het aantal ketels in Schiedam het dubbele van die in alle andere steden van Holland tezamen. Er waren toen 188 bedrijven met 338 ruw- en 225 distilleerketels.⁹ De distilleerderijen stookten turf, later ook steenkool. De enorme rookafgifte van de schoorstenen vormde een

⁶ W. J. SMIT, *De katoendrukkerij in Nederland tot 1813*, Rotterdam 1928, Bijlage VII.

⁷ W. J. SMIT, *o.c.*, pp. 145, 146.

⁸ W. J. SMIT, *o.c.*, p. 153.

⁹ P. J. DOBBELAAR, *De branderijen in Holland tot het begin der negentiende eeuw*, Rotterdam 1930, pp. 188–190, 208–209, 250–253.

bron van luchtvervuiling. Verder veroorzaakten de distilleerderijen overlast door de grote hitte van de distilleerketels terwijl ondeugdelijke schoorstenen brandgevaar betekenden. Een directe bron van watervervuiling was het afvalprodukt, de spoeling. Tot op het einde van de 17e eeuw wist men met die spoeling niet goed raad. Een deel ging naar de varkens, een deel werd samen met de faecaliën van de varkens in het openbare water afgevoerd. In 1672 werd in Amsterdam het via een riool lozen van varkensdraf of spoeling op de grachten verboden. In 1689 volgde Schiedam met een voorschrift dat de spoeling per schuit diende te worden afgevoerd. In 1695 werd in deze stad het aantal varkens beperkt: 20 (kort daarna echter weer 30) per ruwketel. Spoeling en varkensmest mochten vervolgens ook per kar vervoerd worden. In 1701 werd bepaald dat de spoelingbakken in verband met de stank 's nachts gesloten moesten worden; deze bepaling werd in 1746, 1763 en 1785 hernieuwd.¹⁰

e. papierindustrie

Het sinds het laatste kwart van de 17e eeuw bloeiende bedrijf van papiermaken was eigenlijk geen stedelijke industrie. Het bedrijf was geconcentreerd in die gebieden waar zuiver water voorhanden was. Veel water was nodig voor het wassen en fijn malen van lompem, voor het onderling en met andere stoffen mengen van deze grondstof. Het komt voorts bij de lijming te pas en tenslotte bij het belangrijkste proces, dat van het papierscheppen.¹¹ Gebieden met zuiver water waren de Veluwe, waar door 'sprengen' – kunstmatig op hogere gronden gegraven waterstromen – zuiver water werd verkregen, en aanvankelijk het Noordhollandse duingebied. Sinds 1674 kwam de Zaanse papierindustrie op. Het Zaanwater zelf was onbruikbaar en werd dan ook niet voor de papierbereiding aangewend. Het water van de papiermolens werd door pompen opgepompt uit putten, die dikwijls vrij ver van de molens verwijderd waren. Deze putten waren meestal zeer diep. Voor het oppompen gebruikte men zgn. pet- of putmolens.¹²

Op de Veluwe waren omstreeks 1740 170 papiermolens werkzaam. In 1811 werden er in geheel Gelderland 110, in Noordholland 35 en in Zuidholland 22 geteld.¹³ Doordat de Veluwse papiermakers de beken- en sprengenloop naar hun behoefte bleven reguleren, werd wel opgemerkt dat daardoor water aan de bodem onttrokken werd.

¹⁰ J. VAN RIEMSDIJK, *Het brandersbedrijf te Schiedam in de 17e en 18e eeuw*, Schiedam z.j., pp. 97–101.

¹¹ B. W. DE VRIES, *De Nederlandse papiermijverheid in de negentiende eeuw*, Den Haag 1957, p. 93.

¹² H. VOORN, *De papiermolens in de provincie Noordholland*, Haarlem 1960, p. 21.

¹³ B. W. DE VRIES, *o.c.*, pp. 24, 25, 88.

Hierdoor verdorde het heidegras en werden zandverstuivingen en minder welige groei van de bossen veroorzaakt.¹⁴

f. textielnijverheid

De verschillende onderdelen van het proces van textielvervaardiging (laken, katoen, zijde en verschillende mengvormen van grondstoffen) kwamen steeds op een andere manier met water in relatie. Zo was bij de lakenbereiding het vollen (vervilten) een sterk vervuilend onderdeel van het fabricageproces, terwijl voor het verven juist zuiver water nodig was. Bij het uitspoelen van geverfde stoffen werd dan natuurlijk wederom het water verontreinigd.

Het centrum van textielnijverheid was in de 17e eeuw Leiden. Vanaf het laatste kwart van die eeuw zien we daar een teruggang. Wanneer we de produktie in 1584 op 100 stellen, dan levert 1664 545 op, d.w.z. een jaarlijkse vooruitgang van 5,5%, in 1795 staat het produktiecijfer op 108, d.w.z. na 1664 een jaarlijkse achteruitgang van gemiddeld 3,3%.¹⁵ De zuiverheid van het grachtwater in Leiden was een punt van aanhoudende overheidszorg. De teerheid van de Leidse kleuren maakte het van het grootste gewicht dat het grachtwater, waarin de stukken werden gereinigd, niet 'geïnfecteerd' was. Vooral de vollerijen, die urine gebruikten, waren grote verontreinigers. In 1583 werd in Leiden dan ook verboden langs de voornaamste grachten vollerijen op te richten. In 1591 werd een plan ontworpen om de vollerijen op één bepaald terrein te concentreren. Het volwater kon dan via de meren en verder door het getij in de Zuiderzee worden geloosd. De stadsuitbreidingen, in 1611 en 1644 door de Staten van Holland aan Leiden toegestaan, waren in het bijzonder in verband met de kwestie van de waterverontreiniging aangevraagd. De stad kreeg ook in 1666 de bevoegdheid omliggende landerijen tegen taxatie te onteigenen. Dit was van betekenis voor de bevordering van de verversing van de stadswateren, daar de stad op die wijze ook de waterhuishouding rondom de stad kon reguleren.¹⁶

In Amsterdam was de ververij in de 17e eeuw ook belangrijk. Het aantal van dit soort bedrijven nam daar dermate toe dat men een groter district in de stad beschikbaar moest stellen. Het grachtwater werd door de ververijen verontreinigd. In 1591 werden zij reeds verwezen naar een gracht ver van het centrum. Als consumenten van water hadden de verversers ook last van elkaar. Zo moes-

¹⁴ B. W. DE VRIES, *o.c.*, p. 138.

¹⁵ N. W. POSTHUMUS, *De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, Dl. II, Den Haag 1939, pp. 1164.

¹⁶ N. W. POSTHUMUS, *o.c.*, pp. 365-367.

ten blauwververs weer gescheiden worden van de ververs die rood en andere kleuren gebruikten. De zijdeververs moesten zorgen dat er geen wijnsteen, aluin, koperrood e.d. in het stadswater terecht kwamen. Daar aan de andere kant ook deze ververs helder water nodig hadden en het grachtenwater niet aan deze eis voldeed, werd helder water met waterschuiten (soms van grote afstand) aangevoerd.

g. steenbakkerij, kalkbranderij

Deze takken van nijverheid waren steeds op het platteland gevestigd. Zij worden hier genoemd omdat ze direct het milieu aantastten door verspreiding van rook en stank, indirect omdat door winning van de noodzakelijke grondstof (klei) en brandstof (turf) het landschap kon worden vernield. De aanrakingspunten met het urbanisatieproces waren ten eerste: veel steden hielden er vooral in tijden van snelle groei een steenbakkerij op na; ten tweede: de steenbakkerijen bevonden zich vooral in de late middeleeuwen en ook nog in de 16e eeuw niet zozeer in de rook van de stad, als wel de steden lagen onder de rook van de steenbakkerijen. Soms gebeurde het dat bij een stadsuitleg een of meer ovens plotseling binnen een nieuwe stadswijk kwamen te liggen. Men weerde daarom op den duur de steenovens ook uit de onmiddellijke omgeving van de muren.

Sinds 1500 nam de Hollandse steenbakkerij een hoge vlucht. Niet alleen voor de eigen markt werd gebakken, maar ook voor de export: b.v. de schepen die naar de Oostzee voeren namen bakstenen als ballast op de uitreis mee. In 1530 werd door de stad Gouda een proces gevoerd over de afbraak van steenovens buiten de muren die door de rook het bier zuur zouden maken en ziekten zouden veroorzaakt hebben. In 1553 moeten, eveneens na een proces, ook buiten Leiden een aantal kalkovens wegens overlast van rook en stank worden afgebroken.¹⁷ De steenbakkerij bleef ook in de 18e eeuw een tamelijk bloeiend bedrijf mede omdat zowel het materiaal (klei) als de energiebron (turf en hout) inheems waren.

h. leerlooierij

De leerbewerking kan worden aangemerkt als een tak van nijverheid die het water sterk verontreinigt. Een enigszins uitgebreide studie van de ontwikkeling van het looiersbedrijf in ons land ontbreekt. Aangenomen moet worden dat vrijwel elke stad looibedrijven binnen zijn muren had, gelet op de in veel steden voorkomende straatnaam: looiersstraat. In Amsterdam is zelfs sprake van een looiersbuurt: Elandsgracht, Hazen- en Konijnenstraat, Herten- en

¹⁷ J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen 1961, pp. 144-147.

Ree-, Beren- en Wolvenstraat. Na de stadsuitbreiding van 1658 ontstond er een nieuwe looiersbuurt: Nieuwe Looiersstraat.

Reeds in 1399 werd aan de Amsterdamse leerlooiers verboden huiden en vellen ergens anders dan in de buitenste gracht te weken. Het vuil of schraapsel moest aldaar of in het IJ buiten de palen worden geworpen. In 1475 werd dit verbod herhaald. De leerbereiders of zeemtouwers gebruikten zeemtouwmolens om leer te bereiden. De bij het produktieproces gebruikte traan had een onaangename geur, zodat deze molens in de volksmond 'stinkmolens' genoemd werden. Daarom stonden ze volgens voorschrift op afgelegen bolwerken. De twee Amsterdamse zeemtouwmolens moesten hun bedrijf op de duur echter staken en de zeemleerbereiding werd naar Zutphen verplaatst. Bij het looiproces was eek of run noodzakelijk. Dit werd in runmolens vervaardigd. In Amsterdam stond een van die molens, een paardenmolen, binnen de stad bij een van de poorten, een andere run(wind)molen stond aan de Omval, aan de overzijde van de Amstel, dus buiten de stadswallen en het stedelijk gebied. De derde runmolen stond op het laatste bolwerk. In 1748 werd deze molen veranderd in een loodwitmolen.

De looistoffen werden in de runmolens met water uit de schors of bast getrokken. De oplossing werd ingedampt tot siroopdikte. Bij dit proces werd zowel het water verontreinigd als de lucht.

De vraag of de leerbereiding een zeer grote omvang had en ook op export gericht was, moet voor de 17e eeuw, met name voor de goudleerbewerking, positief beantwoord worden. De gehele 18e eeuw zou een zekere bloei van de looierij hebben gekend. Wanneer in de Franse tijd (1795–1813) tal van nijverheidsenquêtes worden verricht, komt ten aanzien van de looierij voor Nederland ten Noorden van de Moerdijk in het jaar 1806 het aantal bedrijven op 460. In 1811 is dit aantal teruggelopen tot 308 met 766 arbeiders en 5424 kuipen. Het grootste aantal kuipen vinden we in Noordholland en Utrecht: tezamen 1800.¹⁸ In 1811 waren er in dit gebied 35 schors- of runmolens. De bewerkingsmethoden van leer en de daarmee verbonden mate van vervuiling zal in onze periode niet aan grote veranderingen onderhevig zijn geweest.

i. bierbrouwerij

De bierbrouwerij was een tak van nijverheid die aan de ene kant vers water als grondstof nodig had, en aan de andere kant door schoonspoelen van ketels en vaten het water verontreinigde. Verder

¹⁸ J. B. L. VERSTER, *De Nederlandsche lederindustrie tot 1939*, Doetinchem 1946, pp. 17–27.

moeten de brouwers ook als grootverbruikers van brandstof (turf), en daardoor producenten van as, aangemerkt worden.

In de 16e eeuw hadden de Haarlemse, Delftse, Goudse en Amersfoortse bieren veel aftrek, ook buiten het engere verzorgingsgebied van die steden. In de 17e eeuw was dit afgelopen. In Delft daalde het aantal brouwerijen in de periode 1600–1667 van 82 naar 15. In de havensteden bleef in verband met de scheepsbieren de brouwerij nog lang bloeien, alsmede in de steden die gunstig lagen t.o.v. de aanvoer van graan, turf en steenkool.¹⁹ In de 17e eeuw was het aantal brouwerijen te Amsterdam opgelopen tot 23, in 1765 echter waren het er nog maar 13.

Voor het brouwersbedrijf werd het noodzakelijke heldere water van ver buiten Amsterdam (meer dan 18 km) aangevoerd. In de winter moest een ijsbreker, die door paarden getrokken werd, ervoor zorgen dat er open water was voor de aanvoer van zuiver water.²⁰ Zoals uit de cijfers aangaande Amsterdam blijkt was de 18e eeuw, vooral ook onder invloed van de veranderende drinkgewoonten (koffie en thee i.p.v. bier), voor het brouwersbedrijf gekenmerkt door achteruitgang. In 1748 telde het gewest Holland nog meer dan 100 brouwerijen met 1200 vaste knechts, in 1773 is het aantal teruggelopen naar 70 met 1000 knechts, en in 1786 worden er nog 57 bedrijven opgegeven.²¹

j. olieperserij, zeepziederij

De olie uit hennep- en lijnzaad was een belangrijk basisprodukt o.a. voor de zeepziederij. De olieslagerijen werden al in een vroeg stadium van een stedelijke tot een meer plattelandsnijverheid. In 1518, 1524 en 1541 vinden we voor Amsterdam reeds voorschriften omtrent de plaats van oliemolens en ook in 1560 werd nogmaals voorgeschreven dat zij buiten de binnenste grachten moesten blijven. De onaangename geur die zij verspreidden en het brandgevaar waren daar de opgegeven redenen voor. De bloei van de olieslagerij op het platteland (Zaanstreek) viel in de periode 1650 – eind van de 18e eeuw. In 1630 bevonden zich in de Zaanstreek 45 oliemolens (in 1641 in geheel Holland \pm 200), in 1731 140 en in 1782 125. De van de olie afhankelijke zeepziederij was vooral als exportindustrie geconcentreerd in Amsterdam. In de bloeitijd, in het midden van de 17e eeuw, waren in deze stad 16 à 20 dergelijke bedrijven gevestigd.

¹⁹ J. G. VAN DILLEN, *o.c.*, p. 401.

²⁰ *Jaarboek Amstelodamum* 46 (1954), pp. 61–75; *Maandblad Amstelodamum* 49 (1962) pp. 129, 130, 131, 132.

²¹ E. M. A. TIMMER, *De Generale Brouwers van Holland. Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwen in Holland in de 17e, 18e en 19e eeuw*, Haarlem 1918, p. 267.

Deze tak van nijverheid ging in de 18e eeuw echter in belangrijke mate achteruit. Op het einde van de eeuw waren er in Amsterdam nog maar 7 bedrijven over.²²

k. diverse takken van industrie

De lage landen kenden in onze periode een belangrijke chemische industrie, die vooral geconcentreerd was in Amsterdam. Deze tak was vooral leverancier van verfstoffen. Lucht- en waterverontreiniging gingen bij deze bedrijven hand in hand. Genoemd is reeds de in 1748 in gebruik genomen loodwitmolen. Verder was er het ongezonde bedrijf van de vermiljoenfabricage. Hierbij werd nl. kwikzilver gebruikt, waarvan een grote hoeveelheid in Amsterdam was opgeslagen. Men liet het vermiljoen echter elders malen: in Zaan- dam en Koog a/d Zaan. De twee raspmolens, die het Brazielhout (verfhout) moesten vermalen stonden in Amsterdam buiten de wal- len. Hier werden ook andere verfhouten fijngemaakt. Voorts moe- ten genoemd worden borax- en salpeteraffinaderijen, vernis- en terpetijnmakerijen en glasblazerijen. Bij een stadskeur van 29 januari 1652 werd door de Amsterdamse magistraat nauwkeurig de plaats van vestiging van deze industrieën voorgeschreven.

In de Zaanstreek waren een groot aantal loodwit-, lakmoes- en blauwselmolens in gebruik. Verder is daar sprake van loodbrande- rijen, die een verderfelijke invloed hadden op het in de buurt gra- zende vee.²³

5. De overheid grijpt in

De buiten het openbare oppervlaktewater afgevoerde hoeveelheid afvalstoffen is afhankelijk van technische factoren, van overheids- maatregelen en de mate waarin de bevolking aan die voorschriften gevolg geeft. Dit laatste punt kan aanleiding geven tot de vraag: waren de mensen in de periode 1500–1800 reeds milieubewust?

Een mentaliteit, die gezondheid en hygiëne als belangrijke aspek- ten van het menselijk bestaan beschouwt, is pas in de tweede helft van de 19e eeuw in Amsterdam in brede bevolkingslagen doorge- drongen. Pas na 1880 daalde het sterftecijfer, dat in de 17e en 18e eeuw tengevolge van heftige en frequente epidemieën zeer hoog is geweest (meer dan 50 ‰). We kunnen daarom stellen dat in de er- aan voorafgaande periode, mede door gebrek aan medische en che-

²² L. A. ANKUM, Een bijdrage tot de geschiedenis van de Zaanse olieslagerij van de 16e tot en met de 18e eeuw, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 73 (1960) pp. 39–57, 215–251; J. G. VAN DILLEN, *o.c.*, pp. 404, 405.

²³ S. LOOTSMA, *Historische studiën over de Zaanstreek*, 2e bundel, Koog a/d Zaan 1950, pp. 205–207.

mische kennis, een milieubewuste mentaliteit in brede lagen van de bevolking in geringe mate aanwezig moet zijn geweest.²⁴

Welke waren nu de maatregelen die de overheid in de periode 1500–1800 nam tegen waterverontreiniging en andere wijzen van vervuiling van het milieu? De staatscommissie die op last van de Nederlandse regering in 1897 een rapport moest opstellen ter voorbereiding van maatregelen tegen verontreiniging van openbare wateren, rubriceerde de desbetreffende verordeningen als volgt:

- a. bepalingen die verbod inhielden van het afvoeren op openbaar water van bloed, vuilnis, afval van dieren, krenge;
- b. bepalingen om bloed, vuilnis, etc. in goten, zinkputten of riolen te laten lopen;
- c. verbodsbepalingen om privaten (faecaliën) op openbare wateren te lozen;
- d. verbodsbepalingen om huiden in openbaar water te leggen of te weken;
- e. bepalingen omtrent het roten van vlas of hennep in openbaar water.

Van de op het einde van de 19e eeuw onderzochte gemeenten, 1121 in totaal, hadden er 297 geen enkele bepaling ($\pm 25\%$); 762 hadden bepalingen betreffende het lozen op openbaar water van bloed, vuilnis etc. ($\pm 70\%$), 253 betreffende het lozen van faecaliën ($\pm 21\%$). De gemeenten in Noord- en Zuidholland waren het beste voorzien van regelingen: van de 322 gemeenten waren hier slechts 48 ($\pm 15\%$) zonder enig voorschrift.²⁵ Ten aanzien van de periode 1500–1800 ontbreekt een dergelijk kwantitatief onderzoek geheel. Bij de bespreking van de verschillende industrietakken zijn al tal van overheidsmaatregelen naar voren gekomen. Hieronder zullen we, de rubricering van de Staatscommissie van 1897 volgend, de soorten maatregelen enigszins trachten te schetsen.

- a. In Amsterdam werd al in het oudste keurboek, gecompileerd in 1413, verboden om slachtafval, mest e.d. in het IJ, de Amstel of de grachten te werpen. In 1475 moest het vuil in openbare vuilnisvaten, die bij de afloop van bruggen en aan het einde van de meeste straten waren geplaatst, gedeponeed worden.²⁶ De inhoud ervan werd voor bemesting verkocht en vormde aldus een bron van inkomsten voor de stad. In de 16e, 17e en 18e eeuw kwam de verhuring van de vuilnisvaten ten goede aan de weeshuizen, die de vaten en het terrein er omheen schoon moesten houden.

²⁴ J. A. VERDOORN, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1965, p. 37.

²⁵ *Verslag van de staatscommissie etc.*, o.c., pp. 73, 74.

²⁶ W. F. H. OLDEWELT, *Amsterdamsche archiefvondsten*, Amsterdam, 1942, p. 149.

Tussen 1583 en 1666 trok de stad deze activiteiten tijdelijk weer aan zich. De inhoud van de vaten diende toen voor de aanleg en de verhoging van nieuwe stadswallen. Na 1666 waren de inkomsten van de vuilnisvaten weer voor een weeshuis.

Vanaf 1591 lagen bovendien aan de buitenkant van de stad vuilnisschuiten, waarin het vuile stro en ander stinkend vuil gebracht moesten worden. Het was verboden dit vuil in de openbare vuilnisvaten te werpen wegens de grote stank die daardoor ontstond. Dit vuilnis uit de vuilnisschuiten werd vervolgens op belten buiten de stad gedeponeed.

In totaal waren 200 personen bij de stedelijke vuilnisdienst betrokken. De onkosten voor paarden, karren en schuiten werden door de stad betaald.

- b. Daar er van een systeem van riolering in onze periode nog geen sprake was, is deze categorie van bepalingen niet te traceren.
- c. In Amsterdam mochten de faecaliën niet in de grachten worden gedeponeed. Reeds in 1528 werd voorgeschreven dat bij de bouw van huizen privaten aangebracht moesten worden. In 1637 werden voorschriften gegeven voor de bouw hiervan. Het ledigen der kuilen, waarop de privaten loosden, vond 's nachts plaats. 's Morgens vroeg voeren de schuiten, waarin deze faecaliën gestort waren, naar het IJ. Daar werden de schuiten in de stroom buiten de palen bij eb geleid. Of ondanks deze maatregelen geen faecaliën in het grachtwater terecht kwamen is natuurlijk een kwestie van hygiënische mentaliteit en discipline van de stadsbevolking geweest en daaraan mankeerde nogal eens het een en ander.

Wel bleef het stadsbestuur waakzaam: na 1655 werd niet langer in het IJ geloosd, maar werden de faecaliën bij vuilnisbelten buiten de stad gedeponeed. Sinds 1623 werden de privaatkuilen geruimd door daartoe aangestelde personen tegen 15 stuivers per keer.²⁷ Opzichters moesten toezien dat alles volgens de voorschriften inzake reinheid plaatsvond. In 1663 kwam daar het voorschrift bij dat geen lozingen vanuit privaten op de grachten mochten geschieden.²⁸ Pas tegen het einde van de 19e eeuw werden in de binnenstad vanuit de huizen riolen naar de grachten aangelegd. Eerst door de komst van het watercloset en lozing via het gemengde rioolstelsel op het openbare water, werden de faecaliën een belangrijke vervuiler van het oppervlaktewater.

²⁷ Het gemiddelde dagloon voor een arbeider was 20 st. = 1 gulden.

²⁸ A. J. M. BROUWER-ANCHER, Het reinigen en schoonhouden der wateren en straten van Amsterdam, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* (1900) pp. 1-9.

Gewezen moet in dit verband worden op de strijd op het einde van de 19e eeuw om het Liernurstelsel, waarbij de faecaliën, gescheiden van het andere vuil en zo droog mogelijk, werden afgevoerd voor bemesting.²⁹

- d. Deze categorie van bepalingen hadden slechts betrekking op de leerbereiding en zijn als zodanig bij dat onderdeel reeds ter sprake gebracht.
- e. Het roten van vlas of hennep had een zeer verderfelijke invloed op de kwaliteit van het water in de sloten. De visstand werd hierdoor totaal uitgeroeid. In het algemeen hadden de stedelijke overheden hier niets mee te maken. Het moet als een industriële bedrijvigheid verbonden aan de landbouw beschouwd worden. In het rapport van de staatscommissie van 1897 werden de bepalingen daaromtrent onder de waterschapskeuren behandeld. Dit valt dan ook buiten de stedelijke problematiek.

In het algemeen moet aangaande de periode 1500–1800 worden opgemerkt dat in ons land van een gecoördineerd beleid op gewestelijk of landelijk niveau ten aanzien van de verontreiniging van het openbare oppervlaktewater nog geen sprake was. Het meest in die richting gingen de waterschapskeuren van de verschillende hoogheemraadschappen en polderbesturen. Verder toebde iedere stad met zijn eigen afvoer en het schoonhouden van water in de stad en de directe omgeving. De economische expansie gepaard gaande met industrialisatie heeft vanaf de 16e eeuw ecologische problemen opgeleverd met name in de sterk geurbaniseerde gebieden. Ofschoon het kleine, ambachtelijk georganiseerde bedrijf overheerste en daardoor opeenhoping van afvalprodukten op betrekkelijk kleine schaal plaatsvond, zien we toch in enkele steden bij sommige kapitaalsintensievere bedrijfstakken de manufactuur als overheersende bedrijfsorganisatievorm. Dit betekende steeds een grotere samenbundeling van produktie, maar daardoor ook een grotere concentratie van afvalprodukten.

De achteruitgang van de nijverheid op het laatst van de 18e eeuw en het uitblijven van een moderne industrialisatie tot het einde van de 19e eeuw heeft als het ware aan een landelijk beleid een rustperiode geschonken van ruwweg een eeuw, waarin overheidsingrijpen niet van node was. Dat de overheid rond 1900 enigszins 'wakker' werd, blijkt uit het rapport van de Staatscommissie van 1897. Toch kan van een echt landelijk gecoördineerd beleid ten aanzien van water- en andere verontreiniging pas in de jaren zeventig van deze eeuw gesproken worden.

²⁹ A. C. J. Koot, Charles T. Liernur, Oud-Kapitein-Ingenieur (Amerika), *H₂O*, 2 (1969) nr. 26, pp. 682–686.

6. Afvalstoffen in het water afgebroken

De hoeveelheid afvalstoffen die in het water wordt afgebroken is enerzijds afhankelijk van kwaliteit en kwantiteit van het water, anderzijds van aard en hoeveelheid van de toegevoegde afvalstoffen. Als zodanig is dit punt een voor de analyse te onderscheiden factor, maar in werkelijkheid is het nauw verbonden met het industriële afval, het totale wateroppervlak en de doorstromingsnelheid van het water (zie 4, 7 en 8). De kwaliteit van het oppervlaktewater wordt vooral bepaald door het gehalte aan zuurstof per cm³. De minste kwaliteit water bevat nauwelijks zuurstof, is abiotisch en breekt geen afvalstoffen af. Het zuurstofgehalte wordt bepaald door de uitgestrektheid, de doorstromingsnelheid en de turbulentie van het water. In verband met de specifieke fysische gesteldheid van Nederland moet hier gewezen worden op de aanwezigheid van modder (slijk) in de in het veengebied gegraven kanalen en waterwegen. Wanneer 's zomers de temperatuur van het water opliep, was de aanwezigheid van afvalstoffen in de min of meer zwevende modderlaag de oorzaak van een stinkende zwavelwaterstofverbinding. Een ander probleem was de toenemende verzilting in de 18e eeuw. Ook daardoor werd de kwaliteit van het boezem- en grachtwater aangetast, omdat sommige afvalstoffen met het zout verbindingen aangingen die zeer onwelriekend waren.³⁰ Daar echter een enigszins wetenschappelijk gefundeerde kennis omtrent de chemische samenstelling van het water in onze periode ontbrak en adequate metingen niet konden worden verricht, is omtrent de kwaliteit van het water alleen iets op te merken in verband met de totale oppervlakte en de wijzigingen daarin en de doorstromingsnelheid.

7 en 8. Wateroppervlakte en doorstromingsnelheid

Voor de periode 1500–1800 is het totaal aan oppervlaktewater door bedijkingen en inpolderingen aanzienlijk afgenomen. Daarnaast is ook de doorstromingsnelheid door waterstaatkundige werken, zoals dammen en sluizen, afgenomen, terwijl bovendien klimatologische factoren een rol hebben gespeeld.

Als resultaat van de landaanwinning verminderde het wateroppervlak. De periode 1550–1650 wordt gekenmerkt door een offen-

³⁰ C. S. STOKVIS, *Bijdrage tot verklaring der zwavelwaterstofvorming in het Amsterdamse grachtwater*, Amsterdam 1899; P. HARTING, *De bodem onder Amsterdam onderzocht en beschreven*, Amsterdam 1852; N. L. WIBAUT-ISEBREE MOENS, *Bijdrage tot de kennis omtrent de vervuiling van water in en om Amsterdam*, Amsterdam 1916; G. J. MULDER, *Verhandeling over de wateren en lucht der stad Amsterdam en aangrenzende deelen van ons vaderland*, Amsterdam 1827; *Rapport der commissie plan tot reiniging en reinhouden van den bodem en de wateren van Amsterdam*, Amsterdam 1873; A. W. Bos, *De rioleering van Amsterdam*, *De ingenieur*, 1913, no. 46, 47.

sief tegen het water. Dit is vooral voor Noordholland duidelijk. In 1544 beval Karel V de uitvoering van een aantal waterstaatkundige werken voor de definitieve regeling van de scheiding van zee- en binnenwater en de oprichting van een lichaam daartoe. Door bedijkingen en droogmakerijen in de periode 1540-1650 werden ruim 36.000 ha aan land gewonnen, d.w.z. aan het water onttrokken. De totale oppervlakte 'oud land' bedroeg ruim 108.000 ha. Het totale landoppervlak nam in Noordholland dus met bijna 35% toe. Voor Zuidholland is dergelijk cijfermateriaal nog niet voorhanden; het beeld zal daar anders liggen. Naast landaanwinning heeft daar door de verving omzetting van land in water plaats gehad.³¹

Wanneer we naar een stedelijke agglomeratie als Amsterdam kijken, dan zien we dat naarmate de stad zich uitbreidde, dit met het graven van grachten gepaard is gegaan. Amsterdam lag en ligt in een oud moerasgebied op een veenlaag (± 5 m dik). De Amstel is een boezemwater met nagenoeg geen verval. Ze liep door de stad naar zee. Op de stadsplattegronden zien we de grachten die in een halve maan om de kern zijn gegraven en weer uitmonden in de Amstel. In 1675 bestond $\frac{1}{3}$ van de totale oppervlakte van Amsterdam, die 619 ha bedroeg, uit water. Er leefden toen ongeveer 200.000 mensen. Nu zijn er aanwijzingen dat met betrekking tot de doorstromingsnelheid van het water er in onze periode belangrijke veranderingen zijn opgetreden. Dit had in de eerste plaats te maken met een gewijzigde zoetwaterhuishouding en in de tweede plaats met een stijging van de zeespiegel. Opgemerkt is dat na de 15e eeuw de watervlakte van Amstelland verminderde. Minder water werd naar Amsterdam gevoerd en ten gevolge daarvan verminderde ook de lozing op het IJ. Niet alleen werd de Amstelboezem door inpolderingen verkleind, maar ook werd door de bouw van een groot aantal sluizen (59) water uit de Amstel teruggedrongen.³² Terwijl er dus minder vers zoet water door Amsterdam stroomde, drong van de andere kant sinds het einde van de 17e eeuw het zoute water in IJ en stadsgrachten op. De eb viel minder laag dan in de 16e eeuw: in 1570 viel de eb bij Halfweg 79 duimen, in de 18e eeuw werd dit 36 duimen. Dit geringere verval belemmerde een goede lozing. Het opdringen van de zee sinds 1700 is in verband gebracht met het groter worden van de zeegaten, het terugtrekken van het ijs in Scandinavië sinds 1750, een ommekker in de strengheid van de win-

³¹ A. M. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, A.A.G. Bijdragen 16 (1972) pp. 51, 52.

³² J. A. KOOL, *Bijdragen tot de geschiedenis van het drinkwater te Amsterdam Schat en gezondheid* (1861) pp. 236, 237.

ters na 1700. Volgens andere onderzoekers zou de verzilting van de Zuiderzee al vanaf 1450 zijn toegenomen. In ieder geval heeft dit geleid tot een brak worden van het water in Amsterdam.³³ De achteruitgang van de kwaliteit van het stadswater in Amsterdam blijkt uit het verdwijnen van de vis: in de 15e eeuw kon de visserij er nog worden verpacht, sinds de 16e eeuw is de vis er verdwenen.

SLOTOPMERKINGEN

Dit rapport behelst een aantal verkenningen op een terrein waar een enorme verwevenheid van een groot aantal factoren heeft bijgedragen tot het verschijnsel milieuaantasting, een begrip dat moeilijk te omschrijven valt en na een moeizame formulering in de historische context moeilijk te kwantificeren is.

Met het door ons gehanteerde model dat we kwalitatief hebben getracht inhoud te geven, dachten we toch enige denkingangen op de problematiek van het gebruik door de mens van zijn leefmilieu te hebben gegeven.

Wanneer we tot slot ons afvragen of er een prijs is geweest die voor de economische expansie, waarmee de factoren urbanisatie en industrialisatie ten nauwste samenhangen, betaald moest worden, dan kan gesteld worden dat deze prijs een duidelijke verslechtering van het fysische leefmilieu in de bevolkingscentra is geweest.

In de periode 1500–1800 was men technisch niet voldoende toegerust om de waterverontreiniging effectief tegen te gaan; kennis van de chemische samenstelling van het water was ontoereikend en door een gebrekkig functionerend centraal overheidsapparaat werden maatregelen niet genomen of sorteerden weinig effect. De technische mogelijkheden, het gecentraliseerde overheidsapparaat en de mentaliteit en bereidheid om in te grijpen, zouden moeten wachten tot de dag van vandaag.

³³ A. M. VAN DER WOUDE, *o.c.*, pp. 57–61.

A. A. G. BIJDRAGEN

- 1 B. H. SLICHER VAN BATH, De archieven als bronnen voor de agrarische geschiedenis (Overdruk uit Nederlands archievenblad, 63 (1958-59) 36-47).
- 2 B. H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. I, Middeleeuwen, 1959, Stencil, XII en 79p.
- 3 B. H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De Agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. II, Nieuwe tijd, 1959. Stencil, 128 p., 4 ills.
- 4 B. H. SLICHER VAN BATH, Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959 (Overdruk uit Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 8 (1960) 68-78).
- 5 B. H. SLICHER VAN BATH, Systematische bibliografie behorende bij Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959, 1960. Stencil, II en 146 p., 1688 nrs.
- 6 B. H. SLICHER VAN BATH, The influence of economic conditions on the development of agricultural tools and machines in history (Overdruk uit Studies in industrial economics, vol. II, Mechanisation in agriculture, 1960, 1-36).
- 7 J. A. FABER, Graanhandel, graanprijzen en tarievenpolitiek in Nederland gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw (Overdruk uit Tijdschrift voor Geschiedenis, 74 (1961) 533-539).
- 8 B. H. SLICHER VAN BATH, Accounts and diaries of farmers before 1800 as a source for agricultural history, 1962, p. 5-33.
 - A. M. VAN DER WOUDE, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, 1962, p. 35-76.
- 9 J. A. FABER, Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw, 1963, p. 3-28.
 - B. H. SLICHER VAN BATH, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, 1963, p. 29-125.
 - A. M. VAN DER WOUDE, De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw, 1963, p. 127-153.
 - A. M. VAN DER WOUDE, Een belangwekkende Sowjet-Russische studie over de Nederlands-Russische handel in de tweede helft van de 16e eeuw, 1963, p. 155-166.
- 10 B. H. SLICHER VAN BATH, Yield ratios, 810-1820, 1963, 264 p.
- 11 V. RAU, The settlement of Madeira and the sugar cane plantations, 1964, p. 3-12.
 - B. H. SLICHER VAN BATH, Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen, 1964, p. 13-78.
 - H. K. ROESSINGH, Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, 1964, p. 79-150.
 - H. K. ROESSINGH, De uitkomsten van de godsdienststelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief, 1964, p. 151-181.
 - B. H. SLICHER VAN BATH, Report on the study of historical demography in the Netherlands, 1964, p. 182-190.
 - B. H. SLICHER VAN BATH, Voorbeeld van verschillende bronnen van belang voor de historische demografie, 1964, p. 191-209.
 - B. H. SLICHER VAN BATH, Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten, 1964, p. 210-221.
- 12 B. H. SLICHER VAN BATH, Les problèmes fondamentaux de la société préindustrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme, 1965, p. 3-46.

- J. A. FABER, H. K. ROESSINGH, B. H. SLICHER VAN BATH, A. M. VAN DER WOUDE and H. J. VAN XANTEN, *Population changes and economic development in the Netherlands: a historical survey*, 1965, p. 47-113.
- 13 H. J. VAN XANTEN en A. M. VAN DER WOUDE, *Het hoofdgeld en de bevolking van de Meijerij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700*, 1965, p. 3-96.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500*, 1965, p. 97-133.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, 1965, p. 134-148.
- Numerieke aspecten van de protestantisering in Noord-Nederland tussen 1656 en 1726. Debat van A. M. VAN DER WOUDE, J. A. FABER en H. K. ROESSINGH, met J. A. DE KOK, o.f.m.*, 1965, p. 149-180.
- H. K. ROESSINGH, *Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw*, 1965, p. 181-274.
- 14 D. A. KOTELAWELE, *Agrarian polices of the Dutch in South-West Ceylon, 1743-1767*, 1967, p. 3-33.
- J. A. FABER, *De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen in de jaren 1654 en 1655*, 1967, p. 34-71.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Le développement de la productivité des travaux agricoles*, 1967, p. 72-90.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *L'histoire des forêts dans les Pays-Bas septentrionaux*, 1967, p. 91-104.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis*, 1967, p. 105-196.
- 15 H. VAN DIJK, *Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivierengebied*, 1970, p. 3-38.
- J. A. FABER, *De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw*, 1970, p. 39-64.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Twee sociale stratificaties in de agrarische maatschappij in de pre-industriële tijd*, 1970, p. 65-74.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Vrijheid en lijfeigenschap in agrarisch Europa (16e-18e eeuw)*, 1970, p. 75-104.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Constante, fluctuerende en variabele factoren in de productie en consumptie van agrarische goederen in de preindustriële maatschappij*, 1970, p. 105-117.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *Oogsten, klimaat en conjunctuur in het verleden*, 1970, p. 118-133.
- B. H. SLICHER VAN BATH, *De paleodemografie*, 1970, p. 134-201.
- A. M. VAN DER WOUDE, *De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden*, 1970, p. 202-241.
- 16 A. M. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, 3 dln., 1972, 858 p.
- 17 J. A. FABER, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln., 1972, 760 p.

The numbers 1-11 of the A.A.G. Bijdragen are out of stock.